

KELETKUTATÁS

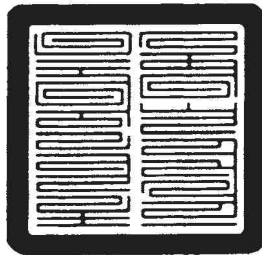
A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

2012. tavasz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, IVÁNYI TAMÁS ÉS SUDÁR BALÁZS
közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:
Kazak adatközlők (Nalayh, Mongólia)
(Csáki Éva felvétele)

E számunk kiadását
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága támogatta

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Digitális Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Nagy Kornél: Az Iszfaháni-kódex és az armenisztika</i>	5
<i>Tóth Hajnalka: A karlócai béke és a Krími Kánság</i>	19
<i>Ormos István: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához</i>	33
<i>Oláh Péter: A török és a magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében</i>	67

MISCELLANEA

<i>Csorba György: Történész a történelem viharában: Karácson Imre az 1908–1911 közötti törökországi eseményekről</i>	87
<i>Csáki Éva: Terepmunkáimról</i>	103

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

<i>Sudár Balázs: Egy török vers európai karrierje</i>	115
<i>Dávid Géza: Redzseb bin Abdullah tímár-birtoka</i>	125

SZEMLE

KÖNYVEK

<i>Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor–Padányi József (Tóth Ferenc)</i>	129
---	-----

KRÓNIKA

<i>In memoriam Uray-Kőhalmi Katalin (1926–2012) (Voigt Vilmos)</i>	133
--	-----

Contents

STUDIES

<i>Kornél Nagy</i> : The “Isfahan Codex” and Armenian studies	5
<i>Hajnalka Tóth</i> : The Treaty of Karlowitz and the Crimean Khanate	19
<i>István Ormos</i> : Remarks on the life of Vilmos Pröhle	33
<i>Péter Oláh</i> : The relationship of Turkish and Hungarian Turanism in the first half of the twentieth century	67

MISCELLANEA

<i>György Csorba</i> : Historian in the tempest of history: Imre Karácson’s notes on the 1908–1909 events in Turkey	87
<i>Éva Csáki</i> : My fieldwork activities	103

MINOR HISTORICAL DATA

<i>Balázs Sudár</i> : A Turkish poem in Europe	115
<i>Géza Dávid</i> : Receb bin Abdullah’s <i>tumar</i>	125

REVIEW

BOOKS

Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor–Padányi József (<i>Ferenc Tóth</i>)	129
--	-----

CHRONICLE

In memoriam Uray-Kőhalmi Katalin (1926–2012) (<i>Vilmos Voigt</i>)	133
--	-----

TANULMÁNYOK

Nagy Kornél

Az Iszfaháni-kódex és az armenisztika

A magyar őstörténettel kapcsolatos történeti, néprajzi, kulturális antropológiai, nyelvészeti és régészeti kutatások mind a mai napig komoly vitákat gerjesztenek, amelyeknek a középpontjában az a kérdés áll, hogy a honfoglaló magyarság pontosan hol és hogyan alakult ki. Jelenleg a magyar őstörténet kutatása két egymástól merőben ellentétes világban zajlik. Az egyiket a minden részletre kiterjedő, hangsúlyosan az írott források és a régészeti leletek elemzésére, illetve a nyelvemlékek alapos vizsgálatára épülő tudományos módszer jellemzi. A másik világ elsősorban a mítoszokra épít. Képviselői figyelmen kívül hagyva az eddig elért tudományos eredményeket, negligálva vagy félreértelmezve a forrásokat, mindig arra az általuk tényként aposztrofált következtetésre jutnak, hogy a magyarság a világ egyik legrégebbi népe, az idők kezdete óta mindig is a magasrendű szakrális és szellemi kultúrát képviselte, és semmi köze sem volt a bécsi Habsburg udvar által erőltetett állítólagos finnugor őshöz. Mindenesetre tény, hogy ez a világ nem tűr ellentmondást, a tudományos kutatások eredményeit tényekkel alátámasztó bírálóikat hazafiatlanoknak, idegenszívűeknek vagy egyszerűen nemzetietlennek kiáltják ki.

A közelmúltban jelent meg a geológus Detre Csaba tollából az Iszfaháni-kódex „kiadása”.¹ A szerző vállalkozása egyszerre meghökkentő és figyelemfelkeltő. Detre Csaba írásában egy, az 5. században keletkezett és örmény írással lejegyzett kútfő megtalálásáról ad hírt, amely a hun nyelv szószedetét és egy terjedelmes, összefüggő szövegemléket is tartalmaz. A kódex az iráni Iszfahán városából származik – amely a 17. században a Szafavida Perzsia adminisztratív és kulturális központjaként szolgált –, és felbukkanásáig az iszfaháni örmény negyed Szent Kereszt-monostorának könyvtárában őrizték. Cikke elején Detre Csaba kitér arra is, hogy az Iszfaháni-kódexhez köze volt Schütz Ödönnek, a neves magyar armenista professzornak, tanítványának Verzár Istvánnak, valamint a turkológus Mándoky Kongur Istvánnak is.²

¹ A szerző említést tesz egy másik homályos eredetű kéziratról, az ún. Krétai-kódexről is. Elmondása szerint ez a dokumentum 700 körül született, és a Kárpát-medencében élő szkítákról nyújt információkat. Az iratot krétai szerzetesek állították össze, majd később, a 14–15. század folyamán máig tisztázatlan úton-módon örmény szerzetesek birtokába került, s a 17. században az iszfaháni Szent Kereszt-monostorba jutott. A szöveget egyébiránt görög betűkkel, a „hunok” nyelvén jegyezték le. Detre Csaba, Hun szavak, szövegek (Magyar fonetikus átírásban örmény és görög szövegek alapján). In: *Körösi Csoma Sándor és Kelet népei. Tanulmányok*. Szerk. Gazda József–Szabó Etelka. Kovászna, 2005, 55–85.

² Detre, *i. m.*, 55.

Az Iszfaháni-kódex nagyobb nyilvánosság elé tárása komoly hullámokat keltett a hazai közvéleményben. A dokumentum különösen az úgynevezett műkedvelő „kutatók” körében a magyar őstörténet egyik legfontosabb és legszakrálisabb forrásává és hivatkozási alapjává, mondhatni egyfajta szerencsehozó talizmánjává vált. A cikkben közölt forrással és szöszedettel kapcsolatban Detre Csaba arra a merész végkövetkeztetésre jut, hogy az örmény írásos hun nyelv és a mai magyar nyelv között a rokonság kétségbevonhatatlan, ezzel a finnugor nyelvrokonság elmélete megbukott.³

E kérdéskörben az armenisztika eddig nem szólalt meg. Hallgatása bizonyos szempontból tudatos volt, de minekutána az Iszfaháni-kódex időről-időre közbeszéd tárgyává válik, elérkezett a pillanat, hogy e tudományág képviselője is kifejtse véleményét. Jelen cikk abból a megfontolásból íródott, hogy körbejárja, megfelelő forráskritikával kezelje, illetve helyére tegye az Iszfaháni-kódexszel kapcsolatos armenisztikai kérdéseket.

A fent említett kézirattal kapcsolatban olyan problémákkal is foglalkoznunk kell, amelyekre a cikk szerzője egyáltalán nem tért ki. Az írásban például nem kap kellő hangsúlyt, hogy pontosan mikor és hogyan került a kódex Iszfahán városába. Nem ismert az sem, hogy korábban hol őrizték Örményországban, ha egyáltalán ott őrizték. Másfelől nincs kellőképpen tisztázva az sem, hogy hogyan és mikor kerültek a hunok az örmények látókörébe, jelenleg ugyanis hiányosak az ismereteink arról, hogy milyen viszony alakult ki a két nép között. Ráadásul azt is vizsgálni kell, hogy valójában mit jelentett a hunokat jelölő szó az örmény krónikairódalomban és a korabeli örmény nyelvben.

Mielőtt részletezném ezeket a kérdéseket, fontosnak vélem tisztázni Schütz Ödön (1916–1999) armenista professzornak az Iszfaháni-kódexszel kapcsolatos szerepét. Először is egy általános gondolat kívánkozik ide: a magam részéről kifejezetten méltatlannak gondolom, hogy személye belekeveredett ebbe a – mint látni fogjuk – tudományosan nehezen igazolható, zűrzavaros és bizonytalan kérdésbe. Már csak azért is, mert nagy bánatunkra, Schütz Ödön 1999 óta nincs közöttünk, és már nem tud megszólalni az ügyben. Hasonlóképp vélekedem Mándoky István és Verzár István esetében is, akik sajnos szintén nincsenek már velünk.

Detre Csaba írásában Schütz Ödön munkásságára hivatkozik, illetve személyéhez köti az Iszfaháni-kódex megtalálását, amelyet elmondása szerint a neves magyar kutató az 1970-es évek második felében bocsátott a rendelkezésére.⁴ Először is ismereteim szerint Schütz Ödön soha nem folytatott Iszfahánban tudományos kutatásokat, sőt, soha nem is járt Iránban. Másodszor: bár kedves kollégámmal, Zsigmond Benedekkel együtt kezeltük Schütz Ödön professzor hagyatékát, abban egyetlenegyszer sem találkoztunk olyan dokumentummal,

³ Detre, *i. m.*, 85.

⁴ Detre, *i. m.*, 55, 57.

jegyzettel, gyűrött kézirattal vagy papírdarabkával, amely ezzel a forrással foglalkozott volna, vagy bármilyen módon alátámasztotta volna a kézirat létezését. Ugyanakkor Schütz Ödön tudományos munkásságának ismeretében elmondható, hogy ha a neves magyar tudós valóban rábukkant volna egy ilyen típusú dokumentumra, akkor magas szintű armenisztikai és turkológiai képzettségéből adódóan biztosan behatóan tanulmányozta volna azt. Továbbá, ha a kódex valóban komoly tudományos szenzációval kecsegtetett volna, nyilvánvaló, hogy felfedezését Schütz Ödön kellő alapossággal és körültekintéssel a tudományos közvélemény elé tárta volna. Hozzá kell tennünk: ha nem tartotta volna hitelesnek a dokumentumot, arra is nagy valószínűséggel felhívta volna a tudományos közvélemény figyelmét.

Az Iszfaháni-kódexszel kapcsolatban kulcsfontosságúnak vélem tisztázni az örményeknek Iszfahán városában történő megjelenésének, illetve a Szent Kereszt-monostor létezésének kérdését. Az 1606. évi zsitvatoroki béke megkötése előtt két évvel I. (Nagy) Abbász (1587–1629) perzsa sah általános támadás indított az Oszmán Birodalom ellen. A hadjárat sikeresnek bizonyult: a perzsa hadsereg elfoglalta Tebriz városát és a mai Ararát-medencét, majd fokozatosan bekebelezte a ma Törökország területén fekvő nyugati örmény területeket. A perzsa hadak végül a Van-tóig, illetve Erzurum városáig nyomultak előre.⁵ I. Abbász elfoglalta az akkor többségében örmények által lakott Nahicseván (Naxijewan)⁶ tartományt és annak központját, Dzsulfa (Júla) városát, majd tíz hónapi ostrom után sikeresen bevette az Ararát-medence székhelyét, Jerevánt (akkori nevén Erivánt).⁷

Azonban az utánpótlás akadozása miatt a sah nem tudta teljes egészében megtartani az újonnan elfoglalt területeket. Egy esetleges oszmán ellenoffenzívától tartva visszavonult Kelet-Anatóliából; minden útjába eső falut a földdel tett egyenlővé, felégetette a termőföldeket, az örmény őslakosságot pedig erőszakkal Perzsiába telepítette át.⁸

Az örmények elhurcolása az Ararát-medencéből végérvényesen átalakította a térség etnikai képét: az 1604. évi áttelepítés eredményeképpen a keleti-örmény

⁵ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti Dawriřec' uoy* [Ařak' el Dawriřec' i vardapet története]. Ařx. Lewond Sarkawag. Vařarřapat, 1896, 207–209; Schütz Ödön, Örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es „nagy szürgün”, örmény források alapján. *Keletkutatás* 1988. ősz, 57.

⁶ Jelen közleményben az örmény (klasszikus, illetve közép-örmény, modern keleti és nyugati örmény dialektus) nevek, szavak és fogalmak esetében – néhány kivételtől eltekintve (pl. katolikosz, Dzsulfa) – a Nemzetközi Armenisztikai Társaság (Association Internationale des Études Arméniennes) által meghatározott tudományos átírási rendszert használom.

⁷ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 53; *Step' anosi Ŗořk' ay Ŗamanakagrut' iwn kam tarekank' ekelec' akank'* [St'epanos Ŗořk' ay Kronológiája, avagy egyházi anneelesek]. Ařx. Hamazasp Oskean. Wien, 1964, 168–169.

⁸ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 78–79; Aram Abrahamyan, *Hamařot urvagic hay galt' avayreri patmut' yan* [Az örmény kolóniák történetének rövid vázlatja]. I. Erewan, 1964, 253.

területek lakossága körülbelül a felére csökkent. Helyükre a perzsa hatóságok elsősorban azeriket és kurdokat telepítettek.⁹

Pontos adataink nincsenek arról, hogy mennyi örményt hurcoltak el; a leg-hihetőbbnek az örmények körében hittérítői tevékenységet folytató portugál Ágoston-rendi szerzeteseknek a Szentszékhez eljuttatott jelentéseit tarthatjuk. Ők hozzávetőlegesen 60 ezer családról emlékeztek meg.¹⁰ Az itáliai karmelita missziók – nem kis túlzással – 400 ezer családról tudósítottak.¹¹ A mai történet-tudomány a kitelepítettek lélekszámát 350 ezer főre becsüli. Közülük hozzáve-tőlegesen 10 ezer főt tett ki azon nahicseváni örmények száma, akik a 16. század végén az olasz obszerváns ferences, domonkos, jezsuita és theatinus szerzetesek misszióinak eredményeképp áttértek a római katolikus hitre.¹²

I. Abbász sahot az örmények kitelepítésének kérdésében nemcsak stratégiai, hanem gazdaságpolitikai megfontolások is vezérelték. A perzsa uralkodónak ugyanis feltett szándéka volt, hogy felvirágoztassa Perzsia nyersselyem kereskedelmét, márpedig ezen üzletágban az örmények igen tehetségesnek bizonyultak. A nahicseváni Dzsulfa városának lakosságát már az 1604. évi perzsa hadjáratot megelőzően is pezsgő kereskedelmi élet jellemezte, amelynek eredményeképpen számos kereskedőfamília igen jelentős vagyonra tett szert.¹³ Ezért a sah a város mintegy 10 ezer főre rugó örmény lakosságát Iszfahánnak a Zänderud folyó túlsó partján lévő, új negyedébe telepítette át. A negyedet, melyet a korábbi lakó-hely után Új-Dzsulfának (Nor Ĵulfa) neveztek el, a perzsa udvar jelentős kiváltsá-gokkal támogatta.¹⁴ Ezek közül az volt a legfontosabb, hogy az új-dzsulfai örmé-nyeknek egész Perzsia területére monopóliumot adott a nyersselyem kereskede-lemre. A 17. század első évtizedeiben a nyugati utazók és a szentszéki misszi-onáriusok már egy 30 ezer fős, gazdag örmény közösségről számolnak be itt.¹⁵

Az áttelepítetteknek a perzsa udvar ezen túlmenően komoly vallási kiváltsá-gokat is biztosított, sőt, 1615-ben az örmény egyházfői székhelyről elho-zatta legszentebb ereklyéjüket, Világosító Szent Gergely jobbját, amelyet az

⁹ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 30–35, 88–91; *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*. I. London, 1939, 97–98.

¹⁰ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 55–65; Lewon Danielyan, *Ařak' el Dawriřec' u ergě orpes Sefyan patmut' yan skzbnatbyur* [Ařak' el Dawriřec' i munkája mint a Szafavida korszak történeté-nek legalapvetőbb forrása]. Erewan, 1978, 105; Edmond Schütz, *An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora*. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*. Ed. by György Kara. Budapest, 1987, 257.

¹¹ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 92; *A Chronicle of the Carmelites*, 99–100. Ld. erről még: Schütz, Örmények kitelepítése, 58.

¹² *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 72–74; *A Chronicle of the Carmelites*, 157.

¹³ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 12–14, 42–45, 55–65, 72–74; Schütz, *An Armeno-Kipchak*, 257–259; Uő, Örmények kitelepítése, 59.

¹⁴ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 133, 148; Schütz, *An Armeno-Kipchak*, 261–263.

¹⁵ *Patmut' iwn Ařak' el vardapeti*, 67; Schütz, *An Armeno-Kipchak*, 262.

akkor épülő székesegyházban kívánt elhelyezni.¹⁶ Ez lett a későbbi Szent Szüzek-székesegyház (Surb Hrip'simē ew Gayanē),¹⁷ amelyhez hamarosan monostor-komplexumot építettek, iskolákkal, szkriptóriummal és könyvtárral egyetemben. A katedrális az örmények a mai napig csak úgy hívják, hogy Monostor, saját nyelvükön: *Vank'*. A székesegyházat a perzsa udvar örmény egyházfői központnak szánta.¹⁸ Az említett főtemplomon kívül a negyedben tucatnyi örmény apostoli rítusú templom épült, például a Betlehem-templom, a Világosító Szent Gergely-templom, Szent György-templom, Jereván-templom és mások. Sőt, Új-Dzsulfában a katolikus hitű örményeknek is legalább két templomuk volt (Szűz Mária-templom, Szent Awedik-templom), ahol többek között a Szentszék által delegált hittérítő papok is tevékenykedtek.¹⁹

Detre Csaba állításával ellentétben Iszfahán Új-Dzsulfa negyedében Szent Kereszt néven sem templomot, sem monostort nem találunk, s egykori létéről sem tudunk. A Szent Kereszt-templom és monostor létezésével felmerülő problémának van némi missziótörténeti vonatkozása is: az Apostoli Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) 1622. évi alapítása óta kiemelten kezelte az anyaországi és a diaszpórában élő örmények rekatolizálását.²⁰ A nevezett intézmény Rómában található történeti levéltára valósággal dúskál az örmény témájú misszionáriusi jelentésekben, már csak azért is, mert az anyaországi és a Perzsiába telepített örmény egyház vezetőinek egy jelentős csoportja Melkiszedek (Melk'isēt' Garneč'i) (1593–1627) ellenkatholikosz vezetésével a 17. század elején egyházi unióra lépett a római katolikus egyházzal.²¹

A missziós intézmény hivatalos gyűlései (Congregazione Generale) közötti kisebb informális ülések, az úgynevezett kongresszusok iratai (Scritture riferite

¹⁶ *Patmut' iwn Aṙak'el vardapeti*, 306–308, 325–327; Schütz, *An Armeno-Kipchak*, 264; Uő, *Örmények kitelepítése*, 59.

¹⁷ A két szent szűz a legendárium szerint még a Diocletianus-féle keresztényüldözések idején menekült Örményországba, s az akkor még pogány III. Trdat (287–330) örmény király kínóztatva őket halálra a 3. század végén. Kultuszuk Örményországban nagyon korán elterjedt, sirhelyük csakhamar az örmények egyik legfontosabb zarándokhelyé vált Ęjmiacinban, melyek fölé két monumentális templomot is emeltek az 5. illetve a 7. században. Erről ld. még: *Agat' angelay Patmut' iwn Hayoc'* [Agat' angelos: Örményország története]. Ašx. Aram Ter-Lewondyan. Erewan, 1983, 84–87, 90–91, 96–99.

¹⁸ I. Abbász sah 1604. évi hadjárata során magával hurcolta Ęjmiacini székhelyéről V. Dávid (Dawit' Valaršapatec'i) katholikoszt (1587–1629), akit élete végéig Iszfahánban házi őrizetben tartott. *Patmut' iwn Aṙak'el vardapeti*, 218–219; *A Chronicle of the Carmelites*, 101, 160–161; *Step'anosi Rošk'ay*, 170; Schütz, *An Armeno-Kipchak*, 269–270.

¹⁹ *A Chronicle of the Carmelites*, 191; John Carswell, *New Julfa*. Oxford, 1968, 74–80, 84–86; Schütz, *An Armeno-Kipchak*, 280–281; Uő, *Örmények kitelepítése*, 59.

²⁰ A missziós intézmény alapításáról röviden ld. Molnár Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*. I. (1572–1647). (Humanizmus és reformáció, 26.) Budapest, 2002, 199–202.

²¹ *Patmut' iwn Aṙak'el vardapeti*, 214–228; *Step'anosi Rošk'ay*, 171; Schütz, *An Armeno-Kipchak*, 277.

nei Congressi) felbecsülhetetlen értékűek a perzsiai örmény missziók történetének szempontjából. A kongresszusok – melyeken az intézmény bíboros-prefektusa, címzetes érseki (*in partibus infidelium*) címet viselő titkára, illetve a pápai kúria néhány befolyásos bíborosa a katolikus missziókhoz kapcsolódó, elsősorban logisztikai eredetű kérdésekről és problémákról tanácskozott²² – örmény témájú iratsorozataiban (*Fondo Armeni*) több ezerre rúgnak a perzsiai, ezen belül az iszfaháni örményekről szóló jelentések. Az iszfaháni örmények körében tevékenykedő jezsuita, ágoston-rendi, karmelita, kapucinus, „rabkiváltó” trinitárius, domonkos-rendi, obszerváns ferences, minorita (konventuális ferences) és theatinus szerzetesek a 17–18. században kéthetenkénti-havi rendszerességgel küldtek jelentéseket hittérítői tevékenységükről,²³ Többek között részletesen leírták, hogy az iszfaháni örmény negyedben hány örmény templom van, melyikhez kapcsolódik iskola és monostor, milyen rítusúak (unitus azaz katolikus vagy örmény apostoli), melyik szent nevét viselik, milyen a felszerelésük és hogy van-e könyvtáruk. Ezek a jelentések egybehangzóan cáfolják, hogy Iszfahán örmények által lakott Új-Dzsulfa negyedében Szent Kereszt (Surb Xaç’, Sancta Crux, Santa Croce) néven templom vagy monostor létezett volna.²⁴

Elképzelhető azonban, hogy a tisztelt szerző esetleg a Van-tó szigetén található ałt’ amari (ma Aktamar, Törökországban) Szent Kereszt örmény székesegyházra kívánt utalni. Ez már csak azért is lehetséges, mert Detre Csaba megemlíti, hogy a kódexet Iszfahánba kerülése előtt egy, a Van-tó közelében lévő titkos rejtkehelyen őrizték, és feltehetően – legalább is Detre Csaba állítása szerint – I. Abbász sah örmény tanácsadóinak javaslatára szállították el a Szafavida Perzsia fővárosába.²⁵

Mindenesetre tény, hogy Ałt’ amar szigetén létezik egy Szent Kereszt nevet viselő templom, amelynek története azonban nem az 5. században, hanem jóval később kezdődik. A Van-tó szigetének kiváló védelmi lehetőségeire felfigyelt az örmény Arcruni főnemesi klán, s a 9. század végén önálló feudális államot alapítottak Vaspurakan tartományban, amely idővel hercegségből királysággá emelkedett.²⁶ I. Gagik Arcruni király (908–943) 915–921 között éppen Ałt’ amar

²² *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1718)*. I. Ed. by György István Tóth. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes, 4.) Róma–Budapest, 2002, 62.

²³ Jelenleg terjedelmi okokból csak a legfontosabb kútfők adatait közlöm. APF (= Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma, Olaszország) SC (= Scritture riferite nei Congressi) *Fondo Armeni*. Vol. 2. Fol. 93r–94r, Fol. 101r–v, Fol. 107r–108v, Fol. 252r, Fol. 266r. Ld. még: Schütz, Örmények kitelepítése, 60–61.

²⁴ Ld. többek között az alábbi szentszéki jelentésüket: APF SC *Fondo Armeni* Vol. 2. Fol. 192r–197v, APF SC *Fondo Armeni* Vol. 3. Fol. 123r–v.

²⁵ Detre, *i. m.*, 56.

²⁶ Ld. erről röviden: Lucy Der Manuelian, Ałtamar. In: *Dictionary of the Middle Ages*. I. *Aachen–Augustinism*. Ed. by Joseph R. Strayer. New York, 1982, 220–221.

szigetén építette fel új rezidenciáját.²⁷ A 10. századi örmény történetíró, T’ovma Arcruni krónikájából tudjuk, hogy a munkálatokat egy bizonyos Manuël nevű építőmester irányította.²⁸ A palotához egy hatalmas, kör alakú templom, úgynevezett rotunda is épült, amely I. Gagik király magántemplomaként funkcionált: 921-ben szentelte fel Szent Kereszt néven V. „Történetíró” János (Yovhannēs Patmič’ Drasxanakertac’i) örmény katolikosz (899–931).²⁹ A király uralkodásának idején a sziget az örmény egyházfő, a katolikosz székhelye is lett (928–947),³⁰ s Alt’amar a 11. század közepéig a középkori egyházi és világi örmény kultúra egyik legfontosabb központjává nőtte ki magát. Az 1045. évi bizánci megszállást követően azonban elvesztette világi jelentőségét, a későbbiek során monostorként, illetve püspöki székhelyként működött. A palotát, illetve a templomot a bizánciak, a szeldzsukok és a mongolok többször is kifosztották, ennek ellenére a helyiség egyháztörténeti jelentősége a 12. században tovább nőtt: Alt’amar 1113-ban ellenkatolikoszáttá vált, mert nem ismerte el az akkor legitim módon megválasztott III. Gergely (Grigor Pahlawuni) egyházfőségét (1113–1166). Ennek révén 1895-ig önálló maradt, és csak akkor egyesült újra az eĵmiciacini katolikosz vezette örmény apostoli egyházzal.³¹

De térjünk rá a másik kérdéskörre! Tanulmányom elején említettem, hogy az Iszfaháni-kódexszel kapcsolatos írásban nincs tisztázva a hunok örményországi megjelenése. A kérdés megértéséhez röviden ki kell térnünk az örmény krónika-irodalom születésére, amely éppen a hunok európai és kaukázusi megjelenésével egy időben fejlődött ki. Az 5. század elején a Szent Mesrop Maštoc’ apát által megalkotott önálló örmény írásbeliségnek köszönhetően néhány év leforgása alatt hatalmas fejlődésnek indult az örmény kultúra. A Szentírás (*Astuacašunč’*) lefordítása után tucat számra születtek a Szentírás-magyarázatok, amelyekhez szorososan kötődtek a korai görög, szír és latin egyházatyák (patrisztikus) munkáinak fordításai is. Ezeket követték a szentek és mártírok életrajzai, illetve a tévelygések ellen írott munkák. Az 5. század közepén jött létre az önálló örmény krónika-irodalom. A szerzők kezdetben – a 6. század közepéig – külhoni, elsősorban klasszikus görög–latin mintákat követtek, a 6. századtól kezdve azonban komoly figyelmet szenteltek a korabeli Örményországgal határos területe-

²⁷ T’ovma Arcruni ew Ananun, *Patmut’iwn Tann Arcruneac’* [T’ovma Arcruni és Ismeretlen Folytatója: Az Arcrunida-ház története]. Ašx. Vardan Vardanyan. Erewan, 1985, 414–425; *Yovhannu Kat’olikosi Drasxanartac’uoy Patmut’iwn Hayoc’* [Yovhannēs Drasxanakertac’i Kat’olikos: Örményország története]. Ašx. Gagik T’osunyan. Erewan, 1996, 178.

²⁸ T’ovma Arcruni, *i. m.*, 460–461.

²⁹ *Yovhannu Kat’olikosi*, 181.

³⁰ T’ovma Arcruni, *i. m.*, 516, 523–525.

³¹ *XV dari hayeren jeĵagreri yišatakaraner* [15. századi örmény kéziratok „kolófonjai”]. Ašx. Lewon Xaç’ikyan. III. Erewan, 1967, 175–178; Małak’iay Örmanean, *Hayoc’ ekelec’in* [Örményország egyháza]. (Reprint) Erewan, 1993, 69–74, 95–100.

ken zajló események leírásának is.³² Figyelembe véve azt a történetileg el nem hanyagolható tényt, hogy Örményország mindig is a világbirodalmak ütközőzónájában feküdt, a krónikáírók nem kerülhették el, hogy részletesen ne írjanak az ország szomszédságában lezajlott eseményekről, amelyek mindig érzékenyen kihatottak az örménység sorsára. A klasszikus hatás a 6. század közepére teljesen eltűnt, az örmény krónikáirodalom önálló útra lépett, mondanivalójában és stílusában kimondottan a leíró, narratív és informatív jelleg került előtérbe.³³ A változásnak elsősorban egyházpolitikai okai voltak, ugyanis a fent említett korszakban az ún. „khalkédóni schismának” köszönhetően az örmények tudatosan eltávolodtak a klasszikus görög–latin történetírói hagyományoktól, amely számukra megegyezett az akkor még egységes görög és latin egyetemes ortodoxiával.³⁴ Az örmények és hunok viszonyát ebben a történeti, illetve irodalomtörténeti kontextusban kell elhelyezni, vizsgálni és elemezni.

A krónikák szerint a nomád hunok Örményországban a kereszténység felvételével szinte egy időben, a 4. század elején jelentek meg.³⁵ Ezen állítás hitelességét azonban nehéz bizonyítani, mivel az önálló örmény írásbeliség csak az 5. század elején született meg, így a 4. századi történéseket csak jó száz évvel később örökítették meg. Nincs tehát olyan örmény krónika, amely szilárdan alátámasztaná a hunok jelenlétét a 4. században a kaukázusontúli régióban. Ráadásul a 10. század végétől kezdve az örmény krónikáírók minden északról betörő, illetve a Kaukázus északi oldalán nomadizáló népességet hunnak (*hon*) neveztek. Ezért az e korszakból származó, hunokkal kapcsolatos megállapításokat komoly fenntartással és megfelelő forráskritikával kell kezelni.

Az örmény krónikák a hunokról először a 375–395 közötti periódusra vonatkozóan emlékeznek meg. Elsősorban Łazar Parp’ec’i és Elišē 5. században született krónikáit kell kiemelni, amelyek középpontjában az örménységnek az elnyomó szászánida Perzsia elleni, a vallásszabadságért folytatott harca állt. Ennek kapcsán említik, hogy a hunok már az első komolyabb, 375 körül lezajlott betörésük alkalmával a Kaukázuson túli területeken telepedtek le.³⁶ Ezenfelül Łazar Parp’ec’i az örmények Siwnik’ tartományban (Kelet-Örményország) vezetett hadjáratai kapcsán leírta, hogy a hunok a kaukázusi Albánia (Ałuank’) tőszomszédságában éltek. Kijelentését a kutatók többsége hitelesnek

³² Robert W. Thomson, *The Writing of History: The Development of the Armenian and Georgian Traditions*. In: *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (Secoli IV–XI)*. A cura di Enrico Modestò. (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull’alto medioevo, XLIII/1.) Spoleto, 1996, 493–494.

³³ Nina Garsoian, *L’Église Arménienne et le Grand Schisme d’Orient*. (Corpus Christianorum Orientalium Vol. 574. Tomus, 100.) Lovani, 1999, 45–134.

³⁴ Garsoian, *i. m.*, 399–409.

³⁵ Gabriella Winkler, *An Obscure Chapter in Armenian Church History (428–439)*. *Revue des études arméniennes* N. S. 19 (1985) 85–180; Garsoian, *i. m.*, 75–83.

³⁶ Elišē, *Vasn Vardanay ew Hayoc’ paterazmin* [Vardanról és Örményország háborújáról]. Ašx. Elia Ter-Minasyan. Erewan, 1989, 22–23.

fogadta el.³⁷ Elišē történetíró munkáját viszont a kutatások már kevésbé tartották megbízhatónak. Először Nersēs Akinean, majd Robert W. Thomson és végül a magyar Czeglédy Károly is amellelt történeti munkáját, hogy Elišēnek a 449–451. évi örmény szabadságharcról szóló történeti munkája legalább egy évszázaddal később íródott, illetve akkor állították össze Elišē név alatt.³⁸ Tulajdonképpen a már említett Lazar Parp'ec'inek az 5. század második felében készült írását dolgozták össze a 6. század második felében történt örményországi politikai eseményekkel. Amennyiben tehát hihetünk Lazar Parp'ec'i értesüléseinek, akkor tényként kell elfogadnunk, hogy a hunok valóban Örményország tőszomszédságában éltek, és időnként beavatkoztak az ország zűrzavaros történetébe.³⁹

A 7. században keletkezett, és Sebēos püspöknek tulajdonított örmény krónika második könyve is röviden említi az 5. században a Kaukázusban élt hunokat és örményországi betörésüket, de a hunok lakóhelyéről és a támadás irányáról hallgat.⁴⁰

Az örmény történetírás egyik legvitatottabb alakja Movsēs Xorenac'i, akinek hitelességéről az armenisztikában ugyancsak megoszlanak a vélemények. Művét egyes kutatók az 5., míg mások a 9. századra teszik, amikor is az ő neve alatt állítottak volna össze a szerzetesek egy *Örményország története* (*Patmut'iwñ Hayoc'*) című munkát.⁴¹ Mindenesetre az ő nevével fémjelezve került elő egy fontos, a 7. század második feléből keltezett krónika. Eszerint a mai Derbendi-kaputól északra volt a hunok országa (*erkir Honac'*), amelynek székhelye Varac'an városa volt.⁴² Figyelmet érdemel, hogy a Xorenac'i neve alatt összeállított munka a hunt nem általánosító népnévként használta, hiszen rengeteg kaukázusi nomád nép szerepel a műben.⁴³ Xorenac'ihoz hasonlóan egy másik, 8. században élt örmény történetíró, Lewond vardapet (*vardapet*: a

³⁷ *Lazaray Parp'ec' uoy patmut'iwñ Hayoc' ew t'ult'ar Vahan Mamikonean* [Lazar Parp'ec'i: Örményország története és Vahan Mamikonean örmény főúrhoz írott levele]. Ašx. Bagrat Ulubabyan. Erewan, 1982, 154–155.

³⁸ Nersēs Akinean, *Elišē Vardapet ew iwr Patmut'iwñ Hayoc' Paterazmin. K'nnakan usumnasirut'iwñ* [Elišē vardapet és az ő története az örmények háborújáról. Forráskritikai vizsgálat]. Wien, 1932, 77–79; *Elishe. History of Vardan and the Armenian War*. Ed. and trans. by Robert W. Thomson. Cambridge (Mass.), 1982, 3–28; Czeglédy Károly, Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. (Budapest Oriental Reprints, Series A, 3.) Budapest, 1985, 292; Elišē, *i. m.*, 140–141, 148–151, 156–157, 188–189, 256–257, 270–271.

³⁹ *Lazaray Parp'ec' uoy*, 196–201.

⁴⁰ *Patmut'iwñ Sebēosi* [Sebēos püspök története]. Ašx. Geworg Abgaryan. Erewan, 1979, 87–88; *The Armenian History Attributed to Sebeos*. I. Trans. and eds. by Robert W. Thomson–James Howard-Johnson–Tim Greenwood. (Translated Texts for Historians, 31.) Liverpool, 1999, 66, 70, 87–88.

⁴¹ Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*. Trad. and ed. by Robert W. Thomson. Cambridge (Mass.), 1978, 8–10, 12, 82. Erről ld. bővebben: *Histoire de l'Arménie par Moïse de Khorène*. Trad. et éd. Jean-Pierre Mahé. Paris, 1993, 9–91; Thomson, *i. m.*, 507.

⁴² Movsēs Xorenac'i, *Patmut'iwñ Hayoc'* [Örményország története]. Ašx. Mik'ayēl Abelean–Suren Yartut'iwneanc'. (Reprint) Erewan, 1991, 231.

⁴³ Movsēs Xorenac'i, *i. m.*, 340.

teológia tudósa) is hunoknak nevezi a kaukázusi hunokat. Az arabok 716. évi derbendi hadjárata kapcsán említette meg őket, amikor a kazároktól kértek katonai segítséget a földjükre betörő muszlimok ellen.⁴⁴

A 10. század közepén működött Movsēs Dasxuranc’i (vagy másik nevén Movsēs Kaľankatuac’i),⁴⁵ aki a kaukázusi Albánia történetét írta meg korabeli klasszikus örmény nyelven az ország megtérésétől saját koráig (948).⁴⁶ Krónikájának második könyve felbecsülhetetlen értesülésekkel szolgál, ugyanis több passzust szentelt a – kereszténység örmények általi felvételét követően – fokozatosan elarmenizálódó albánok és a kaukázusi hunok kapcsolatának. A 39–45. fejezetben részletesen megemlékezett egy Israyēl nevű örmény missziós püspökről, akit 680 körül III. Izsák (Sahak Jorop’orec’i) örmény katolikosz (677–703) küldött ki a hunok megtérítésére.⁴⁷ Ők a Derbendi-szorostól északra éltek, fejedelmüket örmény átirással Alp-Ilut’uērnek nevezték.⁴⁸ Czeglédy Károly Movsēs Dasxuranc’i alapján kiemelte ezeknek a hunoknak a kazároktól való függőségét, s velük igyekezett összefüggésbe hozni a nevezett örmény történetíró által említett *šat xazr* méltóságnevet, illetve a két hun vezér titulussát (*Awči tarxan* és *Xursan irt’gin*).⁴⁹ Nem kérdéses, hogy ezek ó-török eredetű méltóságnevek. Movsēs Dasxuranc’i végül is Israyēl örmény püspök missziója kapcsán rengeteg értékes és érdekes adattal szolgált a hunok hitvilágáról, főistenük kultuszáról (*T’angri xanról*) és a sámánizmusról.⁵⁰

Vitathatatlan tény, hogy az örmény források egyöntetűen megerősítették a hunok kaukázusi jelenlétét az 5–8. században, akik körében a 7. század vége felé az örmény apostoli egyház missziókat kívánt folytatni. Ez utóbbinak az eredményéről azonban nincsenek megbízható adataink. Ráadásul a klasszikus örmény nyelven írott kútfők semmilyen információt nem szolgáltattak a hunok által beszélt nyelvről sem, alig néhány méltoságnév és legfőbb istenség elnevezése szerepel bennük – amelyek ó-török eredetűek.

A műkedvelő őstörténészek gyakorta és előszeretettel hivatkoznak az örmény *yoyn/hoy*n (ejtsd: hujn) népnévre, és a *Yoynk’/Hoynk’* (ejtsd: Hujnk) ország (*erķir Yunac’/Hunac’*) elnevezésre, melyeket mindenféle vizsgálat nélkül a hunokkal

⁴⁴ Lewon vardapet, *Patmut’iwn* [Történelem]. Ašx. Karen Šahnazarean. P’ariz, 1857, 131–132, 144–145. Erről ld. még röviden: Czeglédy, *i. m.*, 284.

⁴⁵ A továbbiakban a nevezett történetíróra a közérthetőség és az átláthatóság kedvéért a Movsēs Dasxuranc’i elnevezést használom.

⁴⁶ Nersēs Akinean, Movsēs Dasxuranc’i (koč’uac Kaľankatuac’i) ew ir Patmut’iwn Aľuanic’ [Movsēs Dasxuranc’i, vagy más néven Kaľankatuac’i és a kaukázusi Albániáról írott története]. *Handēs Amsorea* 1 (1953) 13–15; *The History of the Albanians by Movsēs Dasxuranc’i*. Trad. and ed. by Charles J. F. Dowsett. (London Oriental Series, 8.) London, 1961, XV–XX.

⁴⁷ Movsēs Dasxuranc’i, *i. m.*, 152–159.; Movsēs Kaľankatuac’i, *Patmut’iwn Aľuanic’ ašxarhi* [A kaukázusi Albánia története]. Erewan, 1983, 201–213, 218–220.

⁴⁸ Movsēs Dasxuranc’i, *i. m.*, 160; Movsēs Kaľankatuac’i, *i. m.*, 232, 248.

⁴⁹ Movsēs Dasxuranc’i, *i. m.*, 166–171; Movsēs Kaľankatuac’i, *i. m.*, 260; Czeglédy, *i. m.*, 285.

⁵⁰ Movsēs Dasxuranc’i, *i. m.*, 156; Movsēs Kaľankatuac’i, *i. m.*, 241; Czeglédy, *i. m.*, 285.

azonosítanak. A középkori örmény forrásokban valóban nagyon gyakran használják e két fogalmat, jelentésük azonban nem függ össze sem a hun népnévvel, sem országuk elnevezésével. A klasszikus örmény nyelvű (*grabar*) *yoyn* kifejezés az 5. században (azaz az önálló örmény írásbeliség születésekor) a görögségre vonatkozott, a későbbiekben pedig a rómaiakat és bizánciakat is gyakorta ezzel az általánosító névvel illették. A *Yoynk'*/*Hoynk'* elnevezés pedig eredendően az ókori Hellászt jelölte, a későbbi krónikában pedig a Római és Bizánci Birodalmat értették alatta. Sőt, a modern örmény nyelv (*ašxarhabar*) a mai Görögországot *Hunastannak* nevezi. A *yoyn/hoyn* voltaképpen a görög *ión* népnév átvétele, amely minden valószínűség szerint már jóval az önálló írásbeliség keletkezése előtt átkerült az örmény nyelv szókincsébe.

Ezzel szemben az örmény krónikák a hunokat *honnak*, országukat pedig *Honk'*nak vagy *Honastannak* nevezik. Ahogyan feljebb már utaltam rá, később, a 10. század végétől kezdve ezzel a nép- és ország névvel illették a Kaukázus északi előterében nomadizáló egyéb sztyeppei népeket és államalakulataikat is.⁵¹

Végezetül vessünk egy pillantást az Iszfaháni-kódex szöszedetére! Számomra első, második és sokadik olvasatra is zavarosnak, kétségesnek és egyelőre ellenőrizhetetlennek tűnik.

Tény, hogy történelmük során az örmények – főleg a diaszpórákban élők – számos alkalommal kényszerültek nyelvcsereire, és saját írásukkal jegyezték le más nyelveket, valamint ezek alapján készítettek szöszedeteket is. Példának hozható fel a 13. században élt örmény egyházi történétíró, Kirakos Ganjakec'i, aki krónikájában szótárat állított össze örmény írással a korabeli mongol nyelvről.⁵² A 15. század második felében pedig megszületett az örmény írásos oszmánli, ugyanis az időközben oszmán-török alattvalókká váló örmények körében nyelvcsere zajlott le: anyanyelvüket elhagyták, helyét a korabeli török vette át, melyet azonban örmény írással jegyezték le.⁵³ Hasonló jelenség figyelhető meg a késő-középkorban és a koraújkorban, főleg a Lengyelországban, Krímben, Moldvában és részint Erdélyben megtelepedett örmények körében is. A 14. század második felére tehető az örmény írással lejegyzett úgynevezett armenokipcsak nyelvemlékek megszületése. A 9. század óta a Krímben élő örmények ugyanis nyelvcsere estek át, s a tatárok által beszélt kipcsak-török nyelvet sajátították el. A Krími Kánság 1475. évi oszmán hódoltatása után ezek a már kipcsak nyelvet beszélő örmények nagy számban települtek át Lengyelországba és

⁵¹ Czeglédy, *i. m.*, 284.

⁵² Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'win Hayoc'* [Örményország története]. Ašx. Karen Melik'-Ōhanjanyan. Erewan, 1961, 271–275.

⁵³ *Kamenic', Taregirk Hayoc' Lehastani ew Ŗumenioy* [Kamenieci krónika: a lengyelországi és a romániai örmények évkönyvei]. Ašx. Ališan Lewond Venetik, 1896, 50–51, 134–135; Jean Dénay, *L'Armeno-Coman et les 'éphémérides' de Kameniec (1604–1613)*. (Ural-Altäische Bibliothek, 4.) Wiesbaden, 1957, 38. Részletesen erről ld. még: Edmond Schütz, Armeno-Kiptschakisch und die Krim. In: *Hungaro-Turcica: Studies in Honour of J. Németh*. Ed. by Gyula Káldy-Nagy. Budapest, 1976, 185–205.

Moldvába.⁵⁴ A Lengyelországba költözött örmény csoportok az armeno-kipcsak nyelv mellett a 16. század elején elkezdtek használni a lengyelt, amelyet szintén örmény betűkkel jegyeztek le, sőt, 1545 körül Krakkóban könyveket is nyomtattak így.⁵⁵ Az armeno-kipcsak nyelvet beszélő lengyelországi örmények egy jelentős csoportja Kameniec-Podolski városának 1672. évi oszmán elfoglalását követően az Erdélyi Fejedelemség területére menekült.⁵⁶ Róluk a 17. századi végén (1691–1692) készült szentszéki jelentések félreérthetetlenül leírták, hogy az örményt csak „szakadár” papjaik beszélték, míg egymás között a „tatárok” nyelvén, azaz törökül kommunikáltak.⁵⁷

A Detre Csaba által megjelentett szójegyzékben szép számmal találunk olyan örmény szavakat, amelyek a közleményben „hun nyelvüként” vannak számon tartva, ami legalábbis elgondolkodtató. Ilyenek például: *selan* ’asztal’, ’oltár-asztal’; *at’or* ’szék’, ’trónus’; *erku* ’kettő’, ’ikrek’; *psak* ’korona’, ’koronázás’.⁵⁸

Summa summarum, a fent elmondottak erős kételyeket támasztanak az ún. „Iszfaháni-kódex” magtálalásának körülményeiről, állítólagos helyéről. Nem igazolható az ottani Szent Kereszt-monostor léte, ami enyhén szólva is gyanússá teszi a kézirattal kapcsolatos kijelentéseket. Detre Csaba megállapításainak és forrásközlésének hitelességét csak egyféleképpen lehetne megnyugtatóan igazolni: ha a tisztelt szerző végre bemutatná (vagy faksimilében közölné) az örmény betűs forrás eredetijét (ami egy ilyen horderejű felfedezés esetében a korrektség minimuma lenne). Ebben az esetben egy szakavatott történész vagy filológus pillanatokon belül meg tudná állapítani, hogy az „Iszfaháni-kódex” és annak mondanivalója hiteles-e vagy sem. Amíg ez nem történik meg, maradnak a mítoszok, a legendák, a kételyek és a kétségek.

⁵⁴ Minas Bžškeanc’, *Čanaparhordut’iwn i Lehastan* [Lengyelországi utazás]. Venetik, 1830, 107–110, 140, 144–150; *Kameniec*, 50, 135–136, 164–167, 172–176; Deny, *i. m.*, 25–27; *Step’anosi Rošk’ay*, 169; Gregorio Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia. Parte prima 1350–1624*. (Studia Ecclesiastica 12, Historica 8, Dissertationes, 10.) Roma, 1971, 117–136.

⁵⁵ Jaroslav Dachkévitč, A. Lubelczyk et ses livres sur les Arméniens ukrainiens. *Revue des études arméniennes* N. S. 2 (1965) 375–381; Uő, J. Łasicki et son essai „De religione Armeniorum”. *Revue des études arméniennes* N. S. 2 (1965) 383–384; Petrowicz, *i. m.*, 83–85.

⁵⁶ *Step’anos Rošk’ay*, 182–183.

⁵⁷ Ld. erről a „tatár” nyelven kiválóan beszélő Oxendio Virziresco (1654–1715) erdélyi örmény unitus püspök, valamint a theatinus Sebastiano Maria Accorsi (?–1704) (a lembergi Örmény Kollégium prefektusa) és Giuseppe Bonalini (1650–1703) Erdélyben tevékenykedő olasz theatinus miszcionárius szentszéki jelentéseit: APF *Acta SC* (= Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide) Vol. 62. Fol. 125r–128v, APF *LDSC* (= Lettere e Decreti della Sacra Congregazione) Vol. 81. Fol. 215r–216v, APF *SC Fondo Armeni* Vol. 4. Fol. 219r, Fol. 233r, Fol. 261r–262r, Fol. 263r, Fol. 265r.

⁵⁸ Ezen túlmenően a közölt szöszedetből fonetikusán átírva bukkant fel a hunként aposztrofált és a ’világot’ jelentő *asar* szó, ami egyértelműen az örmény *ašxarh* ’világ’ jelentésű szó szándékosan torzított formája. Hasonló eset figyelhető meg a háborút jelölő „hun” *patera* szó esetén is. Itt ugyanis az örmény *paterazm* ’háború’ jelentésű szóval van dolgunk. Úgyszintén érdekesnek találok a „hun” *ishan* herceg szó esetét is, amely voltaképpen az örmény *išxan* ’herceg, fejedelem, tartományúr’ jelentéssel bír. Ugyanakkor az előbb felsorolt szavak bizonyíthatóan iráni eredetű kölcsönzések az örmény nyelvben. Detre, *i. m.*, 73, 74, 76.

The “Isfahan Codex” and Armenian Studies

Kornél NAGY

The research of the Hungarians’ ancient history is full with myths. The “Isfahan Codex” is a typical example of creating such a myth. The recent so-called “critical edition” of the Isfahan Codex stirred up storms in Hungarian scientific circles. Allegedly, the Codex itself, originated from Ancient Armenia, was discovered in the library of the Holy Cross Monastery in the Armenian quarter of the town Isfahan, now in Iran. Purportedly, the Codex contains a lengthy word list in the language of the ancient Huns written in Armenian letters. As published, the language of the Huns seems very similar to Hungarian, moreover, the Codex, at least according to the editor, helps undermine the well-known Finno-Ugrian theory on the origin of the old Hungarian language.

This article is primarily dedicated to cast doubt on the hypothesis found in the “critical edition” from a strictly scholarly point of view with the conclusion that in all probability the Codex does not exist at all. Furthermore, as a representative of Armenian studies in Hungary I try to survey the historical links between the Armenians and Huns in the early mediaeval Armenian chronicles written by Elišē, P’awstos Buzand, Łazar Parp’ec’i, Movsēs Xorenac’i, Bishop Sebēos, Vardapet Łewond and Movsēs Dasxuranc’i (Kałankatuac’i) in the 5th and 10th centuries. These chronicles often described the Huns’ incursions into Armenia and discussed their historical background. It should be emphasised, however, that Armenian chronicles did not say anything about the language of the Huns.

Tóth Hajnalka

A karlócai béke és a Krími Kánság

„Allahnak, a Magasztosnak akaratából a keresztény időszámítás szerinti ezerhétszázadik évben az Oszmán Birodalom és a Császári Birodalom különleges megbízottai találkoztak egymással Karlócán, hogy különböző hatalmak közvetítésével békét kössenek. Kölcsönös követelésekről folytatott hosszadalmas tárgyalások után végül is megfelelő megállapodásra tudtak jutni, és a két fél közötti békéről szóló szerződést aláírták. Annak idején magam is láttam a futárt, aki Péterváradról a béke hírével, kűrtharsogás közepette áthallovgolt Bécs várán.”¹

A fenti idézet a temesvári születésű és rabként Bécsbe került Oszmán aga önéletrajzából származik. Bár visszaemlékezésében az aga csak két fél – az Oszmán és a Habsburg Birodalom – közötti békekötést említ, ami az ő helyzetében érthetően elsődleges fontossággal bírt, 1699 januárjában Karlócán valójában négy kétoldalú szerződés jött létre a Szent Liga² államai – a Habsburg Birodalom, a Velencei Köztársaság, a Lengyel Királyság, Oroszország – és a velük szemben álló Oszmán Birodalom megbízottjai között.³ Az orosz és az osz-

¹ Oszmán aga, *A gyáúrok fogságában*. Ford. Jólesz László. Budapest, 1996, 104. A munka Oszmán aga művének németre fordított változatából készült. Az eredeti arab írásos változatot ld. Richard F. Kreutel, *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmán Aga aus Temeschwar: der Text des Londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung*. (E. J. W. Gibb Memorial, New Series, XXVIII.) Cambridge, 1980.

² A német-római császári és a lengyel szövetséges haderő 1683. szeptember 12-én Kahlenbergnél aratott győzelme után XI. Ince pápa (1676–1689) védnöksége alatt I. Lipót német-római császár és magyar király (1657–1705), Sobieski János lengyel király (1673–1696) és Marcantonio Giustiniani velencei dózse (1683–1688) részvételével létrejött nemzetközi törökellenes szövetség, a Szent Liga célja az oszmánok kelet-európai hegemoniájának megtörése volt. A keresztény erők részéről már 1684-ben megfogalmazódott annak szükségessége, hogy Oroszországot is bevonják szövetségi rendszerükbe, és ez által még inkább megosszák a Porta katonai erejét. R. Várkonyi Ágnes, A török háború: Béctől Budáig (1683–1686). In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. I. Budapest, 1987, 1622. Vö. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/1. II. *Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar*. Ankara, 1988⁴, 460; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. V. Gotha, 1857, 139 és 139/1. jegyzet. – A cár csatlakozásának feltételeként a Lengyel Királyság és Oroszország 1686-ban ún. örök békét kötött, ennek létrejöttéről, illetve Oroszország 1697-ben történt tényleges bekapcsolódásáról az Oszmán Birodalom elleni szövetségi rendszerbe ld. Gebei Sándor, A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle* 41/1–2 (1999) 1–6; Uő, Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). *Aetas* 21/2 (2001) 134–154.

³ A béketárgyaláson résztvevő megbízottak: Rámi Mehmed Efendi és Alessandro Maurocordato II. Musztafa (1695–1703) szultán részéről, Wolfgang Oettingen gróf és Leopold Anton Joseph

mán fél közötti megállapodás ráadásul nem békeszerződés, hanem egy két évre szóló fegyverszüneti egyezmény volt,⁴ a békeokmány aláírására később, 1700. július 3-án Konstantinápolyban került sor.⁵ A szövetségesek és a Porta között már 1698 novemberében megkezdődött tárgyalások a Közép- és Kelet-Európában, illetve a Földközi-tengeren immár 14–15 éve zajló háborút voltak hivatva lezárni.⁶ Gerhard Seewann párhuzamot vont az 1648. évi vesztfáliai és a fél évszázaddal későbbi, 1699. évi karlócai béke történelmi hatásai között.⁷ Annyiban egyet is érthetünk vele, hogy az utóbbi is – bár elsősorban Kelet-Európa államait érintette – az előbbihez hasonlóan átrajzolta az európai erőviszonyokat és új geopolitikai helyzetet teremtett a térség államai számára. Jelentőségét tekintve nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a tárgyalásokon a kor tengeri nagyhatalmainak képviselői – Lord William Paget angol és Jakob Coyle holland konstantinápolyi követek – közvetítettek a felek között.

A karlócai béke történetével a nemzetközi és a hazai történetírás is foglalkozott, de elsősorban egy-egy résztvevő állam szemszögéből vizsgálták a történeteket, és máig nem született átfogó és elemző munka a békerendszerről.⁸ Annak ellenére vagy éppen azért, mert az előzményekre, a tárgyalásokra és a hatásaira

Schlick gróf I. Lipót, Carlo Ruzzini a velencei dózse, Stanislaw Malachowski gróf a lengyel király és Prokofij Bogdanovics Voznyicin az orosz cár képviselőiben. – A Habsburg–török békeszerződésre ld. Katona István, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae: 1526–1810*. XXXVI. Buda, 1805, 106–125. Magyarul: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/2. 1526–1790. Szerk. Sinkovics István. Budapest, 1968, 690–700. A békeszerződés eredeti latin nyelvű tisztázatáról készített magyar fordítást ld. Szita László–Gerhard Seewann, *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699*. Pécs, 1999, 213–225. Vö. török nyelvű kiadásával: *Muahedât medzsmuaszi*. III. Isztanbul, 1297/1880, 92–102. Ld. még Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i vekayîât. Tahlil ve metin (1066–1116 / 1656–1704)*. Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara, 1995, 654–662; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*. Haz. İsmet Parmaksızoğlu. I. İstanbul, 1962, 357–364. – A velencei–török békeszerződés egykorú eredeti latin nyelvű tisztázatáról készült magyar fordítás megtalálható: Szita–Seewann, *i. m.*, 239–243. Törökül: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 667–672; Silâhdar, *i. m.*, I. 365–370. – A lengyel–török békeszerződés eredeti latin nyelvű tisztázatáról készült magyar fordítás: Szita–Seewann, *i. m.*, 229–235. Törökül: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 662–667; Silâhdar, *i. m.*, I. 371–375.

⁴ Az orosz–török fegyverszüneti okmány egykorú hivatalos latin nyelvű másolatáról készült magyar fordítást ld. Szita–Seewann, *i. m.*, 247–248. Az okmány orosz és német változatának egyes pontjait közli még: Gebei, *Az orosz–török béketárgyalások*, 141/16. jegyzet.

⁵ A béke orosz nyelvű változatának magyar fordítását ld. Gebei, *Az orosz–török béketárgyalások*, 150–154. Törökül: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 692–698.

⁶ A tárgyaló felek már október végén a helyszínen tartózkodtak, de a tárgyalások hivatalosan csak november 13-án kezdődtek meg.

⁷ Gerhard Seewann, *Az 1683–1699. évi török háborúk és a karlócai béke kora*. In: Szita–Seewann, *i. m.*, XLVIII–L. Vö. Szita László: *Bevezetés*. In: Szita–Seewann, *i. m.*, VII; Gebei, *A karlócai béke*, 1.

⁸ A szakirodalom gazdag ismertetését ld. Seewann, *i. m.*, XXX/49. jegyzet és LI–LV.

vonatkozó forrásanyag rendkívül gazdag.⁹ Emellett a történész szakma a békeokmányok kritikai kiadásával is adós maradt.

Jelen tanulmányban a karlócai és a konstantinápolyi békeokmányoknak a Krími Kánságot érintő részeit veszem vizsgálat alá, abból a szempontból, hogy azok mennyiben szolgálták a Kánság rövid és hosszú távú érdekeit.

A Krími Kánság az Oszmán Birodalom vazallus államai között – a kánválasztást, a külpolitikát, az adózás kérdését és katonai feladatait tekintve is – a többi hasonló státuszú, függésben lévő államalakulathoz képest különleges helyet foglalt el.¹⁰ A Porta és a Kánság kapcsolatát egyfajta egymásra utaltság jellemezte. Az oszmán kormánynak szüksége volt a tatárok katonai erejére – és lehetőség szerint egy „oszmán-barát” kánra, a Kánságnak pedig a Porta anyagi támogatására és a hadjáratok révén szerzett zsákmányra. Ez a sajátos kapcsolat azonban nem jelentette minden esetben az érdekek teljes azonosságát.

A 17. század utolsó harmadában a Kánság Oszmán Birodalomnak tett katonai szolgálatai jelentősen felértékelődtek. A Szent Liga – mint oszmánellenes nemzetközi szövetség – 1684. évi megalakulását követően a Porta hadainak egyidejűleg több fronton kellett felvenniük a harcot az európai államokkal. Az 1686. évi ún. lengyel–orosz örökbéke létrejötte után pedig a keresztény szövetség oldalán újabb potenciális – majd pár éven belül tényleges – ellenfél lépett fel a Birodalommal szemben, Oroszország. A többfrontos háborúban az oszmán

⁹ Acsády Ignác a bécsi császári és királyi udvari és állami levéltárban „a karloviczi béke egész roppant irattárán” dolgozott, amely anyagban található hivatalos utasítások és császári resolútiók, amit a császári követek kaptak; a követek hivatalos jelentései, félhivatalos és magánlevelei; naplószerű feljegyzések a kongresszus egyes üléseiről és lefolyásáról. Mindez latin, német, francia és olasz nyelven. Emellett néhány kézrajz a táborról. Acsády Ignác, *A karloviczi béke története. 1699.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, XVIII/4.) Budapest, 1899, 5/1. jegyzet. A levéltári forrásbázisra ld. még *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai.* I–II. Szerk. Bariska István–Haraszti György–Varga J. János. Budapest, 1986–1987. Nem szabad megfeledkeznünk az oszmán történeti és levéltári forrásokról sem, amelyek alapos feldolgozására máig nem került sor. Eddig legalaposabban Rifa’at A. Abou-el-Haj foglalkozott a törökök karlócai tárgyalásaival, Rámi Mehmed Efendi követ jelentései alapján: Ottoman Diplomacy at Karlowitz. *Journal of the American Oriental Society* 87/4 (1967) 498–512. A karlócai békét követő Habsburg–török határkijelölés menetéről, a vitákról ld. F. Molnár Mónika: A Habsburg és az Oszmán Birodalom a karlócai béke után. *Századok* 140/6 (2006) 1475–1502.

¹⁰ Az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság viszonyának alakulására ld. Ivanics Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban.* (Körösi Csoma kiskönyvtár, 22.) Budapest, 1994. (A kötet több ponton is érinti a kérdést.) A tatár diplomáciáról: Uő, Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598–1682. Vázlat a krími tatár diplomácia 16–17. századi történetéből. *Aetas* 14/4 (1999) 41–50. A kánválasztás kérdéséhez ld. Sándor Papp, Die osmanischen Inaugurationen der Krimkhane und der Fall Câmbeg Girâys. In: *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century).* Ed. by Denise Klein. Wiesbaden, 2012, 75–90.

kormányzat a tatár segédhadakra egyaránt számított magyarországi hadjáratain,¹¹ a lengyelekkel,¹² majd pedig az oroszokkal¹³ folytatott harcokban.

Az egyre kedvezőtlenebb katonai helyzetben szükségszerű volt a Porta és a – néha nehezen megfékezhető – nogájok és krími tatárok közötti rendezett kapcsolatok biztosítása. A 17. század utolsó harmadában a sikeres együttműködésben jelentős szerepe volt I. Szelim Giráj kánnak, aki élete során négyszer töltötte be a káni tisztséget (1671–1677, 1684–1691, 1692–1699 és 1702–1704 között). Kompromisszum-teremtő személyiségét mind az oszmán vezetés, mind pedig a tatár nemzetségfők, törzsek is elfogadták és támogatták. Nem véletlen azonban, hogy a Krími Kánság Benningsen-féle története csak „a hűséges vazallus”-ként emlegeti:¹⁴ egyrészt mert második, harmadik és negyedik káni kinevezése egyértelműen a Porta nyomására történt, olyan időszakokban, amikor az oszmán–tatár viszony kritikussá vált (1684, 1691, 1701),¹⁵ másrészt uralkodása idején a Kánság katonai szerepvállalásával nagy szolgálatokat tett az Oszmán Birodalomnak.¹⁶ Ezzel együtt minden esetben képes volt megfékezni, lecsillapítani a krími tatárok vagy a nogáj törzsek zavargásait, lázadásait. Úgy tűnik azonban, hogy a kán politikáját nem rendelte alá kizárólagosan a Portának. Így képes volt kiállni a Kánság érdekei mellett akkor, amikor azok nem estek egybe a Birodaloméval. Jól példázzák ezt az 1686. és az 1697. év eseményei is, amikor – bár szultáni parancs érkezett hozzá a személyes hadba vonulásra a magyarországi hadszíntéren – a Krímben maradt, mert a lengyel, majd pedig az

¹¹ Az 1686-ban a magyar területek felé indított hadjáratban résztvevő Devlet Giráj kalga vezette tatár seregről ld. Tóth Hajnalka, A „tatár kán” és Batthyány II. Ádám. A Krími Kánság hadereje Buda alatt 1686-ban. *Fons* 16/3 (2009) 372–386. Érinti a tatár hadak részvételét az 1688 és 1690 közötti magyar összecsapásokban: Alexandre Bennigsen, *Le Khanat de Crimée*. Paris, 1978, 343–344.

¹² A tatár hadak a lengyelekkel folytatott hadakozásban 1684-ben, 1685-ben, 1687-ben, 1688-ban és 1689-ben működtek közre. Bennigsen, *i. m.*, 343.

¹³ Az oroszok ellen folytatott tatár hadakozásra 1687-ben és 1689-ben: Bennigsen, *i. m.*, 343. Vö. Gebei, A karlócai béke, 7–8; Uzunçarşılı, *i. m.*, 580; Akdes Nimet Kurat, *IV–XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara, 1992, 250. Bővebben ld. még: Vaszilij Dmitrijevics Szmirnov, *Krimszkoje Hansztvo pod verhovensztvom Ottomanszkoj Porti do nacsala XVIII veka*. Szentpétervár, 1887, (Reprint 2005) 433–445.

¹⁴ „Vassal loyal”: Bennigsen, *i. m.*, 344.

¹⁵ I. Szelim Girájról ld. Joseph Hammer-Purgstall, *Geschichte des Chane der Krim*. Wien, 1856, 162–170, 172–186; Bennigsen, *i. m.*, 342–346, 365; Alan Dubinski, Selim Giray. In: *The Encyclopaedia of Islam*. IX. Leiden, 1997, 134–135. Az 1684-es kánválasztás körülményeire még: Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. III. Pest, 1835², 759; Szmirnov, *i. m.*, 433; Uzunçarşılı, *i. m.*, 474. – Az 1691–1692-es krími eseményekre: Hammer-Purgstall, *Geschichte des Chane der Krim*, 171–172; Szmirnov, *i. m.*, 446–453. – Az 1701–1702 körüli eseményeket ld. alább.

¹⁶ Az 1680-as évek második felének háborúiról ld. a 11–14. jegyzetet, harmadik kánsága (1692–1699) idején nyújtott katonai szolgálatára (1693-ban az ostromlott Belgrád felmentésekor; 1694-ben Pétervárad ostrománál, 1695-ben Lugosnál) ld. Bennigsen, *i. m.*, 345; Szmirnov, *i. m.*, 455.

orosz fenyegetést veszélyesebbnek ítélte, és elsődlegesnek tartotta a tatár szállásterületek védelmét.¹⁷

A lengyel hadszíntéren aratott török–tatár katonai sikerek ellenére a folyamatosan erősödő oroszok szomszédsága már az 1680-as évek második felétől mind nagyobb feszültséget okozott a Kánságban.¹⁸ S bár 1689-ben I. Szelim Giráj seregének sikerült megállítania az első nagyobb horderejű orosz támadást,¹⁹ a Krím fenyegetettsége fokozatosan erősödött. A folyamat betetőzését pedig a Don torkolatánál lévő Azov várának orosz kézre kerülése jelentette 1696 nyarán.²⁰ Azov ostromával egyidejűleg az oroszokkal szövetséges kozák hetman a Dnyeper torkolatvidékén lévő török–tatár erődítményeket vette ostrom alá. A hadműveletek eredményeképpen megvalósult a Szent Liga államai által már egy évtizede körvonalazott terv: a Kánság haderejét lekötve az Oszmán Birodalmat megfosztották legfontosabb katonai szövetségésétől. A kán legfőbb feladata pedig a Fekete-tenger partvidékén az oszmán területek és – ami a legnagyobb megrázkódtatást okozta/okozhatta – a Krím közvetlen védelme lett.²¹ Az itt kialakult helyzet éppúgy hozzájárult a Szent Liga és az Oszmán Birodalom közötti béketárgyalások megindulásához, mint az oszmánok 1697. évi zentai veresége és a Nyugat-Európában megváltozott politikai helyzet.²²

Felmerül azonban a kérdés, hogy a tatárok vajon akarták-e a békét. A Szmirmov által feldolgozott krónikák arról tesznek említést, hogy 1697-től kezdődően nem akartak hadba vonulni.²³ De valójában csak a magyarországi hadszíntéren nem. A lengyelekkel szemben továbbra is sikeresen védték a kamenyec-podolszkiji vilájet erődítményeit és portyákat vezettek a lengyel területekre. A szállásterületeiket közvetlenül fenyegető oroszokkal szemben pedig az azovi kudarc után bosszúra szomjaztak. Miközben a szultán továbbra is parancsban követelte tőlük a magyarországi hadba vonulást, ők fegyvert és segédcapatokat kértek a mind félelmetesebb oroszok ellen. Ugyanakkor I. Szelim Giráj kán békét akart: nem látta értelmét a további csatározásnak, mivel tapasztalta saját hadba hívható katonaságának teljes kimerülését és a „rettegett szomszédként” emlegetett oroszok katonai erejét. A kán 1697 őszén azért utazott a szultáni udvarba, hogy a keresztényekkel való mielőbbi békéről meggyőzze a Portát, ahol ekkorra

¹⁷ 1686-ra ld. Tóth, *i. m.*, 378. 1697-re ld. Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. III, 898. Vö. Szmirmov, *i. m.*, 465–466; Bennigsen, *i. m.*, 345.

¹⁸ Vö. Kurat, *i. m.*, 256.

¹⁹ Az orosz sereg a Krím kapujáig (Perekopig) vonult. A háborúra ld. a 13. jegyzet hivatkozásait.

²⁰ A történet szerint amikor az oroszok Azovnál táboroztak, I. Szelim Giráj kán késlekedett megjeleni az oszmán felmentő sereg táborában, végül túl későn küldte el csapatait a vár felmentésére. Hammer-Purgstall, *Geschichte der Chane der Krim*, 174. Vö. Szmirmov, *i. m.*, 456–465; Uzunçarşılı, *i. m.*, 583. Mindezt vö. Gebei, *A karlócai béke*, 8–9.

²¹ Vö. Gebei, *A karlócai béke*, 9.

²² 1697 őszén a Habsburgok és a franciák között békeszerződés jött létre, megállapodás született a spanyol trón örökléséről.

²³ Szmirmov, *i. m.*, 465–466.

már Köprülü Hüszejn pasa nagyvezír (1697–1702) is támogatta a mielőbbi megegyezést.²⁴ Valószínűsíthetően ezeknek a portai tárgyalásoknak az említését interpretálta némelyik későbbi szerző félrevezetően úgy, miszerint I. Szelim Giráj „részt vett a tárgyalásokon, amelyek a Karlócán 1699 januárjában az Ausztriával, Lengyelországgal és Velencével, és 1700 júliusában Oroszországgal megkötött békéhez vezetett”.²⁵ A karlócai béketárgyalásokon azonban a kán személyesen nem vett/(vehetett?) részt.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen összefüggésben esik szó a tatárokról a karlócai és a konstantinápolyi szerződésekben, pontosabban a Habsburg–török és lengyel–török békeszerződésben, illetve az orosz–török fegyverszüneti és békeszerződésben. A velenceiek és a törökök között létrejött megegyezésben nem releváns kérdés a tatárok ügye, hiszen az oszmán kormányzat őket a szárazföldi hadszíntereken vetette be.

A Karlócán aláírt okmányokban a keresztény szerződő felek fontosnak tartották kiemelni, hogy a megkötendő béke, illetve fegyvernyugvás a Krími Kánságra vonatkozóan is kötelező érvényű legyen, és ennek megfelelően a tatároknak megtiltottak mindenféle portyát és hadakozást. A Habsburg–török megállapodás a következőképpen fogalmaz: „Magát a krími kánt és a tatárok bármi néven nevezendő összes nemzetségét is kötelezni kell ezen béke, jó szomszédság és megbékélés jogszabályainak szabályszerű betartására, és azoknak ellenszegülve ne folytassanak semmiféle ellenséges tevékenységet egyik császári tartomány és annak alattvalói vagy hűbéresei ellen sem. Továbbá, hogyha akár másféle hadseregekből, akár a tatárok nemzetségei közül ezekkel a szentséges császári egyezményekkel szemben, a szerződésekkel és azok cikkelyeivel szemben valaki valamit cselekedni merészel, a legszigorúbb büntetésekkel zabolázzák meg.”²⁶

A lengyel–török szerződésben nagyobb hangsúlyt kap a tatárokra jellemző portyázás, fogolyejtés, rablás tiltása: „Senki a magas birodalom alattvalói közül, bármilyen rendű is, különösen a tatárok, bármilyen nemzetségbeliek is, semmiféle igény vagy ellentét ürügyén a lengyel király és állam alattvalói ellen, és azok határvonalán belül ne kapjanak módot ellenséges tevékenységet kifejteni, portyázásokat végrehajtani, foglyokat ejteni, jószágot elhajtani vagy bármilyen kárt okozni, a lakosokat megtámadni...”²⁷

Mindemellett már az orosz–török megállapodás is lényegesnek tartja, hogy a fegyverszünet ideje alatt a szomszédos területekről „főleg pedig a krími kán, a tatároknak és tatár hordáknak összefogott nemzetsége egyáltalán ne indítson

²⁴ Uo. Vö. Uzunçarşılı, *i. m.*, 587; Hammer–Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. III, 907.

²⁵ Benningsen, *i. m.*, 345. – „Ő volt az a kán, aki aláírta a karlócai békeszerződést”. Uo.

²⁶ Habsburg–török békeszerződés, Huszadik cikkely. Szita–Seewann, *i. m.*, 223.

²⁷ Lengyel–török békeszerződés, Negyedik cikkely. Szita–Seewann, *i. m.*, 232.

semminemű orvtámadást [ti. a cár ellen].”²⁸ Az 1700 júliusában megkötött béke több helyen kiemeli, hogy mindkét fél számára fontos a béke és a nyugalom megtartása, és „a két ország közötti béke vagy fegyverszünet idején a krímiek és a kozákok között is a béke vagy fegyverszünet érvényes”.²⁹

A fenti idézetek jól tükrözik, hogy a keresztény felek – történeti tapasztalataik alapján – tisztában voltak azzal, hogy leginkább az oszmán vazallus tatárok részéről lehet számítani a béke felrúgására. Az oszmán szultánt tulajdonképpen ennek megakadályozására kötelezték.

A lengyel–török békeokmány – nyilvánvalóan a közvetlen érintettség és szomszédság révén – még egy további, konkrétan a tatárookra vonatkozó passzust tartalmaz. Az oszmán félnek a békében foglaltak alapján ki kellett ürítenie az egykori lengyel területeket – azaz Podóliát³⁰ – és a szomszédos, lengyel érdekszférának számító Moldva egy részét.³¹ A megállapodás ezen pontja a lengyelek számára azért bírt nagy jelentőséggel, mert ezeken a területeken a háború lezárultakor fennmaradt a török–tatár uralom. Az oszmánok részéről vállalt kiürítés elsősorban a Kánság nogáj törzseit, azok életterét érintette. Az említett területekről ki kellett vonulniuk, és a „moldovának” elleni minden ellenséges tevékenységet „abba kell hagyniuk és be kell szüntetniük azokat, minden helységükből, birtokukról, jószágukról, téli szállásaikról, amelyeket Moldvában elfoglaltak vagy újjáépítettek, kerüljenek eltávolításra, lakjanak a saját szülőföldjükön, s ott éljenek békességben, és a későbbiekben semmiféle támadást se indítsanak.”³² Érdemes itt kiemelni Voznyicin orosz követ kommentárjait a lengyel–török megállapodással kapcsolatban: szerinte az, amit a lengyel fél kapott a békében, azaz Podólia, gyakorlatilag semmi ahhoz képest, hogy hat észak-moldvai várat átengedtek a törököknek, illetve hogy a podóliai fegyverek sorsáról majd Isztambulban folytatnak tárgyalásokat. Azt, hogy a tatárok majd békében hagyják a lengyel határokat, üres ígéretnek minősítette.³³

Az orosz–török tárgyalásokat időlegesen lezáró fegyverszüneti szerződésben a felek külön kitértek arra, hogy a folytatandó tárgyalások során „a török császári felség iránti engedelmség és alárendeltség kötelezettségéből eredően a krími kánt is be kell vonni ebbe a békeszerződésbe”,³⁴ de ennek módjáról nem

²⁸ Török–orosz fegyverszüneti okmány. Szita–Seewann, *i. m.*, 248.

²⁹ Orosz–török békeszerződés, Tizenegyedik cikkely. Gebei, *Az orosz–török béketárgyalások*, 54.

³⁰ A terület az 1672-ben indított és az 1676-os lengyel–török békével lezárt háború után kamenyec-podolszkiji vilájetként az Oszmán Birodalom részét alkotta. A vilájetről ld. Dariusz Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim Ejalet Kamieniecki 1672–1699*. Warszawa, 1994.

³¹ Lengyel–török békeszerződés, Harmadik cikkely. Szita–Seewann, *i. m.*, 230.

³² Lengyel–török békeszerződés, Hatodik cikkely. Szita–Seewann, *i. m.*, 232.

³³ Gebei, *A karlócai béke*, 24.

³⁴ Orosz–török fegyverszüneti okmány. Szita–Seewann, *i. m.*, 248. Vö. Öttingen gróf jelentése a császárnak az orosz–török a szerződés megkötéséről. Szita–Seewann, *i. m.*, 249.

esett szó.³⁵ Az Isztambulban már 1699 novemberében meginduló tárgyalásokon az akkori kán nem vett részt, ugyanakkor a meghozott döntések közvetlenül a Kánság életét érintették. Az orosz–tatár határvidék valójában a nogáj és tatár törzsek életének, legeltetésének, portyázásainak terét jelentette. Az eddig képlékeny, átjárható vidékről a pontos határvonalak meghúzása révén – bár elméletben állatállományukat továbbra is ezen az ún. senki földjén legeltethették³⁶ – kiszorultak.

A tatárokat hátrányosan érintették a békekötésekben lévő fogolycsere-megállapodások is, hiszen a korábbiakban a rabkereskedelem jelentős bevételi forrást jelentett a Kánság számára.³⁷ A lengyel–török szerződés részletesen kitér arra, hogy a tatárok magának a fogolycserének a folyamatába ne avatkozzanak be, azt ne akadályozzák: „Ha a magas birodalom országából és még a tatárok közül is, a lengyel hadifoglyok kiszabadítása céljából ott körutazást tevő személyeket, bármikor intézik is békés módon ezt a tevékenységüket, azzal az ürügyel, hogy a foglyok kiszabadításán fáradozó segítségnyújtás csak mondvacsinált dolog, vagy másféle indoklással semmiképpen se bántalmazza, az erőszakkal támadókat és kárt okozókat büntessék meg.”³⁸ Hasonló megállapodást kötöttek a foglyok kicseréléséről a konstantinápolyi orosz–török békében is.³⁹

Ezen túlmenően a lengyelekkel kötött megállapodás kitér arra, hogy mivel „Lengyelország királysága ősidőktől fogva teljességgel szabad állam, ezért a magas birodalom, s annak szolgálatában álló nemzetek semmiféle igény vagy követelés jogcímén egyáltalán semmilyen ellenséges tevékenységgel ne zavarják”.⁴⁰ Ez a kitétel – az általánosító fogalmazás ellenére is – nyilvánvalóan arra a tényre utal, hogy a lengyelek a továbbiakban nem szándékoznak a krími kán számára évente ajándékot (valójában adót) fizetni, amire korábban rákényszerültek.⁴¹ Voznyicin orosz követ I. Péter cárnak (1682–1725) küldött beszámolójában éppen azt bírálta élesen, hogy a lengyel–török békeszövegben nincs konkrétan megfogalmazva és rendezve az ajándék kérdése, és a fent idézett részt is

³⁵ A kitétel azonban összefüggésben lehet az orosz követ, Voznyicin egyik, az oszmán–török viszonyt érintő taktikai lépésével, miszerint a tárgyalások során megpróbálta a Krímet leválasztani a Birodalomról, azaz nem vazallus államként kezelni. Ezzel kapcsolatban Gebei felveti, hogy „Voznyicin talán jogalapot kívánt teremteni a Krim bekebelezéséhez”. Gebei, *A karlócai béke*, 17, 19.

³⁶ Orosz–török békeszerződés, Hetedik cikkely. Gebei, *Az orosz–török béketárgyalások*, 152.

³⁷ Vö. Ivanics Mária, *Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kánságban a 16–17. században*. Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez. *Századok* 141/6 (2007) 1483–1514.

³⁸ Lengyel–török békeszerződés, Kilencedik cikkely. Szita–Seewann, *i. m.*, 234.

³⁹ Orosz–török békeszerződés, Kilencedik cikkely. Gebei, *Az orosz–török béketárgyalások*, 153.

⁴⁰ Lengyel–török békeszerződés, Ötödik cikkely. Szita–Seewann, *i. m.*, 232.

⁴¹ Vö. Siláhdar, *i. m.*, II. *Istanbul*, 1966, 122. Rifa’at A. Abou-el-Haj, *The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703*. *Journal of the American Oriental Society* 89/3 (1969) 472.

az üres ígéretek közé sorolta.⁴² Az oroszok az isztambuli tárgyalások során nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az orosz–török, illetve orosz–tatár viszonyt e téren is részletesen szabályozzák. A béke nyolcadik cikkelye kimondja, hogy „azt az adományt, amelyet Cár Őfelsége eddig a tatár kánoknak és a krími tatároknak évente juttatott, a jövőben sem ő, Moszkóvia cár őfelsége, sem örökösei nem adják, nem kötelesek adni”.⁴³ Mind a lengyelek, mind pedig az oroszok ezen rendelkezésekkel a függetlenségüket akarták kinyilvánítani, illetve hangsúlyozni. A Kánság azonban ezáltal ismét egyik jelentős bevételi forrását veszítette el.

A Karlócán, majd Isztambulban létrejött megállapodások fent idézett részletei jól mutatják, hogy azok hátrányosan érintették a Krími Kánság tatár és nogáj törzseinek életét és életterét. A béke kötelező érvényének határozott kiterjesztése a tatárookra, illetve az, hogy a szultán kötelessége azt megtartatni velük, egyrészt politikai és/vagy katonai súlyukat jelzi, másrészt viszont arra a bizonytalanságra utal, amelyet a keresztény felek velük szemben tanúsítottak, és amit a tatárok békepontok általi érintettsége tovább erősíthetett.⁴⁴ Ezen összefüggések tekintetében a Szent Liga államai számára az volt a fő kérdés, hogy az Oszmán Birodalom be tudja-e tartatni a békét a tatárokkal. A krímiek további sorsa szempontjából pedig az volt a kérdés, hogy a Birodalom egyáltalán meg akarja-e azt tartani.

I. Szelim Giráj miután káni parancsban kihirdette a béke beálltát, 1699 februárjában lemondott tisztségéről. Míg Hammer-Purgstall szerint ezt öregségére és gyengeségére hivatkozva tette, Szmirnov úgy kommentálja a történeteket, hogy talán a kán – bár szükségesnek és megkerülhetetlennek tartotta azt – nem hitt a béke megvalósulásában és jövőbeni fenntarthatóságában.⁴⁵ Utódja fia – az 1683 óta a kalgai tisztséget betöltő –, II. Devlet Giráj (1699–1702) lett, a kalga és a nureddin tisztségekbe Szelim másik két fia került: Sahbáz Giráj és Gázi Giráj.⁴⁶

II. Devlet Giráj kánra hárult a feladat, hogy a békepontok tatárookra vonatkozó passzusait végrehajtsa/végrehajtassa. Ennek egyik legmeghatározóbb eleme volt, hogy a lengyel és moldvai területekről kitelepítsék a nogájokat. A megvalósítást nehezítette az érintett budzsáki nogájok elégedetlensége és engedetlensége.

⁴² Gebei, A karlócai béke, 24.

⁴³ Gebei, Az orosz–török béketárgyalások, 153. Vö. még Jemeljan Ukrainecevet követségének kérésére. Uo. 142.

⁴⁴ Megítélésem szerint az orosz–török békeszerződés a tatárokat már csak az Oszmán Birodalom – és részben a saját! – alattvalóiként kezeli.

⁴⁵ Hammer-Purgstall, *Geschichte der Chane der Krim*, 175. Szmirnov, *i. m.*, 467.

⁴⁶ Ivanics, *A Krími Kánság*, 210. – II. Devlet Giráj a későbbiek folyamán még egyszer betöltötte a káni tisztséget. Ivanicsnál az adott helyen – valószínűleg nyomdai hiba folytán – az 1716 decembere és 1717 februárja közötti időszak szerepel, de vö. Bennigsen, *i. m.*, 346–347 és Papp Sándor, Krími tatár és magyar érdekazonosság a Rákóczi-szabadságharc idején. In: *A végvári dicsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálintról és koráról*. (Belvedere kiskönyvtár, 16.) Szeged, 2004, 41, ahol II. Devlet Giráj második uralkodásának dátuma 1708–1713.

A „Halil pasa országa” nevű területen meginduló zavargások nyílt lázadásba torkoltak, miután a káni család egyik jelentős tagja, Gázi Giráj nureddin – a kán lemondását követelve – szövetségre lépett velük.⁴⁷ A nureddin – aki a lengyelek ellen a budzsaki nogájokkal 1699 februárja után is sikeresen hadakozott – felháborodottan fogadta a béke hírért, hiszen így az újonnan szerzett területekről és foglyokról kellett lemondania.⁴⁸ A kán az 1701 nyaráig elhúzódó felkelést végül fegyveres erővel verte le, a nogájokat megegyezésre és engedelmességre bírta. Egy részük továbbra is a kérdéses budzsaki területeken maradt és évente adót fizetett, a többiit áttelepítették a Krímbe, a lázadó Gázi Girájt pedig Rodoszra száműzték – helyére a kán egyik unokatestvére, Inájet Giráj került.⁴⁹ Így 1701 nyarára látszólag helyreállt a béke és a nyugalom a Kánság területén, ahogy azt a békeszerződések alapján elvárták.

A konstantinápolyi béke következményei azonban tovább mélyítették a Kánság problémáit. Az orosz–tatár határ menti konfliktusok miatt a következő évben maga a kán, II. Devlet Giráj került összetűzésbe a Portával. A kán már több alkalommal tudósította az oszmán politika irányítóit az oroszok fenyegető tevékenységéről, arról, hogy a Dnyeper vidékétől Azovig terjedő – katonailag kiűrtett – ún. senki földjén várakat építenek és hadihajókat tartanak az Azovi-tengeren. Mivel azonban a kán jelentéseit a Portán megalapozatlannak tartották, a krími uralkodó az akkori kalgát, Szeádet Girájt küldte egy jelentősebb katonai egységgel Budzsakba, abban bízva, hogy az oszmán kormányzat felismeri az orosz fenyegetés súlyát és mielőbb katonai segítséget nyújt neki.⁵⁰ Ez természetesen a

⁴⁷ A területről Feridun M. Emecen, *Az Oszmán Birodalom sztyeppeti határai és a moldvai kijáró. Aetas* 18/2 (2003) 27–28; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi. IV/I. Karlofça andlaşmasından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar*. Ankara, 1988⁴, 11. – Gázi Girájt lázadásra ösztönözhetette az is, hogy nem érezte biztonságban magát, miután II. Devlet Giráj a cserkeszek fogságába került Sahbáz Giráj kalgát – egyes történeti munkák szerint irigységből és féltékenységből – megmérgeztette. Mindezek után pedig a kalgai címre a kán nem Gázi Girájt, hanem egy másik testvérét, Szeádet Girájt ajánlotta. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 703–705; *Anonim Osmanlı Tarihi* (1099-1116/1688-1704). Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara, 2000, 200. Vö. Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. IV, 34; Zinkeisen, *i. m.*, 333; Uzunçarşılı, *i. m.*, IV/1, 11–12; Bennigsen, *i. m.*, 347. Gázi Giráj lázadásáról ld. még Silâhdar, *i. m.*, II, 82–83; Abou-el-Haj, *The Formal Closure*, 471/22. jegyzet; Papp, *i. m.*, 41.

⁴⁸ Szmirmov, *i. m.*, 467. Vö. Zinkeisen, *i. m.*, 230.

⁴⁹ Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. IV, 34–35; Zinkeisen, *i. m.*, 333. Vö. Uzunçarşılı, *i. m.*, IV/1, 12; Papp, *i. m.*, 41. – A források megemlítik, hogy időközben az egyik fiatalabb testvér, Kaplan Giráj szintén megtagadta az engedelmisséget a kánnak, és felázadt ellene. Azonban ő is menekülésre kényszerült, míg végül Isztambulban fogságba vetették. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 703; *Anonim Osmanlı Tarihi*, 200. Vö. Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. IV, 35; Zinkeisen, *i. m.*, 333.

⁵⁰ Silâhdar, *i. m.*, II, 122–123; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 757–759; *Anonim Osmanlı Tarihi*, 200. Vö. Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. IV, 47; Zinkeisen, *i. m.*, 334; Bennigsen, *i. m.*, 347; Papp, *i. m.*, 42.

béke megbontását jelentette volna, de a tatárok számára megteremthette volna annak a lehetőségét, hogy a béke által elszenvedett károkat orvosolják.⁵¹

A Portán a háborús gondolkodás egy rövid időre – Daltaban Musztafa pasa nagyvezér személyében (1702. szeptember–1703. január) – támogatóra talált. Az udvar erős és befolyásos békepárti tisztviselői miatt (mint amilyen a békét tető alá hozó Rámi Mehmed Efendi is volt) azonban ő is csak titokban írt levél által bíztathatta a kánt, és ígérhetett neki a későbbiekben katonai támogatást.⁵² A Porta hivatalos álláspontja továbbra is elutasító volt, sőt a nagyvezír arra kényszerült, hogy maga küldjön sereget II. Devlet Giráj – már a budzsaki oszmán erődítmények, Akkerman és Kilia környékén állomásozó – csapatai ellen, és szólítsa fel őket a visszavonulásra. A kán ellenállásával egyidejűleg 1702 decemberére az oszmán mozgósítás már olyan nagy arányú volt, hogy valós háborús készülődést sejtetett, akár még a keresztény államok ellen is. Időközben a Portán lelepleződtek Daltaban Musztafa háborús szándékai. A helyzet megoldását a kán, majd pedig a nagyvezír elmozdítása jelentette: II. Devlet Giráj helyére apját, az öreg I. Szelim Girájt hívták vissza, 1703 januárjában pedig Rámi Mehmed Efendi lett az új nagyvezír. II. Devlet Giráj ellenállása révén az események ismét lázadásba torkollottak, amit a régi-új kán, I. Szelim vert le jelentős oszmán katonai segítséggel.⁵³ Összességében az 1699-ben Karlócán, majd 1700-ban Isztambulban megkötött békéket a keresztény államok kötelező érvényűnek szánták a Krími Kánság számára is. A békepontok azonban a tatár és nogáj törzsek számára mozgásterük szűkítését, megélhetési feltételeik korlátozását eredményezték. A 17–18. század fordulóján a katonailag kimerült Oszmán Birodalom számára a béke – a korábbi gyakorlattal, a *gázi* szellemisséggel ellentétben – már nem a háború pillanatnyi szüneteltetését jelentette. Ahogy már Abou-el-Haj is rámutatott,⁵⁴ a békéhez való ragaszkodás volt az Oszmán Birodalom egyedüli lehetősége arra, hogy még megmaradt balkáni hegemoniáját fenntartsa. Ennek az ára viszont az lett, hogy rá kellett kényszerí-

⁵¹ Abou-el-Haj (The Formal Closure, 473) úgy fogalmaz, hogy a kán, látva, hogy az oroszok felkészültek/készülnek a háború újraindítására, valójában azt szeretete volna, ha azok lépnek elsőként. – Az eddigiek alapján nehezen értelmezhető Zinkeisen (*i. m.*, 334) azon megjegyzése, hogy pár hónap elteltével II. Devlet Girájt békeszerető volta miatt kellett leváltani.

⁵² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 761–762; *Anonim Osmanlı Tarihi*, 202. Daltaban Musztafa pasa nagyratörö – akár még Budát is visszafoglaló – terveiről ld. Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. IV, 46–48; Zinkeisen, *i. m.*, 333–334. Vö. még Abou-el-Haj, The Formal Closure, 473: a kán a nagyvezér biztatására a szultán engedélye nélkül egyoldalúan felrúgta a békét.

⁵³ Az eseményekre ld. Silâhdar, *i. m.*, II, 125–129; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 762–765; *Anonim Osmanlı Tarihi*, 202–203; Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. IV, 49; Zinkeisen, *i. m.*, 335; Uzunçarşılı, *i. m.*, IV/1, 12–15; Papp, *i. m.*, 42–43. Vö. A tatárok oszmánoktól való elszakadásának értelmezése Abou-el-Haj, The Formal Closure, 474. II. Devlet Giráj szerepe és működése az általam ismert források tükrében még nem tisztázható.

⁵⁴ Ld. Abou-el-Haj fent idézett, The Formal Closure című tanulmányának gondolatmenetét.

teni a Krími Kánságot is a béke a megtartására. Ez azonban a Kánság lakosságát és elsősorban a steppei területeken élő nogájok gazdasági létét lehetetlenítette el. Bár korábban I. Szelim Giráj reálpolitikusként jól ismerte fel a békekötés szükségességét, nem világos, hogy látta-e előre ennek következményeit. A békék által teremtett szűk gazdasági mozgástér szinte azonnal ellenreakciót váltott ki a nogájok és a kánsági elit egy részének körében. Már Gázi Giráj lázadása a béke felbontására tett kísérlet is volt. 1702-ben pedig maga a kán, II. Devlet Giráj került olyan helyzetbe, ahonnan csak – a Portával való szembefordulást is vállalva – a béke felrúgásában látta a kiutat.

A lázadók azonban éppen azzal a körülménnyel nem számoltak, hogy az Oszmán Birodalom kelet-európai mozgástere olyan mértékben beszűkül, hogy csak a status quo fenntartásában volt érdekelt. Ennek megfelelően azután maga a Porta küldött sereget a nogájok és a tatárok ellen, minek következtében a lázadások összeomlottak, Gázi Giráj, majd testvére Devlet Giráj is oszmán fogságba, később száműzetésbe került. A kánság trónját pedig már negyedszerre elfoglaló I. Szelim Giráj – egy kis időre – ismét rendet tarthatott a Krímben.

A karlócai béke egyrészt politikai, társadalmi változásokat és egyben problémákat generálva lezárta a Habsburg Birodalom részét képező Magyar Királyság újkori történelmének egy szakaszát, másrészt pedig hatásai – a konstantinápolyi békével együtt – az Oszmán Birodalom legfőbb vazallusának, a Krími Kánságnak a helyzetét is megváltoztatta. Míg azonban a magyar államot a 18. század eleji változások, társadalmi, politikai küzdelmek létében nem veszélyeztették, addig a Krími Kánság történelmének azon végső szakaszába lépett, amelyet majd a tatár állam orosz fennhatóság alá kerülése zár le a század végén.

The Treaty of Carlowitz and the Crimean Khanate

Hajnalka TÓTH

An international anti-Ottoman alliance, the Holy League was established in 1684, with the aim of breaking the Ottoman Empire's hegemony in Eastern Europe. After nearly fifteen years of war (1683–1699) the states of the alliance (Austria, Poland, Venice, and Russia) concluded a peace with the Ottoman Empire in Carlowitz in January 1699. The peace agreement consisted of three bilateral peace treaties, between the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy, Venice, and Poland, respectively, and a two-year armistice agreement with Russia which was signed on July 3, 1700, in Constantinople.

In the present study I examine the peace treaty documents of Carlowitz and Constantinople in the light of the short- and long-term interests of the Crimean Khanate. The Khanate was a vassal state of the Ottoman Empire and enjoyed a special position due to the fact that the relationship between the two countries was characterized by a special interdependence. The Ottoman government needed the military power of the Tatars, while the Chanate needed the financial support of the Ottoman Empire and the booty from the joint campaigns. However, this special relationship did not always mean a complete coincidence of the two states' interests.

Ormos István

Adalékok Pröhle Vilmos alakjához

Az ELTE Ségi Filológiai és Arab Tanszéke egykori professzorának, Kmoskó Mihálynak életét vizsgálva jutottam el Pröhle Vilmos alakjához, aki Kmoskó halálát követően megbízással helyettesként az akkori Ségi Filológiai Tanszék egy személyben képviselte, s ily módon a Tanszék oktatási feladatait is ellátta.¹ Vele kapcsolatban is előkerültek olyan új adatok, amelyek igényt tarthatnak a Tanszék, a magyar orientalisztika, sőt az egész korszak története iránt érdeklődő olvasó figyelmére. Kmoskó elhunytá után éveken át Pröhle képviselte a sémi filológiát a karon, s minden jel szerint hozzá hasonló nézeteket vallott, hasonló körökben forgott, hasonló célokért küzdött, s természetesen a két jeles tudós bizonyára jól ismerte egymást. Midőn felvillantjuk személyiségének és életpályájának néhány aspektusát, megerősítést nyerünk abban a föltételezésünkben, hogy Kmoskó alakja egy a maga korában elterjedt típust, világlátást képviselt.

Pröhle édesapja, Pröhle Rudolf (1828–1906)² Németországból jött Magyarországra. A Morvaország és Szilézia határvidékéről származó s ezen a vidéken földbirtokkal rendelkező familia legkorábbi ismert őse Markus Pröhle volt. A családi hagyomány szerint az ő nemesi származású édesapja mártírhálált halt evangélikus hitéért. Markus Pröhlének is üldöztetésben volt része protestantizmus okán a katolikus Habsburg Birodalomban, ezért Németországba, Bran-

¹ Ld. Ormos István, Adalékok Kmoskó Mihály alakjához. I–II. *Keletkutatás* 2009. ősz, 37–76, 2010. tavasz, 27–62. A tanszék neve ma Ségi Filológiai és Arab Tanszék. Pröhléről ld. Szinyei József, *Magyar írók élete és munkái*, XI. Budapest, 1906, 192–195; Johann Adam Stupp, Professor Wilhelm Pröhle. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 10 (1961) 228–230; Gyula Décsy, Wilhelm Pröhle und seine Ural-Altäische Syntax. In: Wilhelm Pröhle, *Vergleichende Syntax der ural-altäischen (turanschen) Sprachen. Autograph-Ausgabe*. (Bibliotheca Nostratica, 4.) Wiesbaden, 1978, I–IX; *Magyar életrajzi lexikon*, II. Budapest, 1982², 446; *Révai új lexikona*, XV. Szekszárd, 2005, 881; *Új magyar életrajzi lexikon*, V. Budapest, 2004, 484–485. Pröhle Vilmos nevét nyomtatásban, illetve írógéppel hol rövid, hol hosszú ő-vel írják. Az általam látott saját kézzel írott dokumentumokban ő maga rövid ő-t használ. A család ma többnyire hosszú ő-vel írja a családnévet. Megjegyzéseimért és tanácsaiért köszönetemet fejezem ki Pröhle Évának, aki elővasta és rokonai közül többeknek is megmutatta írásomat. Köszönettel tartozom neki a Pröhle Rudolf által írott „Családi krónika” rendelkezésemre bocsájtásáért is: *Familienchronik* verfaßt von August Ludwig Rudolf Johannes Pröhle. Az eredeti kézirat Pröhle Károly által 1951-ben készített és jegyzetekkel kiegészített másolatának bekötött xeroxmásolatát (192 oldal) használtam.

² Teljes neve August Ludwig Rudolf Johannes Pröhle volt. Németországban a Johannes Pröhle, illetőleg Hans Pröhle nevet használta, míg Magyarországon inkább a Pröhle Rudolf nevet választotta, mivel a magyar „János” névalakot nem szerette, s a Rudolf név akkoriban divatos, magyarosított „Rezső” változata sem tetszett neki.

denburgba menekült.³ Leszármazottai között találjuk Heinrich Pröhle lelképásztort (1797–1875), aki több helyen végzett lelkészi szolgálatot, így többek között 6 és fél éven át Roklumban is, ahol 1828-ban Rudolf fia meglátta a napvilágot.⁴ Ám szolgálati idejének nagy részét Hornhausenben töltötte, ezért gyermekeinek emlékei is leginkább ehhez a helységhez kötődnek.⁵ A fiatal Pröhle Rudolf is lelkész, vagy még inkább a pogányok között tevékenykedő misszionárius szeretett volna lenni, ámde gyöngye fizikuma okán szülei orvosi utasításra kivették az iskolából, hogy a szabad levegőn végzendő foglalkozást választhassanak neki. A döntés sikeresnek bizonyult, a gyöngye gyermek hamarosan robusztus férfivá serdült és mezőgazdasági képzettségre tett szert. 1847–1851 táján, részben a forradalmi időkben, részben az Ausztria elleni mozgósítás kapcsán töltött eseménydús katonai szolgálata során Pröhle Rudolf kiváló katonai erényeket is felmutatott. Különböző helyeken Poroszországban vállalt munkát, majd 1860-ban felettebb ígéretes állásajánlatot kapott, midőn egy Esterházy-uradalmon működő cukorgyár és a hozzátartozó földek Bécsben élő angol bérlője a cukorrépa-termesztésben jártas gazdatisztet keresett a nyugat-magyarországi Németkeresztúrra (Sopronkeresztúr, Deutschkreutz).⁶ Az öntudatos porosz hazafi és evangélikus vallású Pröhle Rudolf számára eleinte szóba sem jött, hogy a katolikus Habsburgok birodalmában vállaljon munkát, ámde baráti unszolásra végül is elfogadta a valóban kedvező ajánlatot, azzal a megfontolással, hogy néhány év múltán – tapasztalatokban, tudásban és anyagiakban gazdagodva – visszatér majd hazájába.⁷ Magyarországi működése minden tekintetben sikeresen alakult. Ámde midőn Ausztria és Poroszország között 1866-ban politikai feszültség támadt, amely hamarosan háborúba torkollott, az öntudatos porosz hazafi nem tudta elviselni az osztrák újságok hazájával kapcsolatos hazugságait. Elkövetkezett a mozgósítás, mire Pröhle fölmondott, majd felettebb kalandos körülmények között, szándékai szerint végleg, visszatért pátriájába, s a porosz sereg tagjaként fegyverrel is harcolt Ausztria ellen a porosz–osztrák háborúban. A königräzti csatát (1866. július 3.) követően a porosz sereg tagjaként hazatért Poroszországba. A háború befejeztével átmenetileg politikai tevékenységet folytatott, majd eredeti foglalkozásának megfelelő munka után nézett. Számos ajánlatot kapott, többek között Magyarországról is. Először hallani sem akart arról, hogy újra ide jöjjön, ámde egy intrika következtében, hogy bizonyítsa be-

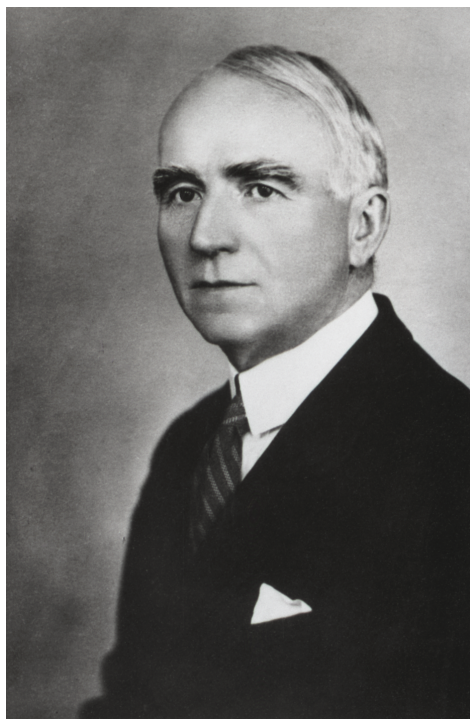
³ *Familienchronik*, 1–4.

⁴ Roklumnak ma 469 lakosa van és a mai Alsó-Szászországban, Wolfenbüttel közelében fekszik. Az említett leszármazottakkal részletesen foglalkozik a *Familienchronik* (4–8) a generációk pontos feltüntetésével.

⁵ Hornhausen Magdeburg és Halberstadt között, Oschersleben mellett fekszik, és ma már közigazgatásilag hozzá is tartozik. Ma 1685 lakosa van. Ez a terület ma Sachsen-Anhalt része, míg Pröhle Rudolf gyermekkorában Poroszországhoz tartozott.

⁶ Nagycenk szomszédságában, a mai Ausztria Burgenland tartományában.

⁷ *Familienchronik*, 177. skk.

1. Pröhle Vilmos. Fénykép. MTA Könyvtára, Mikrofilmtár szívesességéből.

csületességét, idegenben kellett munkát vállalnia, s így végül is elfogadta a Magyarországra szóló meghívást. Ez a döntés immár véglegesnek bizonyult. Hamarosan megnősült, családot alapított, gyermekei születtek, s élete hátralévő részét új hazájában élte le.

Pröhle Rudolf magyar asszonyt vett feleségül. Választása Steiner Máriára esett, aki 1844-ben született Győróban, a mai Győr-Moson-Sopron megyében. A házaspár gyermekei egyszerre sajátították el a magyar és német nyelvet otthonukban. Pröhle Rudolf Pozsonyban hunyt el.

Két fontos helyen, Szinnyei József és Hambuch Vendel Pröhle Vilmos életrajzában is azt olvassuk, hogy édesapja a königgrätzi csata után, 1866-ban jött Magyarországra; Pröhle Rudolf korábbi, mintegy hétéves magyarországi tartózkodásáról nem történik említés. Minthogy ez nemcsak Szinnyei művének nyomtatott változatában, hanem Pröhle Vilmosnak Szinnyei számára készített sajátkezű önéletrajzában is így szerepel, azt kell föltételeznünk, hogy ez az adat ebben a formában tőle magától származik. Az is figyelemre méltó, hogy Pröhle szerint édesapja Hornhausenben született. Ámde ez sem felel meg a valóságnak, mert amint feljebb már említettük, Pröhle Rudolf saját kezűleg írt *Családtörténetében* azt említi, hogy születési helye Roklum. Ez az utóbbi téves információ egyébként azt a jól ismert tényt bizonyítja, hogy mennyire megbízhatatlanok és

fenntartással kezelendők a születéssel kapcsolatos adatok ebben a korban, sőt gyakorta még később is. Sokszor egészen kiemelkedő intellektusú emberek sincsenek tisztában legközelebbi hozzátartozóik vagy akár saját maguk pontos születési adataival sem.⁸

Pröhle Vilmos 1871-ben született Füteleken.⁹ Középiskolai tanulmányait a soproni líceumban végezte. Érettségi után a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanult (1891/2–1894/5). Eredetileg francia–német szakra iratkozott be, ám 1893-tól kezdve egyre inkább a keleti nyelvek felé fordult érdeklődése. Különös kedvvel tanulta a török és a perzsa nyelvet Vámbéry Ármin vezetése alatt. 1895-ben kitüntetéssel tett doktori vizsgát török–tatár nyelvészetből, perzsa nyelv- és irodalomból, valamint indogermán összehasonlító nyelvészetből. 1895 nyarát (június közepétől szeptember végéig) Konstantinápolyban töltötte, ahol a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) támogatásával török nyelvi, irodalmi és történelmi tanulmányokat folytatott, többek között a konstantinápolyi török népnyelvvvel foglalkozott.¹⁰ Pröhle Vilmos 1896-tól középiskolai tanárként működött a késmárki evangélikus líceumban, a pozsonyi felsőkereskedelmi iskolában, majd 1899-től kezdődően a modern nyelvek tanára volt a nyíregyházi evangélikus főgimnáziumban egészen az 1915/1916-os tanév végéig. 1901. július és augusztus havában Baskírföldön, 1908 és 1913 nyarán pedig a Kaukázus vidékén tett török nyelvészeti tanulmányutat.¹¹

⁸ Szinnyei, *i. m.*, 192–195; Pröhle Vilmos sajátkezű életrajza 1905-ből. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Szinnyei-gyűjtemény, Oct. Hung. 900/44, 1–9 (44–52). Erre az önéletrajzra, amelyet Pröhle Szinnyei idézett bibliográfiai műve számára írt, Csiffáry Gabriella hívta fel a figyelmet. Hambuch Vendel, A Pröhle család történetéből. Ford. Karácsony Zoltán. *Barátság* 14 (2007) 5422. (Az interneten olvastam.) Pröhle talán azért nem említette édesapja korábbi magyarországi tartózkodását, mert elkötelezett magyar hazafiként – akár tudat alatt – szégyellte, hogy annak mintegy lezárásaként édesapja nem sokkal korábban még fegyverrel harcolt új hazája ellen.

⁹ Fütelek majorság a mai Magyarországon fekvő Kőszegszerdahely mellett. Minden bizonyonnyal itt állott alkalmazásban gazdatiszt édesapja ebben az időben.

¹⁰ A leszármazottak úgy tudják, hogy Pröhle doktori vizsgája olyan sikeres volt, hogy a VKM háromnapos ösztöndíjat ajánlott föl neki, hogy tetszése szerinti helyen és témában folytasson tanulmányokat. Pröhle választása Konstantinápolyra esett, és a beszélt nyelv tanulmányozása is az ő kívánsága volt. Ám az a lehetőség is fölmerül, hogy gyakorlati szempontokat követve a minisztérium ebben az esetben is a külügyi szolgálat utánpótlásáról próbált gondoskodni – közvetve vagy közvetlenül – csakúgy, mint amikor évtizedekkel korábban, 1873-ban a beszélt arab nyelv, valamint a hivatalos arab stílus elsajátítására biztosított szíriai és egyiptomi ösztöndíjat az ifjú Goldziher Ignácnak. Décsy, *i. m.*, I; Ignaz Goldziher, *Tagebuch*. Hrsg. von Alexander Scheiber. Leiden, 1978, 54.

¹¹ Nyíregyházi éveiről ld. T. Nyiri Mária, A keleti nyelvek kutatója. A nyíregyházi tudós, Pröhle Vilmos (1871–1946) emlékezete. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2009/2, 295–302. (Az internetről is letölthető: <http://www.szszbmo.hu/szemle/2009-02/2009-2>). Németh Gyula ajánlása (1923. május 23.) a budapesti egyetemre történő meghíváshoz. Magyar Országos Levéltár (MOL), VKM iratai. K 636 – 14.334/1924; Rásonyi László, *A magyar keletkutatás orosz kapcsolatai*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 26.) Budapest, 1962, 12–13.

Pröhle Vilmos 1905-ben magántanári képzésért folyamodott a török-tatár nyelvészet tárgykörében a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán, ámde nem járt sikerrel. Nem világos, mi történt pontosan, minthogy a habilitációs eljárás iratanyaga nem maradt fenn, mindazonáltal úgy tűnik, nem szakmai, hanem gyakorlati okok miatt nem koronázta siker a próbálkozást. Az előzetes jelentés elkészítésére Goldziher Ignác kapott felkérést április 20-án.¹² A kari ülések jegyzőkönyvei között olvashatunk, hogy a kar május 4-i ülésén Goldziher előterjesztette jelentését, majd „a kar a tárgyalást elhalasztja, mivel folyamodó Nyíregyházán tartózkodik s nem igazolja, hogy módjában lesz az előadásait Budapesten megtartandó. Ennek igazolására a kar felszólítja.” Azaz arra kérte a jelöltet, igazolja, hogy nyíregyházi lakosként és ottani aktív gimnáziumi tanárként módjában áll megtartania Budapesten a magántanárok számára kötelezően előírt rendszeres egyetemi előadásokat.¹³ Ez idő tájt ugyanis a magántanároknak kötelezően órát kellett hirdetniük minden félévben, és ezeket meg is kellett tartaniuk. A magántanári címet addig birtokolhatta valaki, amíg ennek a kötelezettségnek folyamatosan eleget tett. Alapos indokkal egy magántanár egy féléven át szüneteltethette az előadások megtartását. Egy évvel később, 1906. május 2-i ülésén a kar újra napirendre tűzte Pröhle magántanárságának a kérdését, ámde annak tárgyalása külön indok nélkül „elhalasztatik” – olvashatjuk az adott kari ülés jegyzőkönyvében, és többé nem is történik róla említés.¹⁴ A bejegyzésekből úgy tűnik, hogy Pröhle ügye az érdemleges jelentés elkészítéséig el sem jutott, amikor is két bíráló mondott volna véleményt szakmai felkészültségéről. Budapesten az volt a rend, hogy a nem az egyetem székhelyén lakó magántanárok előadásaival kapcsolatban a magántanári szabályzat rendelkezéseinek értelmében a kar „az illetékes hatóságnak hivatalos bizonyítványát kívánja arra nézve, hogy hirdetett előadásait az illető megtarthatja-e s a szabályzat megtartását az illetékes dékán ... ellenőrzi.”¹⁵ Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy Pröhle ügye határozott döntés nélkül ért véget, mintegy csak úgy „kimúlt.” Lehetséges, hogy a budapesti egyetem bölcsészeti kara igazolást kívánt Pröhle munkaadójától, a nyíregyházi evangélikus főgimnáziumtól, hogy Pröhle rendszeresen tarthat előadásokat Budapesten, s nem zárható ki, hogy a gimnázium ezt megtagadta, s ennek a hiányában az ügyet további tárgyalás nélkül egyszerűen *ad acta* tették. Arra nincs semmiféle bizonyítékunk, hogy szakmai kifogás merült

¹² Ld. Lóczy Lajos bölcsészkar-i dékán 1905. április 20-án kelt levelét Goldziher Ignáchoz a Goldziher-levelezésben (Pröhle Vilmos neve alatt) az MTA Könyvtára Keleti Gyűjteményében. Én is itt bukkantam az ügy nyomára.

¹³ ELTE Egyetemi Levéltár. ELTE Lt. 8/a. 1904/05. BTK Tanácsülési jegyzőkönyv. 1905. május 4-i VII. rendes ülés.

¹⁴ ELTE Egyetemi Levéltár. ELTE Lt. 8/a. 1905/06. BTK Tanácsülési jegyzőkönyv. 1906. május 2–4-i V. rendes ülés.

¹⁵ ELTE Egyetemi Levéltár. ELTE Lt. 8/a. 1907/08. BTK Tanácsülési jegyzőkönyv. 1907. november 6–7-i II. rendes ülés.

volna föl Budapesten Pröhle ellen és ez az igazolás-ügy csak ürügyként szolgált volna. Arra gondolhatnánk ugyanis, hogy semmivel sem lehetett könnyebb később hetente Nyíregyházáról Kolozsvárra utaznia, mint amilyen nehézséggel a Budapestre történő rendszeres utazás járt volna. Ámde esetleg Kolozsvárra nem volt ilyen előírás, vagy ha volt is, ezzel a kérdéssel talán nem foglalkoztak, azt tartván, hogy ennek a problémának a megoldása a jelölt magánügye. Az nem világos és további kutatást igényel, hogy Vámbéry Ármin távozását követően szóba került-e Pröhle neve a budapesti turkológiai tanszék betöltésekor. Vámbéry 1905-ben nyugalomba vonult és utódjául Thúry Józsefet (1861–1906) hívta meg a kar, ámde ő hirtelen elhunyt, még mielőtt elfoglalhatta volna katedráját.¹⁶ A turkológiai tanszékért ezt követően ádáz harc indult a szóba jöhető jelöltek között, ám ők olyan hatékonyan mesterkedtek egymás ellen, hogy a minisztérium végül is a korabeli mérték szerint is roppant fiatal Németh Gyulát (1890–1976) nevezte ki 1916-ban. A rangidős jelöltek csoportját Vásáry István szerint Kúnos Ignác, Mészáros Gyula, Germanus Gyula és Pröhle Vilmos alkotta, míg Csongor Barnabás kiemeli, hogy Pröhle neve nem került szóba a lehetséges utódok között – mindketten Ligeti Lajos elbeszéléseit említik forrásként.¹⁷

Sikertelen budapesti próbálkozását követően azután Pröhle Vilmos 1908. február 15-én magántanári képesítést nyert a kolozsvári egyetemen a „török-tatár összehasonlító nyelvészet (különös tekintettel az oszmánli-török nyelvre)” tárgykörében és – nyíregyházi középiskolai működésével párhuzamosan – 1908-tól 1916-ig egyetemi kurzusokat tartott saját szakterületén, de alkalmaként tanított még japán nyelvet is. Az órái szombat dél körül, illetőleg délután voltak, és a tanárok címjegyzékében mindig nyíregyházi címet találunk a neve alatt.¹⁸ Arra kell tehát gondolnunk, hogy hetente egy-két napot tölthetett Kolozsváron. Óráit az 1915/1916. tanév első félévében tartja meg utoljára. A második félévben és az 1916/1917. tanév első félévében még föl van tüntetve az előadók között azzal a megjegyzéssel, hogy nem tartja meg az óráit, az 1916/1917. tanév második félévétől kezdve azután már nem szerepel az egyetem tanrendjeiben. Az egyetem almanachjaiban az 1915/1916. tanévben jelenik meg utoljára.¹⁹

¹⁶ Németh Gyula, *Thúry József*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XXII/3.) Budapest, 1934, 24–25; Kakuk Zsuzsa, Cent ans d’enseignement de philologie turque à l’Université de Budapest. *Studia Turcica* (1971) 15–17.

¹⁷ Csongor Barnabás és Vásáry István szóbeli közlése.

¹⁸ Így az 1915/1916. tanév első félévében heti 1–1 órát tartott szombaton délután 4-től 5 óráig „Kun nyelvemlékek,” illetve 5-től 6 óráig „Oszmán-török szóképzés” címmel. *A kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tanrendje az MCMXV–XVI. tanév I. felére*. Kolozsvár, 1915, 20.

¹⁹ *A kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tanrendje az MCMXV–XVI. tanév I. felére*. Kolozsvár, 1915, 20; *A kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tanrendje az MCMXV–XVI. tanév II. felére*. Kolozsvár, 1915, 24; *A kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tanrendje az MCMXVI–XVII. tanév I. felére*. Kolozsvár, 1916, 27; *A kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tanrendje az MCMXVI–XVII. tanév II. felére*. Kolozsvár, 1917, 20–25; *A kolozsvári magyar királyi Ferencz József Tudományegyetem almanachja az*

Kolozsvári működését befejezván 1916. július 26-án lett magántanár a debreceni egyetemen „A török nyelv és irodalom, különös tekintettel a török kútfőkben található török-magyar vonatkozások ismertetésére” tárgykörben, majd 1917-ben kinevezték a török nyelv és irodalom címzetes nyilvános rendkívüli tanárává. Ezt követően 1918 elején az egyetem felterjesztette nyilvános rendes tanárrá való kinevezését, de a politikai viszontagságok miatt a kinevezésre csak 1919. október havában került sor. 1919 és 1923 között azután nyilvános rendes tanárként a Török Nyelv és Irodalom Szemináriumot vezette.²⁰ Úgy látszik, Debrecen kedvéért azért hagyta ott Kolozsvárt, mert ott szentkatolnai Bálint Gábor nyugállományba vonulását követően nem őt választották meg utódjául, hanem a nála fiatalabb Gombocz Zoltánt (1877–1935) részesítették előnyben. Azt is szem előtt kell azonban tartanunk, hogy Pröhle kolozsvári működésének kezdetekor Debrecenben még nem volt egyetem: mint ismeretes, a debreceni egyetemet 1912-ben alapította az uralkodó.

Az a benyomás alakul ki az emberben, hogy tudósként Pröhle nem élvezett általános elismertséget kortársai között, amint ez kiviláglik egy 1913-ban Munkácsi Bernáthoz intézett, a kolozsvári állapotokat vázoló leveléből is: „Panaszkodni nem szeretek, de annyit mondhatok, hogy amilyen eszközökkel például Gombocz és barátai ellenem dolgoztak és dolgoznak, és rólam mint egyszerű nyelvmesterről és belletristáról beszélnek, az bizony már nagyon elkeserít.”²¹ Pröhle valóban nagyon el lehetett keseredve, ha így kifakadt, mert Sinor Dénes emlékei szerint alapvetően soha senkiről nem mondott semmi rosszat, ráadásul azt sem gondolhatjuk, hogy Munkácsi Bernáthoz bensőséges baráti kapcsolat fűzte volna: kettejük között legföljebb szakmai, kollegiális viszony lehetett, s a visszaemlékezések szerint Pröhle egyébként is zárkózott, merev ember volt.²² A kollégái és a magyar tudományos körök részéről elszenvedett sok kisebb-na-

MCMXV–XVI. tanévre. Kolozsvár, 1916, 37; A kolozsvári magyar királyi Ferencz József Tudományegyetem almanachja az MCMXVI–XVII. tanévre. Kolozsvár, 1916, 30–39.

²⁰ *A debreceni m. kir. Tisza István-tudományegyetem évkönyve és almanachja az 1922–23. tanévről.* Debrecen, [é.n.], 121; Mudrák József, Szemináriumok, intézetek vezetői és szakelőadók a Bölcsészettudományi Karon (1914–1949). *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből*, 4. Szerk. Hollósi Gábor. Debrecen, 2006, 103. A rendelkezésemre álló nyomtatott forrásokban némi bizonytalanság figyelhető meg Pröhle egyetemi tanári kinevezésének időpontjával kapcsolatban. Az egyetem kiadványaiban is hiányosak az adatai, ami azzal függhet össze, hogy nemzetgyűlési képviselőségének idején (1920–1922) – legalábbis részben – szabadságolva volt. (Ld. alább.) Az említett dátumok tekintetében Pröhle 1936 táján készült önéletrajzát követem. Pröhle Vilmos önéletrajza (1936?). Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára: 8. Bölcsészettudományi Kar b./A Dékáni Hivatal iktatott iratai. Ennek a dokumentumnak a rendelkezésemre bocsájtásáért Csiffáry Gabriellának tartozom köszönettel. Az eredetinek nem akadtam a nyomára, sem a mutatókönyvben, sem az eredeti dokumentumok között. Átnéztem a Dékáni Hivatal 1925 és 1937 közötti mutatókönyveit, valamint az 1935 és 1937 közötti eredeti dokumentumokat is.

²¹ Senga Toru, Bálint Gábor, Pröhle Vilmos és a japán-magyar nyelvhasználat története. *Magyar Nyelv* 90 (1994) 204–205.

²² Sinor Dénes, Emlékezés Pröhle Vilmosra. *Magyar Nyelv* 91 (1995) 102.

gyobb megaláztatást említi Sinor Dénes is.²³ Németh Gyula röviden így jellemzi idősebb kollégáját: „Pröhle sok nyelvet tudó ember, hasznos szolgálatokat tett a turkológiának, de hiányzott belőle a nagyvonalúság és a mélyebb kritika.”²⁴ Meg kell vallanom, nem egészen világos számomra, pontosan miféle nagyvonalúságot hiányolt itt Németh: alig hiszem, hogy *tudományos* nagyvonalúságra gondolt volna.

Ismert volt Pröhle jobboldali elkötelezettsége. Az egészen „elszabadkőművesedett” Bessenyei Körrel szemben 1916-ban barátaival együtt Debrecenben megalapította a Szabolcsvármegyei Magyar Közművelődésügyi Egyesületet „szigorúan keresztény-magyar nemzeti irányzattal,” s ezért liberális oldalról heves hírlapi támadások és fenyegetőzések érték. A román megszállás idején Szabolcs vármegye közgyűlése Szegedre küldte, hogy lépjen érintkezésbe a nemzeti kormánnyal. Pröhle 1919. július elején meg is érkezett Szegedre, ahol Károlyi Gyula kormánya tanácsadónak nevezte ki gróf Teleki Pál külügyminiszter mellé. Majd a még román megszállás alatt levő Budapestre szökött. A Területvédő Liga költségén 1919. október havában Hollandiába, majd december elején Svájcba utazott, hogy propaganda-tevékenységet folytasson. Fáradozásai saját bevallása szerint is csekély eredménnyel jártak. 1920. január elején visszatért Budapestre, miután az épp Párizsba tartó magyar békeküldöttség vezetőjét, Apponyi Albert grófot elkísérte Buchstól Zürichig, és útközben tájékoztatta a külföld hangulatáról és a Magyarországnak szánt békefeltételek lényegéről. Hazatérése után Pröhle Nyugat-Magyarországon fejtett ki propaganda-tevékenységet az esetleges elszakadás ellen.²⁵

A turkológus Pröhlét 1923-ban váratlanul és meglepő módon kinevezték a kelet-ázsiai nyelvek és irodalmak professzorává a budapesti egyetemen az ekkor kifejezetten az ő számára létrehozott Kelet-Ázsiai Intézet élére. Ligeti Lajos visszaemlékezése szerint ez Bethlen Istvánnak volt köszönhető, aki – a kormánypárt jelöltjének győzelmét biztosítandó – azzal akadályozta meg az 1920-as évek elején, hogy a nemzetgyűlési választásokon Pröhle az ellenzék képviselőjeként induljon, hogy egyik tiszántúli látogatása során felajánlotta: ne induljon a választásokon, inkább kinevezteti a budapesti egyetemre. Bizonyára az 1922. május 28. és június 1. között megtartott választásokról volt szó, amelyeken a Bethlen István vezette Egységes Párt a szavazatok 58%-át szerezte meg – ezt megelőzően az első nemzetgyűlésben 1920 és 1922 között Pröhle Debrecen második kerületének képviselője volt a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának színeiben.²⁶ A választásokra paktumot kötött a kormány és az

²³ Uo.

²⁴ Németh Gyula, *Gombocz Zoltán*. (A múlt magyar tudósai.) Budapest, 1972, 127–128.

²⁵ Pröhle Vilmos önéletrajza (1936?).

²⁶ Uo. A választásokhoz vö. Romsics Ignác, *Ellenforradalom és konszolidáció*. Budapest, 1982, 167–173, 275; Uő, Bethlen István politikai pályaképe 1901–1944. In: *Bethlen István emléké-*

Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME).²⁷ Zinner Tibor már az ÉME vezetőségének 1921. december 18-án tartott újraszervezésének kapcsán is azt állapítja meg, hogy ebben tükröződött Bethlen István azon törekvése, hogy a „turbulens elemek” eltávolíttatása, valamint megfelelő személyiségek – közöttük Pröhle – beválasztatása révén elérje, hogy az Egyesület a kormány intencióinak megfelelő politikát kövessen.²⁸ Ligeti Lajos elbeszélése Pröhle kinevezésére vonatkozóan hihetőnek tűnik, ugyanis mindenképpen szokatlannak tekinthető és akár magas szintű beavatkozásra is utalhat, hogy a kolozsvári, majd a debreceni egyetemen turkológiából magántanársággal bíró és később Debrecenben a turkológia professzori székét betöltő Pröhlét ne a saját szakterületén nevezzék ki egyetemi tanárrá Budapesten. Nyilvánvalóan azért kellett számára – kínai és japán tudását figyelembe véve – Kelet-Ázsiai Intézetet létrehozni, mert a turkológiai katedra be volt töltve: a Pröhlénél majdnem húsz évvel fiatalabb Németh Gyula volt a turkológia professzora. Az nem volt szokás ebben a korban, hogy ugyanannak a tudományterületnek több tanszéke, illetve több professzora legyen egy egyetemen.

A kinevezés iratanyaga szerint hivatalosan az történt, hogy Japánnak a világháborúban játszott szerepéből adódó megnövekedett nemzetközi fontosságának megfelelően a külügyminiszterrel történt egyeztetést követően és az ő egyetértésével a vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf Klebelsberg Kuno elhatározta egy, a japán kultúrát a középpontba helyező Kelet-Ázsiai Intézet létrehozását a budapesti egyetemen. A nehéz gazdasági helyzetre való tekintettel azonban ezt csak úgy vélte megvalósíthatónak, hogy a debreceni egyetem török tanszékét „átszervezte” a budapesti egyetemre, azaz azt valójában megszüntette, és az ily módon felszabadult költségvetési eszközök terhére hozta létre az új intézetet Budapesten. Ennek a végrehajtása „annál is inkább megvalósítható – olvasható az indokolásban, majd a kinevezésben is –, mivel a magyar királyi Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészettudományi kara ez újonnan szervezendő tanszéket a szóban forgó átszervezendő tanszék jelenlegi tanárával, dr. Pröhle Vilmos egyetemi nyilvános rendes tanárral óhajtja betölteni.”²⁹ A debreceni egyetem a lehető leghatározottabban tiltakozik a miniszternél e lépés ellen, mert nem sokkal azelőtt, 1915-ben beindított nagy ívű balkanológiai programjának az

irata 1944. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1988, 37–44; Uő, *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1999², 214; Gratz Gusztáv, *Magyarország a két háború között.* Budapest, 2001, 143–148, 401; Veress Géza, *Hatalom és politika Debrecenben az ellenforradalom első évtizedében (1919–1929).* Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1982, 97, 222. Ligeti úgy tudta, hogy Pröhle ekkor Nyíregyházán akart indulni a választásokon.

²⁷ Zinner Tibor, *Az ébredők fénykora 1919–1923.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat, 110.) Budapest, 1989, 157.

²⁸ Zinner, *i. m.*, 145.

²⁹ Pröhle kinevezési előterjesztése (1923. szeptember 20.) gróf Klebelsberg Kunó miniszter által. 1923. szeptember 28-i Gödöllőn kelt dátummal rávezetve a kinevezés. Aláírás: Horthy. MOL, VKM iratai. K 636 – 127892/1923.

ellehetetlenítését látja benne, jóllehet – amint a bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar ülése hangsúlyozza – ez a program ekkorára, ha lehetséges, még aktuálisabbá vált, hiszen a békekötéssel járó határváltozások következtében Debrecen közvetlenül a Balkán tőszomszédságába került. Azt is elfogadhatatlannak tartja a kar, hogy egy török intézetet kelet-ázsiai intézetté szervezzenek át, ezt ugyanis semmi sem indokolja azon kívül, hogy Pröhle törökül és japánul is tud. A kar rámutat: már 1915-ben is török tanszék létrehozását kérte. Az is kifejezetten intenciója ellen történt, hogy akkor Pröhlét végül is török–japán tanszékre nevezte ki a miniszter; a kinevezésnek ezt a második elemét a kar valójában soha nem is vette figyelembe, minthogy egyáltalán nem illett bele elképzeléseibe.³⁰ A budapesti egyetem örömmel fogadja egy kelet-ázsiai intézet létrehozását, abba azonban nem egyezik bele, hogy ez az intézet egy másik egyetem valamely tanszékének a budapesti egyetemre történő „átszervezése” révén jöjjön létre. Ragaszkodik ahhoz, hogy teljesen új intézet alapíttassék, hozzatéve, hogy ahhoz azután a budapesti egyetemnek már nincsen semmi köze, hogy a minisztérium a szükséges eszközöket milyen módon, akár egy vidéki tanszék megszüntetésével teremti elő. A kiküldött javaslattevő bizottságot Németh Gyula vezeti. Véleményében nagyon dicsérőleg nyilatkozik Pröhle kiváló nyelvismereteiről, egyben megállapítja, hogy „nyelvészeti tanulmányainak legértékesebb része leíró és anyagközlő természetű, így pl. igen használható kis török nyelvtana a Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtárban s lényegesen gyarapították a török nyelvekről való ismereteinket báskir, karacsáj és balkár nyelvtanulmányai, melyek a Keleti Szemlében jelentek meg, továbbá a Tatár nyelvjárás adalékok c. dolgozata a Nyelvtudományi Közlemények 38. kötetében.” Majd így folytatja: „Kevésbé mondhatók sikerültnek azon dolgozatai, melyekben tudományos problémák megfigyeltére törekszik. A Keleti Szemle XVII. kötetében megjelent japán–uralaltáji nyelvhasznításából hiányzik a meggyőző erő; hozzá kell azonban tennünk, hogy összevetései egy részének későbbi kutatók esetleg hasznát vehetik. E dolgozat szorosan a szóban forgó tanszék tudománykörébe tartozik. Megjegyezhetjük még, hogy kéziratban teljesen készen van Pröhlének egy finn–ugor–japán összehasonlító mondattani tanulmánya, mely szintén tartalmaz oly megfigyeléseket, melyekre a jövő kutatás esetleg építhet.”³¹ Mi az a „turáni”? c. dolgozatában a Földrajzi Közlemények XL. kötetében Pröhle azt próbálja bizonyítani, hogy a sumér írás és nyelv rokona a kínai írásnak, illetve nyelvnek. Hogy Pröhle az egyetemi oktatásban milyen eredményeket ért el, arra nézve nincs módunkban véleményt mondani, mert

³⁰ A debreceni egyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kari dékánjának 1923. március 29-én kelt levele a miniszterhez a március 26-i kari ülés kivonatával. MOL, VKM iratai. K 636 – 91065/1923.

³¹ Ld. a 46. és 99. jegyzetet és a kapcsolódó szövegrészt. Eme tanulmányok értékelésének lehetséges irányát Décsy Gyula jelölte ki 1978-ban. Décsy, *i. m.*, V–VII. Ld. a 99. jegyzetet.

2. Pröhle Vilmos. Fénykép. MTA Könyvtára, Mikrofilmtár szíveségéből.

kineveztetése óta egyéb elfoglaltsága miatt nem tarthatott előadást.” Végül alapvetően pozitív véleménye összefoglalásaként megállapítja, hogy mindezek alapján Pröhle értékes tanítói munkásságot fejthet ki a japán és kínai nyelv és irodalom terén.³² Nem világos, mire gondol Németh, midőn azt írja, hogy Pröhle a kinevezése óta egyáltalán nem tartott előadást. Ez a budapesti kinevezésre nyilvánvalóan nem vonatkozhat, mert az még nem történt meg. Csakis Debrecenről lehet szó, ahol 1916 nyara óta működött különböző minőségben: magántanárként, rendkívüli, majd pedig rendes tanárként. Ám alig hihető, hogy 1916 és 1923 között egyáltalán ne tartott volna előadást, ami alapján meg lehetett volna állapítani tanári kvalitásait. Azt tudjuk, hogy nemzetgyűlési képviselősege idején 1920 és 1922 között nagyrészt szabadságolva volt, majd pedig 1922. június 17-én újra egyévi szabadságot kér a minisztertől „megkezdett nyelvtudományi munkáim befejezése érdekében” – amint kérvényében írja.³³ Valószínű tehát nyilvános rendes tanárságának idejére gondolhat Németh, ami mintegy 1919 és 1923 közé esik. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a debreceni egyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi karának dékánja 1922. november

³² Németh Gyula ajánlása a budapesti egyetemre történő meghíváshoz (1923. május 23.). MOL, VKM iratai. K 636 – 14.334/1924.

³³ MOL. VKM iratai. K 636 – 76481/1922.

27-én levélben fordul a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, azt tudakolván, hogy a szabadságon lévő Pröhle valójában milyen viszonyban áll az egyetemmel, mert „minden eddigi karunk útján történt fizetését beszüntette és az utolsó neki elküldött beszerzési segélyt visszaküldte, anélkül, hogy a postaköltséget a karnak visszatérítette volna. Hivatalos felszólításomra, amelyben felvilágosítást kértem Pröhle prof. urtól, hogy a jövőben milyen viszonyban áll karunkhoz, semmiféle válasz nem jött. A kart, úgymint a dékáni hivatalt hallgatással sújtja. Bátor vagyok tehát Nagyméltóságodnak ezen a Kart és a dékáni hivatalt érő negligálást bejelenteni és Nagyméltóságodtól felvilágosítást kérni, arra vonatkozólag, hogy Pröhle Vilmos prof. úr még szabadsági viszonyban áll-e egyetemünkhöz vagy esetleg más megbízást vagy kinevezést nyert-e, mely által esetleg a debreczeni tanársága megszűnnék.”³⁴

A budapesti egyetem bölcsészettudományi kara által Németh Gyula vezetése alatt kiküldött bizottság végül is egyhangúlag javasolja Pröhle meghívását az alapítandó intézet élére. A kari tanács szótöbbséggel (21 igen, 12 nem) elfogadja a javaslatot, amihez azután az egyetemi tanács egyhangúlag hozzájárul.

A kar intencióit követve az Egyetemi Tanács 1923. évi június 26-án tartott VIII. rendes ülésén pontosan meghatározza a létesítendő tanszék feladatait, s ez a Horthy Miklós kormányzó által aláírt kinevezésbe, valamint gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1923. október 9-i dátummal az egyetemet a kinevezésről értesítő levelébe is bekerül. Ez a meghatározás kategorikusan *megtiltja*, hogy az eredendően turkológus Pröhle előadásaiiban akár csak érintse a turkológia kérdéseit: „a most betöltött tanszék tudományköre a kínai, japán és mandzsu filológia. A kinevezett tanár első feladata e nyelvek tanítása, az illető irodalmak műveinek olvastatása, s az illető népek történetének ismertetése, különös tekintettel művelődéstörténetükre. A már meglevő tanszékek tárgykörére való tekintettel, az új tanszék tárgyköréből *ki van zárva* a szamojéd nyelv, a török és mongol filológia és az ezen nyelvekkel kapcsolatos nyelvtudományi problémáknak az előadásokba való bevonása.”³⁵

Pröhle kinevezése kapcsán meg kell még említenünk egy felettébb bizarr körülményt. Az 1923. szeptember 28-án aláírt kinevezési okmányt Horthy még aznap visszavonta és egy másikkal helyettesítette: „Pröhle Vilmos kinevezése tárgyában Gödöllőn 1923. évi szeptember hó 28. napján 4989. kabinetirodai szám alatt kelt elhatározásomat hatályon kívül helyezem és annak helyébe az alábbi elhatározásom lép...”³⁶ Az idézett dokumentum sajnos nem lelhető föl, így nem

³⁴ MOL. VKM iratai. K 636 – 168879/1922.

³⁵ Pröhle kinevezési előterjesztése gróf Klebelsberg Kunó miniszter által (1923. szeptember 20.). 1923. szeptember 28-i Gödöllőn kelt dátummal rávive a kinevezés. Aláírás: Horthy. MOL, VKM iratai. K 636 – 127892/1923. Klebelsbergnek az 1923. október 9-i dátummal az egyetemhez intézett levelének a másolata. ELTE Levéltára, Rektori Hivatal iratai 852/1923–1924. Kiemelés tőlem – O. I.

³⁶ MOL, VKM iratai. K 636 – 127.892/1923.

tudhatjuk meg, miért kellett rögtön visszavonni. Ez a körülmény kapkodásra, valamint arra utal, hogy a kinevezésre nem a megszokott rend szerint került sor.

A jelek szerint valaki vagy valakik Pröhlét mindenáron ki akarták nevezni a budapesti egyetemre. Az ifjú Sinor Dénes is úgy tudta, hogy Pröhle kinevezése mögött valójában politikai tényezők állottak – ő Bethlen Istvánhoz és Bánffy Miklóshoz fűződő kapcsolatokat sejtett annak idején.³⁷ Bánffy egy helyütt „barátjának” nevezi Pröhle Vilmost. Midőn arról ír, hogy őt mindig is érdekelte a Távols-Kelet és sokat olvasott róla, hozzáteszi: „Pröhle Vilmos barátomtól is sokat hallottam” Japánról. Ez a megfogalmazás mindenestre közelebbi kapcsolatra és gyakori találkozásokra utal.³⁸

A Kelet-Ázsiai Intézet éléről Pröhle 1942-ben vonult nyugdíjba, utóda Ligeti Lajos lett, akinek ekkor létrehozták a Belső-Ázsiai Tanszéket s aki emellett a Kelet-Ázsiai Tanszéket is vezette egészen 1962-ig, amikor is kinevezték Csongor Barnabást a sinológia professzorává.

Pröhle 1923. szeptember 28-án történt kinevezése kapcsán a debreceni egyetem Török Nyelv és Irodalom Tanszéke töröltetett az 1923/24. évi költségvetésből és a budapesti tudományegyetemnél vétetett fel.³⁹

Pröhle később azt írta, hogy 1922-ben azért nem indult a nemzetgyűlési választásokon, mert felesége elhunyt és özvegyen maradt 7 gyermekével.⁴⁰

Meg kell jegyeznünk, hogy a turkológus Pröhlének a Kelet-Ázsiai Intézet élére történt kinevezésében szerepet játszhatott az a körülmény is, hogy az ez idő tájt Magyarországon igen népszerű turanizmus sokszínű eszmerendszerén belül egyesek közelebbi kapcsolatot is láttak a törökök és a japánok között. A turanizmus nyomai valamilyen mértékben számos kiemelkedő személyiség gondolkodásában föllelhetők – sok más helyett is álljon itt most csupán Bánffy Miklós és Teleki Pál neve. Mindazonáltal a japán–magyar rokonság gondolata nem volt általánosan elfogadott, és még a turanizmus hívei között is az a nézet volt leginkább elterjedve ekkortájt, hogy Turán valójában földrajzi fogalom, és az úgynevezett turáni népek nyelvei, illetőleg maguk a népek nem állnak rokonsági kapcsolatban egymással, bár ezt a kérdést nemritkán lebegtették. Mindenképp hangsúlyoznunk kell, hogy a turanizmusnak sokféle irányzata létezett, és pedig attól függően, hogy az adott esetben miként határozták meg Turán fogalmát, s mely népeket sorolták e fogalom alá. Így például a *Turán*⁴¹ című folyóirat

³⁷ Sinor, *i. m.*, 101. Bánffyról ld. pl. Marosi Ildikó, *Bánffy Miklós estéje*. Kolozsvár, 2002.

³⁸ Bánffy Miklós, *Huszonöt év (1945)*. Budapest, 1993, 154–155.

³⁹ MOL, VKM iratai. K 636 – 1924–5–14334 (1923. november 10.).

⁴⁰ Pröhle Vilmos önéletrajza (1936?). Felesége, Krenn Eugénia (szül. 1877) házasságuk 26. évében, 1922. április 19-én hunyt el. Pröhle Vilmos, *Napkeletről*. Budapest, 1922², [3].

⁴¹ Időközben alapvető változások történtek a Turáni Társaság életében, ami egyúttal a folyóirat életében is törést jelentett: a Társaság 1920-ban kettészakadt. A tagok egyik – későbbi cikkeik alapján ítélve „mérsékeltbb” turanizmust képviselő – része Teleki Pál vezetésével megalakította a *Kőrösi Csoma-Társaságot*, amely egyúttal a mindössze egy évfolyamot megért *Turán* hivatalos

1922. I. évfolyam 4. számában, amelynek társszerkesztője Pröhle Vilmos volt, Paikert Alajos következetesen közös eredetről és rokon népekről beszél a turáni népek kapcsán. Magának a folyóiratnak a belső borítóján a Turáni Társaság rövid ismertetőjében a velünk rokon turáni népekről esik említés, míg ugyanebben a számban Márki Sándor kijelenti, hogy „turáni népekről inkább a területen való együttélésöknek, mint fajuknak közössége szempontjából lehet beszélni”. Paikert meggyőződéssel vallja, hogy a kínai, japán, török, magyar, finn kultúrán túlmenően a „minden valószínűség szerint” turáni eredetű „sumirokon” keresztül az egyiptomi, babilóni és föníciai kultúra, továbbá a pelazgokon keresztül a görög, valamint a valószínűleg szintén turáni eredetű etruszkokon keresztül a római műveltség is turáni gyökerekből sarjadt ki.⁴²

Az I. világháború alatt a turanizmus bizonyos szinten szerepet játszott a Monarchia egyik fő szövetségeséhez, Törökországhoz fűződő különleges magyar kapcsolatok ápolására és megerősítésére irányuló fáradozások eszmei alapvetésében. Ezen törekvések egyik vetülete volt a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megalapítása. Az Intézet létrejöttében fontos szerepet játszott a

utódaiként útjára indította a *Kőrösi Csoma-Archívumot*. S noha beköszöntőjükben, illetve a megalakulásukról szóló beszámolóban a régi elvek továbbviteléről beszélnek a szervezők-szerkesztők, áruklódó körülménynek tekinthetjük, hogy a Turán kifejezés sem az egyesületnek, sem folyóiratának nevében nem szerepel immár. Mindazonáltal ők a Kőrösi Csoma-Társaságot a Magyar Keleti Kulturközpont (Turáni Társaság) jogutódjának tekintették. Ugyanakkor a korábbi tagok másik – későbbi cikkeik alapján ítélve „szélsőségesebb” turanizmust képviselő – része továbbra is a Turáni Társaság kebelében működött, amelynek a folyóirata a Bán Aladár és Pröhle Vilmos szerkesztésében megjelenő *Turán* volt. Pröhle egyébként szerepel a Kőrösi Csoma-Társaság alapító tagjai között is. Ld. Olvasóinkhoz. *Kőrösi Csoma-Archívum* 1 (1920) 1; Hírek. A Kőrösi Csoma-Társaság megalakulása. *Uo.* 99.

⁴² A kérdéshez ld. Németh Gyula, Magyar turanizmus. *Magyar Szemle* 11 (1931) 132–139; Zsirai Miklós, Östörténeti csodabogarak. In: *A magyarság östörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943 (reprint 1986), 283–287. Vö. még Germanus Gyula, *Turán*. Budapest, 1916; Cholnoky Jenő, *Turán* (1918) 25–43; Teleki Pál, A Turán földrajzi fogalom. *Uo.*, 44–83; Paikert Alajos, A turáni eszme. *Turán* (1922, I. évfolyam) 1–11; Márki Sándor, A turáni népek története. *Uo.*, 27; Schmidt József, Turánizmus. *Nyugat* 18 (1925), 3. kötet, 20. szám, 197–200; Szeffü Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, [é.n.] [=1934] (reprint 1989), 479–486; Joseph A. Kessler, *Turanism and Pan-Turanism in Hungary 1890–1945*. PhD értekezés. University of California, Berkeley, 1967 [nem láttam]; Dósa Rudolfné, *A MOVE*. Budapest, 1972, 128–129; Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*. Budapest, 2005, 89–94; Uő, Teleki Pál. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei*. Budapest, 2008, 307–308; Kincses Nagy Éva, A turáni gondolat. In: *Östörténet és nemzettudat 1919–1931*. Szerk. uő, (Magyar östörténeti könyvtár, 1.) Szeged, 1991, 44–49; Farkas Ildikó, *A turanizmus*. PhD értekezés. ELTE, Budapest, 2000; Alaattin Oguz, *The Interplay between Turkish and Hungarian Nationalism: Ottoman Pan-Turkism and Hungarian Turanism (1890–1918)*. MA disszertáció. Middle East Technical University, Ankara, 2005 [az interneten olvasható]; Ablonczy Balázs, „Lándszahegy”, néprokonság, *small talk*. Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. A VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga*. Szerk. Pritz Pál, Budapest, 2006. (2010 novemberében olvastam az interneten.) Bihari Péter, *Lövészárkok a hátszágban*. Budapest, 2008, 176–186.

török szövetséges iránt hirtelen megnőtt érdeklődés. Az volt ugyanis az általános meggyőződés, hogy a világháború után várható alapvető átalakulásában Törökország alig felbecsülhető gazdasági lehetőségeket nyújt majd a Központi Hatalmak, így Magyarország számára is. Egyben felcsillant a remény, hogy német és osztrák testvérintézményeivel együtt a magyar katolikus egyház is fokozott missziós szerepet vállalhat az Oszmán Birodalom területén.⁴³ Ígéretes kezdeteket követően azonban a világháború számunkra katasztrofális kimenetelével az Intézet is kénytelen volt befejezni működését.⁴⁴ Említésre érdemes,

⁴³ A világháború alatt több hasonló jellegű intézet megalapítása is felmerült ebben a kontextusban. Ld. Ormos István, *Kmoskó Mihály* (megjelenés előtt). Az Intézet szervezésében eleinte Goldziher Ignác is részt vett. Egykorú naplóbejegyzésében (1916. augusztus 18., szeptember 10.) így ír erről: „Itt most még a csapból is a Kelet iránti érdeklődés folyik. Azt remélve és azt várva, hogy a világháború után gazdaságilag és politikailag is egyre szorosabban kötődünk török szövetségeseinkhöz, számos olyan egyesület alakul itt, természetesen terv és rendszer nélkül, amely ezt a kapcsolatot óhajtja gazdaságilag és tudományosan előkészíteni. Megalakítottak egy keleti *gazdasági* központot; továbbá Keleti Kulturális Központot is. Mindezeket a vállalkozásokat persze ugyanúgy elő kellett volna készíteni és megalapozni, mint ahogy azt például Németországban tették. Ezt elmulasztották, sőt gúnyolódtak rajta (Hatala! és a hozzá hasonló). Most dilettáns módon rögtönöznek. Gróf Teleki Pál buzdítására, aki lakásomon meglátogattott, hagytam magam rábeszélni arra, hogy részt vállaljak a Kulturális Centrumban. Egyik szekciója, a nyelvtudományi, elnökévé választott. Ezt a méltóságot azonban csak rövid ideig bírtam ki. A tagok szakadatlan dilettáns és nagyképű fecsegése két ülés után elviselhetetlenné vált számomra, s nem tehettem mást, mint bejelentettem lemondásomat. Ezt készségesen el is fogadták. Szemmel láthatólag jólesik az embereknek, hogy megszabadultak tőlem. Jobb is, ha nélkülüm játszanak kultúrcentrumosdit.” Goldziher, *i. m.*, 292–293; Uő, *Napló*. Válogatta Scheiber Sándor. Ford. Scheiber Sándorné Bernáth Lívia. Budapest, 1984, 346–347. (A magyar fordítást kissé módosítottam.) A bejegyzések értelmezése során figyelembe kell vennünk a *Napló*nak Goldziher lelki életében játszott különleges szerepét és ebből adódó sajátosságait. A túlérzékenységét emberi kapcsolataiban sikerrel palástoló tudós bizalmas *Naplójában* fogalmazta meg és ily módon oldotta fel – mintegy saját magán végzett „kis pszichoterápiaként” – a mindennapok feszültségeit. Ezért azután helyenként a markáns, sőt akár szélsőséges szövelezéstől sem riadt vissza ebben a pusztán saját maga használatára készült, bizalmas jellegű műben. Ámde miután első mérge elpárolgott, rendszerint ő is higgadtabban, megértőbben szemlélte az eseményeket. Ez a bejegyzés azt mindenképp bizonyítja, hogy milyen nagy aktivitást fejtettek ki sokan ennek az ügynek az érdekében. Ez teljes mértékben reálisnak tűnik, hiszen az adott háborús viszonyok között másképp alig valósulhatott volna meg ez a terv ilyen gyorsan. Teleki Pál több levelet is intézett Goldziher Ignáchoz ebben az ügyben. Goldziher-levelezés, 43. doboz. MTA Könyvtára Keleti Gyűjtemény. [Teleki Pál neve alatt].

⁴⁴ Az Intézet ünnepélyes megnyitására 1916. november 21-én került sor. Működését 1918 második felében fokozatosan beszüntette, s az utolsó munkatárs 1919. január 5-én hagyta el Törökországot. Az Intézetről ld. Antoine Hekler [=Hekler Antal], L’Institut Scientifique Hongrois de Constantinople. *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1921) 101–106; Tóth Gábor, Az első külföldi magyar tudományos intézet (Konstantinápoly, 1916–1918). *Századok* 129 (1995) 1380–1395; Nagy Norbert, *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*. (Balkán füzetek, 7.) Pécs, 2010. (http://epa.oszk.hu/02100/02108/00007/pdf/EPA02108_Balkan_Fuzetek_2010.pdf) 2012. szeptember 28-án olvastam – O. I.

hogy midőn a világháború után szóba került az Intézet újbóli megnyitása, a Magyar Külügyi Társaság Pröhle Vilmost javasolta igazgatónak.⁴⁵

A turanizmusról szólva Zsirai Miklós megemlékezik Pröhle uráli–japán nyelvhasználati dolgozatairól is, amelyeket nem tart ugyan meggyőzőnek, ugyanakkor szerzőjükről és egyik kollégájáról elismeri, hogy „megfelelő szakismeretekre támaszkodnak” és „lényegileg helyes módszerrel dolgoznak.”⁴⁶ Itt ellentmondás van. Ha ugyanis Pröhlék valóban megfelelő szakismeretekre támaszkodnak és lényegileg helyes módszerrel dolgoznak, akkor érthetetlen, hogy miért nem meggyőzőek az eredményeik. A kormányzat is támogatta a Társaságot, szubvenciót juttatott neki és helyet biztosított számára a Parlamentben, s ily módon a *Turán* című folyóirat szerkesztőségének is az „Országháza (VII. kapu)” adott otthont. A Társaság hivatalos levélpapírja szerint is az Országházban székel a Magyar Keleti Kulturközpont, másnéven Turáni Társaság.⁴⁷ Csongor Barnabás meséli, hogy őt magát is a magyar–japán rokonság kutatásának vágya vitte rá a japán nyelv és kultúra tanulmányozására az 1940-es évek elején. Lehetséges, hogy évtizedekkel korábban ez Pröhle esetében is így történt? A Sinor által is említett Bánffy Miklós egy ideig tagja volt a *Turán* szerkesztőbizottságának, így ez is amellettszól, hogy a turanizmus szempontjai szerepet játszhattak Pröhle kinevezésében. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy 1945-ben már „ügynevezett turanista álmódosókról” ír Bánffy az 1920-as évek elejére visszatekintve.⁴⁸

Utaltunk már arra, hogy a turanizmus eszmerendszere ebben a korban sem volt általánosan elfogadott. Szekfű Gyula a turáni gondolat elterjedését valamint a magyarság rokonainak Japánban vélt fellelését – csakúgy mint a pogány magyar ősvallás „helyreállítására” irányuló, ez idő tájt megfigyelhető törekvéseket – mintegy húsz év távlatából visszatekintve a vesztes háborút és a forradalmakat kísérő zűrzavaros, értékvesztéses közállapotoknak a középosztályban jelentkező kísérőjelenségeinek tekintette. A konzervatív történész egyébként négy ilyen „fantasztikus elképzelést” sorol föl – ezek közül háromnak markáns képviselője volt Pröhle. Szekfű nyíltan kijelenti, hogy tudományos elméletként a turanizmus „vaskos tévedés, melyet nem lehet elég eréllyel visszautasítani.”⁴⁹ Már a rendszer teljes összeomlását követően, a II. világháború után készített számvetésében visszatekintve a „Magyarország megrontásába” illeszkedő „levente intézmény” egyik bűnéül róttá föl, hogy a leventeoktatók a diákoknak „tudománytalan és éretlen dolgokat hirdettek,” ami ellen a tanárok tehetetlenek voltak:

⁴⁵ Tóth, *i. m.*, 1392.

⁴⁶ Zsirai, *i. m.*, 277. Vö. a 31. és a 99. jegyzethez kapcsolódó szövegrész.

⁴⁷ Az elnök 1921. november 24-én kelt levele a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánjához. ELTE Levéltára, BTK 1418/1921–1922.

⁴⁸ Bánffy, *i. m.*, 154–155. Vö. feljebb a 38. jegyzethez kapcsolódó szövegrész.

⁴⁹ Szekfű Gyula, *Rövid magyar történet 1600–1939*. Budapest, 2002, 530; Uő, A „turáni szláv parasztállam.” *Magyar Szemle* 5 (1929) 31. Ld. még a következő lábjegetet.

„A nemzeti érzés felkeltése címén a japán-magyar rokonságot tanították, s a magyar őstörténetből, mint hamis tant, kitörölték a finn rokonságot.”⁵⁰ Egy másik, a Szekfüével rokon vélemény a turanizmusban olyan „holdas rajongást” látott ekkortájt, amelyben a „riadt tömegek,” illetőleg középosztályunk egy része a kilátástalan helyzetben „távoli, romantikus ködbe vesző, csillogó lehetetlenségek” kutatásában törekedett „valami megváltás” után.⁵¹ A turáni elmélet elterjedtségét jellemzi ebben a korban, hogy a „fajvédelmi gondolat” keretén belül a mezőgazdaság problémáinak megoldására, illetve a magyar parasztság támogatására szolgáló lépések között az 1920-as évek elején Gömbös Gyula javasolta, hogy „keressünk Keleten fajtestvéreink között olyanokat, akiket fajunk erősítése szempontjából is szívesen látna mindenki.”⁵²

Kmoskó 1931-ben bekövetkezett halálával megüresedett a Ségi Filológiai Tanszék. Ezt követően a kar tanévenként rendszeresen Pröhlét bízta meg, hogy helyettesként heti 3 órában lássa el a tanszék oktatási teendőit (1931–1942). Valójában innen került ki hallgatóinak többsége is. A kínai és a japán iránt ugyanis alig volt érdeklődés ebben a korban, míg előszeretettel tanulták az arab nyelvet a doktori vizsgájukra készülő rabbinövendékek, és Pröhle óráit is főleg ők látogatták, aki ily módon végül is turkológusként és japanológusként valamint meggyőződéses antiszemitaeként elsősorban zsidó fiataloknak oktatott arab nyelvet.⁵³ Az akkori tanulmányi rend szerint ugyanis, amely a Rabbiképző Intézet megalapításától (1877) egészen a második világháború utáni évekig volt érvényben, tanulmányaik befejezésekor a leendő rabbiknak egyúttal kötelezően doktorátust is kellett szerezniük a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán. Ehhez több éven keresztül látogatniuk kellett a kar előadásait. Elsősorban sémi filológiát, illetve ezen belül arabot hallgattak, és előszeretettel doktoráltak ebben a tudományágban. A két világháború közötti időszakban az itt doktoráló rabbinövendékeket nem számították bele a *numerus clausus* által meghatározott keretbe. Arra viszont ügyeltek a hatóságok, hogy az érintettek csak olyan tárgyakat vehessenek fel, illetve olyanokból doktoráljanak, amelyeket nem oktatnak középiskolákban, nehogy esetleg tanári végzettséget szerezzenek. A sémi filológia, illetve az arab mellett ide tartozott például a filozófia is. Ily módon tehát

⁵⁰ Szekfü Gyula, *Forradalom után*. Hasonmás kiadás. Budapest, [1947] 1983, 61–62.

⁵¹ Ferdinandy Mihály, A lázadó Koppány mítosza. *Magyar Szemle* 32, 3 (127). szám (1938. március) 249–250. Léteztek természetesen ettől eltérő álláspontok is ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban, mindazonáltal Szekfü és Ferdinandy véleménye példázza, hogy Pröhle tevékenységét már a kortársak is különböző módon ítélték meg, és nem övezte egyértelmű elfogadottság, elismertség. Vö. fentebb Sinornak a 22. lábjegyzethez kapcsolódó közlését.

⁵² *Szózat* 1921. január 9.; idézi Vonyó József, Gömbös Gyula. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei*. Budapest, 2008, 263.

⁵³ Ezeket az adatokat részben Csongor Barnabástól hallottam, aki még Pröhle alatt kezdte meg tanulmányait. Ld. még Czeglédy Károly, Orientalisztika. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Szerk. Sinkovics István. Budapest, [é.n.] [=1972], 554; Gratz, *i. m.*, 144–148, 401; Senga, *i. m.*, 100–103; Sinor, *i. m.*, 101. Ld. még alább.

a rabbinövendékek az egyetemen elsősorban Pröhle Vilmos tanítványai voltak, az ő tárgyait hallgatták, nála vizsgáztak és nála is jutottak fokozathoz.⁵⁴

Megemlíjtük, hogy egy visszaemlékezés szerint 1942 nyarán Pröhle neve szóba került pénzügyminiszterként is, mégpedig Reményi-Schneller Lajos utódaként. Ez az értesülés azonban további megerősítésre szorul, minthogy egyetlenegy forrás sem említi, hogy Pröhlének lettek volna ilyen irányú ismeretei, márpedig pénzügyminiszternek általában megfelelő képzettségű szakembereket neveztek ki ebben az időben. Ennek az állásnak ráadásul különleges fontosságot kölcsönöztek ekkor a háborús helyzetből fakadó rendkívüli körülmények. Továbbá Pröhle ekkor már betöltötte 71. életévét, ami egy újonnan kinevezendő miniszter esetében túlságosan magas kornak tűnik, különösen ebben a korban. Egyébként sem lett volna alkalmas erre a posztra. Sinor Dénes említi visszaemlékezéseiben, hogy Pröhle „minden képzeletet felülmúlóan gyakorlatiatlan ember volt. ... a különböző egyetemen belüli értesítéseket többnyire felbontatlanul a papírkosárba dobta. Pedig az egyik, a Gazdasági Hivataltól havonta érkező írás szerint az Intézetnek volt egy költségvetése, amelyből – mint kiderült – az évek során Pröhle sosem vett igénybe egy pengőnyit [sem]. Vagy tizenkét év óta tartó egyetemi tanársága alatt nem vette észre, hogy egy költségvetés felett rendelkezik! Az összeg, ha jól emlékszem, 330 pengő volt, nem tudom most már, hogy félveként vagy teljes tanévenként.”⁵⁵ Egy másik érdekes értesülés szerint 1924-ben a japán kormány a budapesti japán konzulátus vezetőjévé nevezte ki Pröhle Vilmost. Ez az állítás is problematikus, s rögtön fölmerül a kérdés: nem tiszteletbeli konzulságról lehet-e inkább szó ebben az esetben?⁵⁶ Valószínűtlennek tűnik ugyanis, hogy egy aktív nyilvános rendes egyetemi tanár, mintegy mellékállásban, egyidejűleg egy idegen állam konzulátusát is vezette volna.

Pröhle számos tudományos jellegű tanulmányutat tett. Így már említett, 1895 nyarához kötődő konstantinápolyi tartózkodását követően ismételtén ellátogatott Törökországba (1910, 1911, 1918, 1924, 1926). Oroszországban is többször járt: amint már feljebb említettük, 1901. július és augusztus havában az Ural déli vidékén végzett tatár és baskír nyelvi és néprajzi tanulmányokat, 1908-ban a karacsájak, majd 1913-ban a balkárok nyelvét tanulmányozta a Kaukázusban a Nemzetközi Közép- és Kelet-Ázsiai Társaság támogatásával. 1928-ban a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium támogatásával Japánban járt, ahol számos előadást tartott a tokiói császári egyetemen, a Waseda Egyetemen, a japáni Történelmi Társaságban és több társadalmi egyesületben. 1930-ban a Ma-

⁵⁴ Vö. Horváth Judit, *The Seminary and the Budapest University*. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume*. Szerk. Moshe Carmilly-Weinberger. New York, 1986, 106–112.

⁵⁵ Sinor, *i. m.*, 102.

⁵⁶ Az előbbi értesülést közli *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Szerk. Perneki Mihály. Budapest, 1983, 240. Az utóbbi információt Farkas Ildikó említi: Farkas, *i. m.*, 233/102. jegyzet.

gyar–Svéd Társaság meghívására a stockholmi főiskolán (Högskola) tartott előadást a turáni mozgalom lényegéről és a magyar nyelvről.⁵⁷

Pröhle a magyar nemzeti gondolat elkötelezett híve volt, amit a kortársak visszaemlékezései szerint élete későbbi szakában sikerrel tudott összhangba hozni német eredetének fokozott ápolásával – a kettős identitásnak sokféle változata ismeretes. Ligeti Lajos mesélte Csongor Barnabásnak, hogy az addig alapvetően magyar nacionalista Pröhle életében egy németországi utazás hozott döntő változást, amelynek során ellátogatott többek között Darmstadt városába is, ahonnan családja származott.⁵⁸ Ennek az útnak a hatására azután német gyökerei hirtelen központi jelentőségűvé váltak gondolkodásában. Nem tudjuk, pontosan mikor történt ez, ám arra gondolhatunk, hogy az utazás a harmincas évekre eshetett. Ezt a jelenséget jól ismerjük a kortársak elbeszéléseiből: a korabeli magyar társadalomban súlyos problémát jelentett az egyre erőteljesebb disszimiláció, ami a nemzetiszocializmus hatására a német eredetű, már elmagyarosodott polgárok között jelentkezett. És itt nem csak arról volt szó, hogy korábban nemzethűnek tekintett, nemritkán magas pozíciókat betöltő személyek fokozatosan eltávolodtak a magyarságtól. Minthogy a korabeli németiség a nemzeti hovatartozást a Magyarországon elfogadottól eltérő módon határozta meg, ezzel egyúttal kétségbe vonta, illetőleg tagadta az addig Magyarországon közmegegyezéssel elfogadott álláspont érvényességét. Magyarországon a származástól függetlenül ugyanis mindenkit magyarnak tekintettek, aki annak vallotta magát, míg Németországban a fajelmélet keretei között ekkor már úgy vélték, hogy a nemzeti hovatartozást kizárólag a származás határozza meg.

A Magyarországon élő németek körében a német nacionalizmus eme új változatát elsősorban a Volksbund (teljes nevén Volksbund der Deutschen in Ungarn / Magyarországi Németek Népi Szövetsége) képviselte, amelynek eszméi nem voltak összeegyeztethetők a magyar nacionalizmussal.⁵⁹ A Német-

⁵⁷ Németh Gyula ajánlása (1923. május 23.) a budapesti egyetemre történő meghíváshoz. MOL, VKM iratai. K 636 – 14.334/1924; Rásonyi, *i. m.*, 12–13; Pröhle Vilmos önéletrajza (1936?).

⁵⁸ Darmstadt nem Poroszországban fekszik, hanem Hessenben, és semmilyen más forrás nem említi ottani kapcsolatot. Pröhle talán valóban Darmstadtba utazott, ámde nem azért, mintha családja onnan származott volna. A szóban forgó látogatást Ligeti említette Csongor Barnabásnak. Pröhle nagyapja Poroszországban volt evangélikus lelkész, amint feljebb láttuk. Pröhle porosz származásáról Stupp is ír, akinek a forrása minden bizonnyal Pröhle gyermekei voltak, ám a Pröhle-család ottani gyökereivel leginkább a *Familienchronik* foglalkozik részletesen. Stupp, *i. m.*, 228–230.

⁵⁹ A Volksbund Imrédy Béla miniszterelnöksége idején, 1938. november 26-án alakulhatott meg német követelésre, és ez az esemény fontos mérföldkő volt Magyarország fokozatos jobbrafordulásának útján. A Volksbundról általában ld. Tilkovszky Loránt, *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945*. Budapest, 1978. Bethlen István arról ír, hogy a Hitlernek tett engedmények okán ez idő tájt a hazai németiség a „magyar közéletben a faltörő kos szerepét” játszotta a nemzetiszocialista ideológia számára, s „a magyarországi német Volksbund,

ország határain kívül élő német népcsoportok ügyét felkaroló, a köztük és az anyaország között fennálló kapcsolatok elmélyítését zászlójjára tűző „népi német” (volksdeutsch) mozgalomra építve, ezt a korábbi gyökerekre visszanyúló fogalmat továbbfejlesztve azután a Harmadik Birodalom a „népi németeket” nem a nekik otthont adó országoknak azok kénye-kedvére kiszolgáltatót nemzeti kisebbségeknek, hanem mindenekelőtt az egységes német népközösség (deutsche Volksgemeinschaft) idegen uralom alatt élő szerves részeinek tekintette. A hivatalos álláspont szerint a Birodalom felelős a sorsukért és szükség esetén jogosult akár beavatkozni is az érdekeik védelmében, így például a „népiségi elkülönülés” (völkische Aussonderung) biztosítása, valamint az asszimiláció megakadályozása céljából. Ugyanakkor a népi németek is elsősorban az egységes német népközösséggel, s csak másodsorban adott hazájukkal szemben tartoznak felelősséggel, minthogy ők nem a vendéglátó – Magyarország esetében a magyar – nép, hanem a német politikai nemzet tagjai.⁶⁰ A Volksbund nemcsak bármilyen asszimiláció ellen küzdött, hanem egyre agresszívabban törekedett a korábban elmagyarosodott németek erőszakos disszimilációjára is. Ugyanakkor talán fölösleges is említenünk, hogy a német származás önmagában még senkit sem predesztinált ennek az eszmerendszernek az elfogadására: elég, ha ellenpéldaként Gratz Gusztávra utalunk, aki maga is német anyanyelvű és német kultúrájú polgárcsalád sarja volt, s hatéves korát követően tanult meg csupán magyarul.⁶¹ Gratz vezető szerepet játszott a Volksbunnal ellentétes célokat követő Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben (Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein), s Magyarország német megszállását követően a Gestapo rögtön le is tartóztatta. A Volksbund összesen mintegy 3 millió „német vérűvel” számolt Magyarországon – 1942 táján a németek tényleges számát 1,3 millióra tette –, míg a magyarországi hivatalos adatok 1941-ben a Délvidékkel együtt mintegy ötszázezer német nemzetiségű és hétszázezer német anyanyelvű lakost regisztráltak a megnagyobbodott országban. Távlati céljai között szerepelt az ő „visszanémetesítésük” (Rückverdeutschung), függetlenül attól, hogy ők maguk tudnak-e németül, illetve németeknek tekintik-e magukat egyáltalán. Annak az eldöntését, hogy ki német és ki nem, a Volksbund

amelybe a németség beszerződött, állammá vált a magyar államban, mégpedig velünk szemben ellenséges állammá.” Bethlen, *i. m.*, 147. Az egész kérdéshez összefoglalóan ld. Tilkovszky Loránt, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998, 39–123.

⁶⁰ Tilkovszky, *Ez volt a Volksbund*, passim, főleg 9, 14, 224; Uő, *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest, 1974, 16–20. A fajelmélet jelentkezésének következményeként a magyarországi németek között támadt feszültségekről ld. pl. König Antal, A hazai németség két frontja. *Magyar Szemle* 32, 3 (127). szám (1938. március) 214–224.

⁶¹ Gratz Gusztáv, *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 2007, 21–22. A korábban elmagyarosodott németek disszimilációjához, illetve a magyar társadalomban részben ezáltal, részben pedig a német nemzet-meghatározás által kiváltott zavarodottsághoz és félelemhez ld. pl. Szekfü Gyula, Időszerű történeti munkák. *Magyar Szemle* 35, 3 (139). szám (1939. március) 226–230; Uő, A legújabb nemzetiségi törvényjavaslat. *Magyar Szemle* 39, 1 (155). szám (1940. július) 1–10.

magának tartotta fenn: ezt a kérdést az adott személy „népiségi ismertetőjegyei” alapján óhajtotta eldönteni saját belátása szerint.⁶² Mindezek a törekvések teljes nyíltsággal csak fokozatosan jelentkeztek az egyesület politikájában, minthogy a folyamatban lévő háborúban – a minél hatékonyabb magyar részvételt biztosítandó – a Birodalomnak tekintettel kellett lennie a mindenkori magyar kormányok érzékenységére és helyzetére is. Így állott elő egy olyan szituáció, amelyben magasabb érdekeket, így Magyarországnak a háborúban való részvételét, a Németországgal való együttműködést, mindenekelőtt pedig a magyarországi SS-toborzások megkönnyítésének ügyét szem előtt tartva Berlinből inkább mérséklőleg hatottak a Volksbund rendszerint türelmetlen hazai vezetőire, elsősorban Basch Ferencre, s a visszafogásukra irányuló lépésekre nem ritkán a magyar kormányok kérésére, közbenjárására került sor. A német „népiség” ügyeinek birodalmi biztosává Hitler Heinrich Himmlert, az SS birodalmi vezetőjét nevezte ki 1939 őszén, ily módon ettől kezdve német részről ő felügyelte a Volksbund tevékenységét is, így több alkalommal személyesen is instruálta Basch Ferencet. Nem véletlen, hogy a nyilasokkal is problematikus volt és időről-időre változó formákat öltött a Volksbund kapcsolata. Számos tekintetben azonos vagy rokon nézeteket vallottak és gyakran folyt gyümölcsöző együttműködés is közöttük, így például az 1939. évi parlamenti választások során a szervezet tagjai előszeretettel szavaztak a nyilasokra, s népi németek, Volksbundtagok is több helyütt nyilas listán indultak. Reinhard Heydrich, a német Birodalmi Biztonsági Főhivatal főnöke egy jelentésében olyan népi német képviselők között említi Pröhle fiát, Sándort is, akik nyilas listán indultak 1939-ben.⁶³ Mindazonáltal a nyilasok magyar nacionalizmusa ellentétben állott a Volksbund alapvető nézeteivel és érdekeivel, ezért annak vezetői tartottak is tőlük. A nyilasokat megvetőleg szinte kizárólag félnémetektől, asszimilánsoktól, a „németiség renegátjaitól” vezetett és jelentős mértékben – 40% felett – ugyanilyen elemekből álló pártnak tekintették, akiktől hatalomra jutásuk esetén az erőszakos asszimiláció fokozására, a németiség könyörtelen üldözésére lehet számítani.⁶⁴ A nyilas és a népi német ideológia lényegbevágó eltéréseit, valamint a nyilasokkal kapcsolatos, manapság is általánosan elterjedt klisék alapvetően téves voltát illusztrálандó Ungváry Krisztián Pröhle Sándort ama nyilas képviselők között említi, akik „nemcsak hogy kiléptek, 1944-re szembe is fordultak a szélsőjobbal.” Az ő „1944. október utáni tevékenység[ük] a totális háború elutasításától

⁶² Ld. Tilkovszky, *Ez volt a Volksbund*, 150–153, 268, 281. Az én kerekítéseim – O. I.

⁶³ A jelentés az 1939. évi magyarországi választásokkal foglalkozik és Hans Lammers, a Birodalmi Kancelláriai Hivatal vezetője számára készült. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Szerk. Ránki György. Budapest, 1968, 410 (230. dokumentum.). Pröhle Sándor evangélikus lelkészről van szó. Ld. még Tilkovszky, *Ez volt a Volksbund*, 55–56.

⁶⁴ Tilkovszky, *Ez volt a Volksbund*, 57, 111, 224, 281, 294 és passim; Uő, *Nemzetiségi politika*, 39–109.

az esetenkénti embermentésen át az aktív antifasiszta ellenállásig terjedt.⁶⁵ Mindezeket a szempontokat figyelembe véve tehetünk kísérletet annak a közlésnek az értelmezésére, mely szerint noha Pröhle mindig is büszke volt arra, hogy apai ágon porosz evangélikus papcsaládból származott és sohasem volt hajlandó magyarosítani a nevét, ugyanakkor a „népi német” mozgalommal semmilyen kapcsolata nem volt, sőt szkeptikusan viszonyult hozzá.⁶⁶ E kijelentés megbízhatóságához semmiféle kétség nem fér. Minden jel szerint Pröhle közvetlen környezetéből, valószínűleg Németországban élő gyermekeitől származik.⁶⁷ Arra kell gondolnunk, hogy magyar nacionalistaként Pröhlének szükség-szerűen ellentétbe kellett kerülnie a Volksbund eszmeiségének bizonyos elemeivel, amelyek az idézett folyóirat szemszögéből, annak definíciója szerint a „népi német” eszmeiség szükségszerű, elengedhetetlen részét alkották. Pröhle nem fogadhatta el a korabeli német nacionalizmus, illetőleg fajelmélet bizonyos aspektusait, különös tekintettel azokra, amelyek Közép-Európának a győztes háború utáni újjászervezésére valamint a német népcsoportoknak az ebben betöltött helyére, szerepére vonatkoztak. Ezek a kérdések, az ezzel kapcsolatosan egyre-másra ismertté váló különböző, még kiforratlan elképzelések érthetően élénken foglalkoztatták a korabeli Magyarország közvéleményét, magyarokét és németekét – eltérő okokból – egyaránt.⁶⁸ Példaként megemlíthetjük, hogy magyar nacionalistaként Pröhle nyilvánvalóan nem fogadhatott el egy olyan gondolatrendszert, amely Délkelet-Európa (Südostraum) – benne Magyarország – elnémetesítésével számolt. Hitler például a jövőben a Dunát belnémet folyamként vizionálta, az ehhez szükséges további nagy népcsoport-áttelepítésekkel egyetemben. Úgy vélte, a dél-tiroli németeknek a Krímbe való majdani átköltözése sem fizikailag, sem lelkileg nem okoz majd nekik különösebb nehézséget, minthogy úton új hazájukba mindössze egy német folyón, a Dunán kell végighajózniuk. Erre pedig nyilvánvalóan azután nyílik majd lehetőség, hogy a Du-

⁶⁵ Ungváry Krisztián, Kik azok a nyilasok? *Beszélő* 8 (2003) 6. szám (2003. június) 59–60, 67/24. jegyzet.

⁶⁶ Stupp, *i. m.*, 229.

⁶⁷ A visszaemlékezést közlő folyóirat lényegében a Volksbundnak a szellemiségét vitte tovább a háború után. Már a címe is (*Südoostdeutsche Vierteljahresblätter*) – bizonyára programadó jelentőséggel – az 1945 előtti német külpolitika egyik olyan kulcsfontosságú fogalmát (Südostraum) idézi, amely szervesen illeszkedik a német nemzetiszocialista „életér”-elmélet, illetőleg a „népi német” eszmerendszer kereteibe. Ily módon ebben a környezetben felettébb pozitív vonásnak számított, ha valaki a Volksbund tagja volt. Semmi sem indokolta volna tehát, hogy a nekrológ szerzője elhallgassa Pröhlének a Volksbundhoz fűződő esetleges kapcsolatait. A „Südostraum”-kifejezésről ld. Juhász Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, 1983, 200; Tilkovszky, *Ez volt a Volksbund*, passim; Romsics Ignác, *Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában*. In: *Uő, Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996, 182–183, 208. Egyébként a Volksbund 1942 és 1944 között megjelenő havi folyóirata is a *Südoostdeutsche Rundschau, Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn* címet viselte.

⁶⁸ Ld. pl. Juhász, *i. m.*, 173–221; Tilkovszky, *SS-toborzás*, 117–120.

nát népi németek odatelepítése révén teljesen német folyóvá tették, amit Hitler egyébként elengedhetetlennek tartott. Hitler a Dunával kapcsolatos fentebb idézett gondolatait 1942 közepén fejtette ki. Ezt megelőzően 1939-ben viszont egy olyan nézete kapott nagyobb nyilvánosságot, mely szerint a délkelet-európai térség németjeit fogják majd egy tömbben az újonnan megszerzett keleti területekre áttelepíteni. Érthető, hogy ez a lehetőség nagy nyugtalanságot okozott az érintett német közösségekben.⁶⁹ Hasonlóképpen problémát jelenthetett egy magyar nacionalista számára olyan, még a részleteket tekintve kiforratlan, ám ekkortájt gyakorta tárgyalt elképzelések elfogadása, amelyek egy német vezetés alatt álló, a kisállami létet meghaladó, egységes Európa létrejöttét vizionálták a háborút követően. Hitlert és a német vezetést élénken foglalkoztatta a háború utáni Európa – természetesen német uralom alatt történő és a német érdekeknek megfelelő – újrendezésének kérdése, és különböző elgondolások, tervezetek készültek. Arra azonban gondosan ügyelt a német vezetés, hogy a végső győzelem előtt ezek lehetőleg ne kerüljenek nyilvánosságra, nehogy riadalmat keltsenek Németország szövetségeseiben és ily módon veszélyeztessék elkötelezett hozzájárulásukat a háború sikeres befejezéséhez. Mindazonáltal ez a probléma nyugtalanította a szélesebb magyar közvéleményt is, és a napi, valamint időszaki sajtó tárgyalta a jövővel kapcsolatos kilátásokat.⁷⁰

Pröhlének az említett kérdésekben elfoglalt álláspontja kapcsán azzal a körülménnyel is számolhatunk, hogy egy ember világmérete általában nem alkot minden ízében logikusan felépített, belső ellentmondásoktól mentes, koherens rendszert, hanem abban gyakorta egymás mellett élnek egymásnak ellentmondó, sőt egymást kölcsönösen kizáró elemek is, többek között a minden ember gondolkodására különböző mértékben ható érzelmek okán.⁷¹

⁶⁹ Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*. Frankfurt am Main–Berlin, 1993, 113, 393, 406; Tilkovszky, *SS-toborzás*. 117–120; Uő, *Ez volt a Volksbund*, 60–70.

⁷⁰ Romsics, *Helyünk és sorsunk*, 177–233, különösen 223–233; Pritz Pál, *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest, 1999.

⁷¹ Csongor Barnabás mesélte nekem, hogy Pröhle Vilmos a Volksbund tagja volt; én magam erre vonatkozó adatra sehol sem bukkantam. Minthogy Csongor életében egyszer látta Pröhlét és akkor is csak távolról, azaz sohasem beszélt vele, arra gondolok, hogy ez abban a korban elterjedt szóbeszéd lehetett. Természetesen nem zárható ki, hogy valóban így volt, ámde egy ilyen vélekedés azon is alapulhatott, hogy Pröhle német szimpátiáiból egyesek automatikusan Volksbundtagságra következtettek. Pröhléről az is el van terjedve, hogy nyilas volt. Noha számos területen bizonyosan azonos vagy legalább is rokon nézeteket vallott a nyilasokkal, arra vonatkozó adatot nem találtam, hogy valóban a nyilas párt tagja lett volna, noha átnéztem a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) őrzött, erre a kérdésre vonatkozó – igaz, távolról sem teljes – dokumentációt. Található viszont a BFL adattárában egy utalás egy 1945/1946. évi büntetőügyre (Budapesti Néppügyészség) Pröhle Vilmos kapcsán. Ámde a releváns iratanyag sohasem került be a Levéltárba, csak a korábbi iktatókönyv van meg, így ma már nem lehet megállapítani, ki és miért jelentette föl az ekkorra már Németországba távozott Pröhlét, és egyáltalán meddig jutott el az ügy (HU BFL–XXV.2.b–1946–12897). Arra gondolhatunk, hogy szélsőjobboldali – talán a Zsidókutató Intézetben kifejtett (ld. alább) – tevékenysége miatt történt ez, minthogy Bosnyák Zoltánnal,

Az első világháború utáni években buzgó magyar hazaszeretetétől vezérelve Pröhle aktívan részt vett a Nyugat-Magyarország (ekkorajtát alkotott német nevén Burgenland) megtartására irányuló erőfeszítésekben. Ő hozta létre az Etelközi Szövetséget (EKSZ/Ex) 1919-ben, s alelnök – más források szerint az igazgatóság tagja – volt az Ébredő Magyarok Egyesületében is, valamint a kultúrosztályt is vezette.⁷² Tagja volt 1920-ban a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) elnöki tanácsának.⁷³ Az EKSZ nagy informális befolyással bírt a két világháború közötti időszakban: korabeli vélekedés szerint senki sem lehetett miniszter vagy államtitkár Magyarországon ennek a titkos szervezetnek a jóváhagyása nélkül. Az EKSZ mintegy a szélsőjobboldali egyesületek titkos csúcsszerveként, „egyesületek feletti egyesületként” működött. Az EKSZ-ből kivált Magyar Közösség tagjai úgy látták, hogy az EKSZ egyre inkább „a sváb-német szolidaritás fellegrárává” vált a későbbiek során.⁷⁴ Pröhle vezetőségi tagja volt a Magyar Tudományos Fajvédő Társaságnak is.⁷⁵

1919 májusában Raffay Sándor evangélikus püspök társaságában Pröhle Vilmos Svédországban és Dániában járt, ahol a két magyarországi látogató befolyásos személyiségekkel találkozott. Ismertették egyházuk szomorú helyzetét és közbenjárást kértek Magyarországra javára a majdani békekötés során.⁷⁶

az Intézet igazgatójával, valamint Hubai Kálmán vezető nyilas politikussal együtt jelentette föl valaki, ámde ez csak sejtés, nem több. (A feljelentésben még további két, névvel megnevezett és egy „Omega” jelisével [?] jelölt személy is szerepelt; őket nem sikerült azonosítanom.) Köszönöm Lugosi András és Tasnádi Ákos (BFL) segítségét, amelyet a dokumentumok fellelése és kiértékelése során nyújtottak.

⁷² Zinner, *i. m.*, 81, 89–90/81. jegyzet.

⁷³ Dósa, *i. m.*, 105.

⁷⁴ Huszár Tibor, *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, 2005, 275, 333. Huszár Tibor megállapítása a Püski Sándorral folytatott beszélgetésben szerepel és ezzel beszélgetőtársa alapvetően egyetért. Ld. még *uo.* Gombos Gyula visszaemlékezését. Ugyanakkor kételyeinek ad hangot Zinner, *i. m.*, 9. – Gratz Gusztáv szerint az Ébredő Magyarok Egyesülete volt a zsidóellenes mozgalom központja a Tanácsköztársaság bukását követően, s egyes tagjai merényleteket is elkövettek. Gratz Gusztáv, *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, 1935 (reprint 1992), 254–255, 270, 316–317, 338; Uő, *Magyarország a két háború között*, 148–149. Nyugat-Magyarország kérdéséhez ld. pl. *uo.* 139–142; *A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest, 1963, 224. Az Etelközi Szövetséggel kapcsolatban vö. Boroviczeny Aladár, *A király és kormányzója*. Ford. Kajtár Mária. Budapest, 1993, 24–25, 302.

⁷⁵ *Fasiszta egyesületek és pártok budapesti tagjai. Közlebbi cím nélkül*. [Budapest, 1945?], 25. Budapest Főváros Levéltára. X. fondőcsoport, 5. fond. 6. doboz. A-1035. (Ez egy nyomtatott dokumentum.) Ez a szervezet 17. szám alatt szerepel az Ideiglenes Nemzeti Kormányának „a fasiszta politikai pártok és katonai jellegű szervezetek feloszlásáról” szóló 529/1945. ME. számú rendeletében közzétett felsorolásban. A listán szerepel az Ex, a MOVE és a Zsidókutató Intézet is. (Vö. alább a 89. jegyzetbe kapcsolódó bekezdést.) *Magyarországi Rendeleték Tára* 79 (1945) 49–50.

⁷⁶ Pröhle Vilmos önéletrajza (1936?).

A trianoni békeszerződés parlamenti tárgyalása során 1920 novemberében a képviselők közül egyedül Pröhle Vilmos szólalt föl a ratifikáció ellen.⁷⁷ Politikai harcostársa, Zadravec István szegedi ferences házfőnök így emlékszik vissza egyik érdekes elgondolására: „Pröhle a legkomolyabban foglalkozott ama tervvel, hogy az Ex számára ‚magyar vallást’ alapítson. Pröhle e vallást inkább őspogánynak, mint kereszténynek gondolta. ... Pröhle azt remélte, hogy új vallása révén megmagyarosítja és megkeresztényesíti az egész országot. Terv: az evangéliumot, mely minden párt és felekezet felett áll, eredeti igazságban a magyar gyakorlati életbe átvinni. Ha lehet a zsidóknak Mózes könyvei mellett tanuljunk – mondotta Pröhle –, miért ne lehetne nekünk magyaroknak az evangélium mellett magyar hittanunk? A titokzatosságokért pedig annyira rajongó Toókos⁷⁸ már építészeti tervek is készített. Eszerint a Gellérthegyen négyszeres nagytemplomot építsünk. A legelső, a barlang lesz az őspogány, ahol majd fehér lovat áldoznak, fölötte épüljön a katolikus, e fölött az ebből kivált magyar protestáns összes válfajaival, s e fölött jöjjön a Pröhle-féle, mint az összeseket magába záró és egységesítő magyar templom. Az Ex egyes vezérei már dolgoztak a ‚parancsokon,’ amelyekkel hirdeti és kötelezővé teszi a Pröhle-féle *magyar vallást*. De amidőn 1921. szeptember 3-án Pröhle ideájával felkeresett engem is, sőt a magyar vallás fejéül felkért, komoly gúnnyal utasítottam el a tervezett ‚négy lábú vallást’. Erre össze is omlott a ‚magyar vallás’ ideája.”⁷⁹ Fekvése, a budapesti tájképben elfoglalt kitüntetett helye, valamint a hozzá kapcsolódó hagyományokból eredő szakrális jellegéből adódóan a Gellérthegy különösen alkalmas monumentális, kiemelkedő városképi jelentőségű építmények, emlékművek elhelyezésére. A „nagytemplom” ötlete nyilvánvalóan azoknak az ez idő tájt sorban születő és a korabeli sajtóban részletesen tárgyalt elképzeléseknek a vonulatába illeszkedik, amelyek elsősorban a millenniumi ünnepekhez, illetőleg az önkényuralom gyűlölt jelképének, a Citadellának a főváros általi átvételéhez kapcsolódtak. Már az 1870-es években szó volt „méltóságos Pantheon vagy Walhalla-szerű épület,” majd Hungária női főalakjával éjszaka a Városligetig elvilágító millenniumi Akropolisz építéséről a Gellérthegyen – az elektromosság, a villanyvilágítás ekkor indult diadalútjára –, de ismeretes, hogy már Széchenyi István is Üdveldét akart létesíteni 1843 körül „a Szent Gellért hegyének pázsitos részén.” S az sem lehet véletlen, hogy a II. világháborút követően a győztes hatalom épp itt állíttatta föl a győzelmet hirdető felszabadulási emlékművet.⁸⁰

⁷⁷ Vö. *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata*, 72–74.

⁷⁸ Toókos Gyula százados az Ex Vezéri Tanácsának tagja volt.

⁷⁹ *Páter Zadravec [István] titkos naplója*. Budapest, 1967, 145.

⁸⁰ A pogány magyar ősvallás feltámasztásával kapcsolatos egyes korabeli véleményekről ld. feljebb a 49. jegyzethez tartozó bekezdést. Ld. továbbá Siklóssy László, *Hogyan épült Budapest? (1870–1930)*. Budapest, 1931, 423–427; Vadas Ferenc, *Grandeur és gloire. Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz*. *Budapesti Negyed* 2 (1994) 1. szám (tavasz) 97–110; Losonczy Eszter, *Fürdő a város felett. A citadella fürdő*. *Octogon. Architecture & Design* (2005) 4. szám, 88–90.

Pröhlével kapcsolatban az őt még ismerő Schweitzer József és Sinor Dénes megemlíti, hogy előszobájában otthon egy hatalmas aranyozott nyilaskereszt függött, bent pedig egy nagyméretű Hitler-portré lógott, ugyanakkor mindig visszaadta a rabbinövendékeknek a vizsgadíjat, és általában véve is feddhetetlenül, korrekt módon, „úriemberként” viselkedett velük.⁸¹ Schweitzer József elbeszélése szerint Pröhléről ismeretes volt antiszemita beállítottsága, ezért az ő idejében a rabbiképzős diákok, ha csak tehették, igyekeztek elkerülni, mindazonáltal Pröhle ilyen irányú nézeteinek a hivatalos egyetemi kapcsolatok terén semmilyen jele nem volt érzékelhető. Patai Ervin György (Raphael Patai) is kellemes emlékeket őrzött meg vele kapcsolatban: rabbiképzős diákként arab, perzsa és Korán-stúdiumokat folytatott nála, majd nála is doktorált. Patairól már diákkorában is ismert volt cionista meggyőződése és az a szándéka, hogy tanulmányai befejeztével kivándorol Palesztinába, amiképpen ezt azután meg is tette.⁸² Sinor azt is említi, hogy Pröhle fia nyilas képviselő volt a parlamentben.⁸³ Schweitzer József 1941-ben kezdte meg a tanulmányait. Pröhle ez idő tájt megbízottként a Sémi Filológiai Tanszék teendőit is ellátta és arabot is előadott. Pröhle azonban, akárcsak Vámbéry Ármin, nem szeretett órát tartani – ezt Csongor és Sinor is kiemelten említi vele kapcsolatban –, ám ez abban az időben egyáltalán nem számított szokatlan jelenségnek az egyetemen. Első arab óráján közölte a diákokkal, hogy önállóan vegyék át a tankönyvet – a korabeli

Az elektromosság, a nagyteljesítményű világítótestek széleskörű alkalmazása az egyik legjelentősebb technikai újdonságnak számított 1893-ban a chicagói világkiállításon is, amelynek fehér márványt imitáló épületei estéknként fényárban úsztak. Trumbull White, W[illiam] Igleheart, *The World's Columbian Exposition, Chicago, 1893*. Philadelphia, 1893, 301–329. A Gellérthegyről a Városligetet bevilágító Hungária alakját egy olyan hatalmas teljesítményű reflektornak a fénynyalábot külön kiemelő ábrázolása is sugallhatta, mint amilyen a chicagói világkiállítás kapcsán a *Scientific American* című folyóirat 1893. szeptember 2-i számának címlapján „The Great German Search Light” cím alatt jelent meg. Vö. J[ames] W[illiam] Buel, *The Magic City*. St. Louis, Philadelphia, 1894 (On the Roof of Manufactures Building); Hubert Howe Bancroft, *The Book of the Fair*. I. Chicago, San Francisco, 1895, 177; *Unsere Weltausstellung. Eine Beschreibung der Columbianischen Weltausstellung in Chicago, 1893*. Chicago, 1894, 110.

⁸¹ Sinor, *i. m.*, 103; Pallag Zoltán beszélgetése a nyolcvankilenc esztendősinor Dénessel, az MTA tiszteleti tagjával. *Magyar Tudomány* 166 (2005) 885. Schweitzer József szóban mesélt nekem egyetemi emlékeiről. A Pröhle lakásában függő aranyozott nyilaskeresztre vonatkozó információ tőle származik: szerinte ez közismert tény volt a diákság körében abban az időben, ám a nyilaskeresztet ő maga nem látta, minthogy sohasem járt Pröhle otthonában. A Hitler-képet Sinor említi, aki ezt saját maga látta professzora lakásában, ahol hivatalos ügyekben többször felkereste őt. Sinor nem említi az előszobában függő aranyozott nyilaskeresztet, holott egy ilyen tárgynak meglehetősen feltűnőnek kellett lennie. Ez bizonyára azzal magyarázható, hogy az említett adatok eltérő időszakokra vonatkoznak: Sinor 1934-től 1939-ig állott kapcsolatban Pröhlével, míg Schweitzer 1941-ben iratkozott be az egyetemre.

⁸² Raphael Patai, *Apprentice in Budapest. Memories of a world that is no more*. Salt Lake City, 1988, 298, 302, 322, 368, 412. Patairól (1910–1996) ld. Ormos, Adalékok Kmoskó Mihály alakjához. II, 60/108. jegyzet.

⁸³ Sinor, *i. m.*, 102. Ld. feljebb.

szokásoknak megfelelően bizonyára Ernst Harder arab nyelvkönyvéről van szó –, majd ezt követően jelentkezzenek nála. Schweitzer József követte az utasítást, s inkább filozófiai és etikai előadásokat hallgatott, majd már a hittudományi fakultáson működő Aistleitner Józsefnél doktorált 1946-ban. Ő később már egyébként is elsősorban a fiatal Czeglédy Károly óráit látogatta, aki 1942 ősztől végezte megbízott előadóként a Ségi Filológiai Tanszék oktatási feladatait, miután Pröhle 1942-ben nyugalomba vonult. Pröhle tudott héberül is: sőt, Sinor Dénes hallotta őt héberül beszélni a vele az egyetemen egy szobában ülő Mahler Edevel.⁸⁴ Ez azért figyelemre méltó, mert ez idő tájt a héberrel általában mint holt nyelvvel foglalkoztak az egyetemeken. Beszédben a hébert elvértve, alapvetően zsidó, leginkább cionista környezetben használták. Ám ez ritkán történt, minthogy ismeretes, hogy a magyar zsidóság alapvetően elutasította a cionizmust. Amikor a Rabbiképző Intézet szervezésében 1937-ben emlékkönyvet adtak ki Mahler Ede nyolcvanadik születésnapjára, ebben Pröhle is megjelentetett egy cikket tudós kollégája tiszteletére.⁸⁵ Mindazonáltal Pröhle elsősorban turkológus és japanológus volt, noha a maga korában az a hír járta róla, hogy negyven, sőt negyvenöt nyelven tud.⁸⁶ Csongor Barnabás elbeszélése szerint Pröhle előadásait, nyilvános megnyilatkozásait gyakran azzal kezdte, hogy negyven nyelven elmondta a Miatyánkot. Lehetséges, hogy ez a szokása áll az említett hír mögött? Sinor Dénes mindenesetre csodálattal emlékezik vissza Pröhle fenomenális nyelvtudására, aminek maga is több példáját említi. Héber tudását, illetőleg a héber írás ismeretét – úgy tűnik – Pröhle nemcsak tudományos téren kamatoztatta. Midőn a háború vége felé Németországba távozott, elhagyott lakásából (Lágymányos, Bertalan Lajos utca) egy alapvető kínai mű háromkötetes, háromnyelvű (kínai, latin, francia) szövegkiadása, egy terjedelmes svéd nyelvtan, valamint egyik leányának naplója mellett többek között héber írással, jiddis nyelven írt levelezőlapok kerültek elő, amelyek Magyaror-

⁸⁴ Mahler Ede (1859–1945) egyiptológus, assziriológus, ám egyúttal matematika- és fizika-tanári képesítést is szerzett. A Nemzeti Múzeum öre, a budapesti egyetem tanára, az MTA tagja, a magyar egyiptológia megalapítója; elsősorban az ókori idősámítás kérdéseivel foglalkozott. 1928-ban vonult nyugalomba, de tovább tanított az egyetemen.

⁸⁵ Wilhelm Pröhle, Zur Frage der negativen Verbalformen in den Türkisprachen. In: *Emlékkönyv Dr. Mahler Ede, a budapesti kir. magyar Pázmány Péter tudományegyetem ny[ugalmazott] nyilvános rendes tanárának nyolcvanadik születésnapjára*. Kiadják barátai, tisztelői és tanítványai. Kiadja a Mahler Ede Jubileumi Emlékbizottság. A szerkesztőbizottság elnöke Wertheimer Adolf. Szerk. Somogyi József, Löwinger Sámuel. Budapest, 1937, 245–252. Pröhle cikkének ajánlása, amely a cikk címét követi: Meinem hochverehrten Kollegen und Freunde Prof. Dr. Eduard Mahler zum achtzigsten Geburtstag gewidmet. Schweitzer József elbeszélése szerint az emlékkönyv kiadását a Rabbiképző Intézetben szervezték meg. Ennek bizonyára az volt az oka, hogy Mahler, aki zsidó volt, tagja volt az Intézet igazgatótanácsának.

⁸⁶ Hambuch említi cikkében, hogy Pröhle „negyvenöt nyelven beszélt.” Hambuch, *i. m.*, 5422.

szág keleti területeiről származtak.⁸⁷ Ismeretes, hogy a háború előrehaladtával a hatóságok egyre növekvő gyanakvással figyelték a héber nyelvű, illetőleg héber írással írott postai küldeményeket. Arra kell gondolnunk, hogy ezekben az esetekben Pröhlét kérhették meg arra, hogy ellenőrizze a levelezőlapok tartalmát. Ő ekkor már nyugdíjban volt, tehát erre nyilvánvalóan személyes kapcsolatok révén kerülhetett sor, s nem oly módon, hogy megfelelő nyelvi ismeretekkel rendelkező szakértőt kérve a posta vagy a rendőrség hivatalosan az egyetemhez fordult volna.⁸⁸

Pröhle munkatársa volt a német megszállás alatt működött Zsidókutató Magyar Intézetnek.⁸⁹ Rendszeresen publikált az Intézet hivatalos hetilapjában, a *Harcban*, amely 1944. május 20-a és karácsonya között összesen 31 alkalommal jelent meg, utoljára december 23-án a 31–32. dupla, karácsonyi számmal. Pröhle írásai 15 számban olvashatók június 24. és november 11. között: ezek közül 12 rövidebb cikk, míg 3 a kritikusaik ellenvetéseire adott válasz. Cikkeinek egy része érintette az Őszövetséget, s ezekkel kapcsolatban bíráló hangú megjegyzéseknek is hangot adtak olvasói. Egyik kritikusaik írott válaszát az Íliászból adaptált jóslattal zárja Pröhle az 1944. november 11-i számban: „Végül fogadjon el tőlem egy jóindulatú figyelmeztetést. *A régi görögök azt tartották, hogy az emberi gőg és elbizakodottság sérti az isteneket. Már pedig a zsidóság gőgje és elbizakodottsága, miként Gervai Gerzson levelei is bizonyítják, oly nagy,*

⁸⁷ Csongor Barnabás meséli, hogy ifjú kutatóként mennyire örült annak idején ennek a kínai szövegkiadásnak. Budapest ostroma során ugyanis teljesen megsemmisült a Belső-Ázsiai Intézet könyvtára, s csak a Pröhle lakásában fellelt intézeti könyvek éltek túl a pusztulást.

⁸⁸ Csak érdekességként említjük meg, hogy a Tanácsköztársaság bukását követő időben hasonló kéréssel többször megkereste a budapesti tudományegyetemet, illetve a hittudományi kart a Fővezérség, illetve a Honvédelmi Minisztérium. Ezeket a leveleket azután a dékáni hivatal Kmoskó Mihálynak továbbította, aki ez idő tájt a keleti nyelvek professzora volt a hittudományi karon. Sajnos az ő szakvéleménye mindössze egy alkalommal maradt fenn, míg az eredeti levelek egyáltalán nem lelhetőek föl. Az iktatókönyvből, illetve a kíséző dokumentumokból csak az derül ki, hogy beérkezett egy-egy ilyen levél és azt továbbították neki, illetve hogy elkészítette a fordítást, avagy a szakvéleményt, és azt továbbították az eredeti feladónak. Az egyetlen fennmaradt szakvéleményből egyébként az derül ki, hogy az adott levéllel Kmoskó nem boldogult: egyáltalán nem értette meg. Úgy tűnik, nem csak héber írással írott leveleket küldtek el így az egyetemre, hanem más olyan leveleket is, amelyekkel a cenzúra nem tudott mit kezdeni. Egy esetben például kiderült, hogy az illetékesek által hébernek nézett levél valójában oroszul volt írva; Kmoskó intézkedett a lefordítása ügyében. Ez arra utal, hogy ő maga ezt nem tudta megtenni. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Hittudományi Kar Könyvtára. Hittudományi Kar Iratai. A Dékáni Hivatal Iratai. Az, hogy Kmoskó a jelek szerint nem tudott oroszul, azért elgondolkodtató, mert az egyik fő kutatási területét képező magyar őstörténet szakirodalmának egy lényeges szegmense ezen a nyelven íródott. Így például Hvolson bőséges magyarázatokkal ellátott Ibn Ruszta-kiadása (1869) vagy Kunik és Rozen alapvető tanulmányokat is tartalmazó, kommentált Bakri-kötete (1878–1903) mind a mai napig megkerülhetetlen alapművei ennek a szakterületnek. Lehetséges, hogy Kmoskó ezeket nem tudta elolvasni? Most visszaemlékszem arra, hogy kéziratait forgatván föltűnt, hogy egy orosz nyelvű mű címében is durva helyesírási hibára bukkantam nála.

⁸⁹ Csongor Barnabás szóbeli közlése. Vö. a 75. jegyzetet.

hogy egyenesen az *önistenítésben kéjeleg*. Mi lesz ennek a vége? Talán ön is olvasta vagy hallotta a régi Trójára vonatkozó jóslatot: „Eljön majd az idő, mikoron szent Trója leomlik / S dárdavető Priamosz s Priamosznak népe kipusztul.” Ez a jóslat tudvalevőleg teljesült, én pedig, mivel meg vagyok arról győződve, hogy a régi görög bölcseknek igazuk volt, a zsidók számára ilyen formába öntöm a trójai jóslatot: „*Eljön majd az idő, mikor ádáz Júda leroskad / S apjacsaló Jákob göögös fajzatja kipusztul.*” *És ez a jóslat is teljesülni fog előbb-utóbb!*”⁹⁰ Az idézet Homérosz *Íliász*ából származik (IV, 164–165; VI, 449–450). E két sor Devecseri Gábornak az eredetit hívebben követő fordításában így hangzik: „eljön a nap, mikoron megszentelt Ílion elvész / és Priamosz meg népe a jőgerelyes Priamosznak.” A görög szöveg két sora valójában egy mondat, ezért azután a második sorban nincs külön állítmány, s így nincs benne külön kiemelve Priamosz népének kipusztulása sem. Amint látjuk, a Pröhle által adott fordítás nem pontos, ugyanakkor az eredeti szövegnél kétségtelenül alkalmasabb mondanivalójának alátámasztására. Filológiai szempontból érdekes lenne utánanézni – nekem erre idő hiányában nem volt módom –, vajon Pröhle itt egy véletlenül épp a keze ügyébe került, már meglévő s a maga korában elterjedt fordítást használt, avagy egy saját maga által fordított, esetleg módosított változattal állunk szemben. Sinor szerint Pröhle nagyon jól tudott görögül s szívesen írt verseket is ezen a klasszikus nyelven. Egyszer megjegyezte: „Én már csak görögül verselgetek.”⁹¹ A fenti kegyetlen szavak és a *Harc*ban megjelentetett hasonló hangnemű egyéb cikkei nem azt a már-már komikusan életidegen, ugyanakkor jóindulatú, soha senkiről rosszat nem mondó, visszafogott úriembert idézik föl, akivel a fiatal Sinor Dénes diákkorában közelebbi kapcsolatba került és akire mindig szeretettel emlékezett vissza. Nem lehetetlen, hogy Pröhlének a Zsidó-kutató Intézetben való tevékenységét, illetve a *Harc*ban kifejtett publicisztikai működését szélsőjobbboldaliságán kívül más körülmények is motiválták. Pröhle aktív egyetemi tanár korában is közismerten állandó pénzzavarral küzdött. Ebben egykorú források szerint szerepet játszottak „súlyos családi szerencsétlenségek,” azaz felesége halála, s a reászakadt családi problémák – az életidegen, szórakozott tudós, aki a korabeli forrásokból élénk lép, bizonyára nehezen tudott megbirkózni 7 gyermek gondozásával és nevelésével. Mindehhez hozzájárult még – okként és okozatként egyaránt – a kortársak által kiemelten említett alkoholizmusa is.⁹² Nos, a szélsőjobbboldali orgánumok és intézmények gyakor-

⁹⁰ Pröhle Vilmos nyílt levele Wollner Ferenc biblia- és talmudtudós zsidóhoz. *Harc* 1. évf., 25. szám (1944. november 11.) 1. A kiemelések az eredetiből származnak. Pröhle megemlíti cikkében, hogy kapott egy levelet Gervai Gerzson zsidó magántudóstól.

⁹¹ Sinor, *i. m.*, 101.

⁹² Elbeszéléseiben Ligeti Lajos Pröhle idült alkoholizmusát nevezte meg gyakori pénzzavara okaként. Az ELTE Levéltárában őrzött mutatókönyvek valamint a Magyar Országos Levéltárban őrzött releváns iktató- és mutatókönyvek tanúsága szerint debreceni és budapesti egyetemi tanársága során Pröhle rendszeresen folyamodott munkaadójához anyagi támogatásért. Olyan

ta közismerten igen jó anyagi háttérrel bírtak az 1930-as években és az 1940-es évek első felében – ezt kiemelten föltételezhetjük a német megszállás alatt a Zsidókutató Intézetről is –, ezért arra gondolhatunk, hogy Pröhle talán pénzkereseti célból (is?) végezte ez irányú tevékenységét. Ezt a föltételezést támasztja alá az a megfontolás is, hogy tulajdonképpen meglepőnek kell tartanunk, hogy a korábban ebben a tekintetben alapvetően visszafogott Pröhle előrehaladott korában – 73 éves ekkor – hirtelen ontani kezdi az ilyen tárgyú cikkeket. Természetesen a megváltozott politikai helyzetnek, korszellemnek is betudható ez, ám arra is gondolhatunk, hogy talán emellett a háború végkimenetele fölött érzett elkeseredettség, esetleg düh is szerepet játszhatott benne. Ez idő tájt – 1944 nyarára, őszét írjuk – már bizonyára foglalkoztatta a jövő is: vajon megvárja-e a szovjet hadsereg bevonulását? S az a lehetőség is keserűséggel tölthette el, hogy élete végén esetleg menekülnie kell a bizonytalanságba, egy szétbombázott, legyőzött, menekültektől előzönlött Németországba. Elhagyott lakásának állapota annak idején arra engedett következtetni, hogy Pröhle hirtelen szánta el magát a távozásra, ám – legalábbis tudatalatti szinten – bizonyára foglalkoztatta már korábban is ez a kérdés: ne feledjük, november 11-e táján, amikor itt idézett cikke megjelent a *Harcban*, a Vörös Hadsereg már a főváros határán, Vecsés és Üllő között állt.⁹³ A kortársak visszaemlékezéseiből és elbeszéléseiből tudjuk, hogy az előrelátóbbak már 1944 nyarán elhagyták Magyarországot, míg sokan csak az utolsó pillanatban, hirtelen szánták el magukat a menekülésre. Arra egyébként semmi sem utal, hogy az ekkor már előrehaladott korú Pröhle ez idő tájt bármiféle aktív – akár politikai – tevékenységet folytatott volna. Ami Pröhle alkoholizmusát illeti, az mindenesetre eléggé markáns lehetett, mert Sinor Dénes is említést tesz róla rövid és szeretetteljes visszaemlékezésében, ráadásul szerinte ennek feltűnő jelei az egyetemen is érzékelhetők voltak.⁹⁴

is előfordult, hogy letiltották Pröhle fizetését. 1927 szeptemberében a VKM utasítja a budapesti egyetemet, hogy azonnal és egy összegben fizessen ki Pröhle Vilmosnak (lakik: Budapest, I., Casino utca 1.) 1.344 pengőt fizetési előlegül, majd azt 12 havi részletben vonja le a fizetéséből. ELTE Levéltára BTK 919/1927–1928. A következő évben egy lakbérügy kapcsán bírósági végzést kap az egyetem, amelyben özv. gróf Pejacevich Márkné 664 pengő 68 fillér követelését a bíróság végrehajtandónak ítéli meg és Pröhle Vilmosnak „a dékáni hivataltól járó lakbérkövetelés” végrehajtható részének terhére „kiutalványozza” a felperes ügyvédjének. ELTE Levéltára BTK 1614/1927–1928. Az 1932–1933-as tanévben Németh Gyula dékán Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordul *bizalmas* megjelölésű levéllel, amelyben „a legmelegebb pártolással terjeszti föl” Pröhle kölcsön iránti kérelmét: „Dr. Pröhle Vilmos önhibáján kívül súlyos családi szerencsétlenségek következtében jutott mostani anyagi helyzetébe, melyben sem maga, sem családja számára nem tud a legszükségesebből sem gondoskodni. Tudományos érdemei alapján bátorodom melegen ajánlani a megsegítésre s ez annál is inkább kívánatos, mert mostani anyagi helyzete egyetemi munkájának buzgalommal való végzésére is káros befolyással van.” ELTE Levéltára, BTK 955/1932–33.

⁹³ Ld. Ungváry Krisztián, *A magyar honvédség a második világháborúban*. Javított utánnomás. Budapest, 2005, 364.

⁹⁴ Sinor, *i. m.*, 102.

Az imént említettük, hogy Pröhle nem szeretett órát tartani. Ezt támasztja alá Csongor Barnabásnak az a közlése is, hogy ő Pröhle Vilmost életében egyszer látta személyesen, s akkor sem az egyetemen, hanem a Kőrösi Csoma Társaság ülésén, már nyugalomba vonulása után, 1943-ban vagy 1944-ben. Pedig ő első-sorban a Pröhle által képviselt japanisztika iránt érdeklődött, és 1941-től kezdődően, még aktív korában, két féleven át látogatta a japán órákat Pröhle tanszékén, ám az órákat nem ő, hanem egy felsőbb éves diák, Tolnai János tartotta. Ugyanakkor ez a diák úgy viselkedett – meséli Csongor –, hogy egy darabig ő azt hitte, a professzorhoz, Pröhléhez van szerencséje. Csongor úgy emlékezik vissza a Kőrösi Csoma Társaság ülésén megjelent Pröhlére mint egy elegáns öregúrra, aki fekete karimájú kalapot és akkoriban egyes német szimpátiájukról ismert körökben elterjedt katonai szabású, vastag fekete posztóból készült és nagy zsebekkel ellátott öltözetet viselt. Érdekes körülmény, hogy Pröhle öltözködése Csongor Barnabásra és Sinor Dénesre egyaránt mély benyomást tett; mint utóbbi írja: „A kor viszonyaihoz képest is formálisan öltözött, fehér kemény gallért viselt, és sokszor hordott fekete zakót csikos nadrággal. Akkoriban persze mások voltak az öltözködési szokások, elképzelhetetlen lett volna, hogy nyakkendő nélkül jöjjenek be az egyetemre”.⁹⁵ Nagyon szeretek visszaemlékezéseket olvasni, s számos ilyen jellegű mű megfordult már a kezemben, ám nem emlékszem, hogy valaha is előfordult volna, hogy egy tudós esetében ilyen kiemelten az öltözködésével, illetve alkoholizmusával foglalkoztak volna az utódok, pedig – ami legalábbis az utóbbit illeti – bizonyára voltak mások is, akikről nem állott távol ilyesmi. Ma is élénken él bennem, mennyire meglepődtem Csongor Barnabásnál tett látogatásom során azon, hogy vendéglátóm milyen aprólékosággal és milyen mély átéléssel ecsetelte Pröhle Vilmos öltözködését, pedig egész életében csak egyetlenegyszer látta, mintegy 65 évvel azelőtt. Úgy vélem, ez a körülmény mindenképpen figyelmet érdemel, és arra utal, hogy Pröhle felettébb szokatlan, különös személyiség lehetett.

Pröhle 1944-ben egy Budapestet ért légitámadás során megsérült. A szovjet hadsereg elől menekülve az év vége felé elhagyta Magyarországot és Bécsbe ment. Arról volt szó, hogy vendégprofesszori megbízatást kapna a bécsi egyetemen, ám a front közeledte megghiúsította tervét. 1945. április 2-án tovább indult, s végül „tíz napig tartó kalandos utazást követően” a bajorországi Berchtesgadenbe érkezett. Sérülése, valamint a menekülés okozta testi kimerülés következményei okán hunyt el 1946. október 2-án Berchtesgadenben, és ott is van eltemetve. Életének ebben az utolsó szakaszában őt kísérő leánya, Ingeborg ápolta.⁹⁶ Elterjedt nézet szerint Pröhle állapotának rosszabbodásához,

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Stupp, *i. m.*, 230. A lakással kapcsolatos információkért is Csongor Barnabásnak tartozom köszönettel.

illetve halálához alapvetően járultak hozzá a háború végét követő időszak nélkülözései.

Ismeretes, hogy a fegyverletételt követően a korábbiakhoz képest katasztrofálisan leromlott az ellátás színvonala Németországban. A második világháború folyamán a német vezetés rendkívül nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy a lakosság ellátását magas fokon biztosítsa, nehogy a közhangulat a háború ellen forduljon, amiképpen ez az első világháború során történt. Ezt a megszállt területek alaposan átgondolt, kifinomult módszerekkel történő kizsákmányolásával érte el, aminek a részletei csak a legújabb időkben váltak ismertté. Kiderült ugyanis, hogy a német hadsereg hadjáratait, illetve a különböző országok megszállását nem Németország, a német gazdaság finanszírozta, hanem ezt a német vezetés minden esetben ráterhelte a megtámadott vagy megszállt területekre. Így sikerült a német lakosság igényeit viszonylag magas szinten kielégíteni egészen a háború legvégéig, olyannyira, hogy a lakosság túlnyomó többségének életszínvonala Németországban a háború alatt még lényegesen nőtt is.⁹⁷ Ám ez a rendszer a kapitulációval összeomlott s éhínség köszöntött az országra: több százezerre teszik azok számát, akik gyakorlatilag éhen haltak a háború befejezését követő esztendőkből. Télen a nagy hideg még inkább súlyosbította az élelemhiányt, a nélkülözések által okozott megpróbáltatásokat. A visszaemlékezések szerint 1946–1947 telén volt a legnehezebb a helyzet. Ekkortájt, 1946 szilveszterén tartotta Joseph Frings (1887–1978) kölni katolikus érsek híres beszédét, amelyben – az éhínségre és a hidegre való tekintettel – mintegy jóváhagyta az emberi élet megmentése céljából különleges körülmények között elkövetett kisebb élelmiszer-lopásokat. Ily módon az ő nevéből származik a korabeli fringsen ige a németben, amelynek a jelentése: „szerez,” „organizál.”⁹⁸ Pröhle helyzetét lényegesen nehezítette, hogy leányával együtt menekültként nem rendelkezhetek olyan helybéli kapcsolatrendszerrel, amely ilyen ínséges időkben segíti az embert a nehézségek leküzdésében. Nos, ezek a tényezők bizonyára hatással voltak Pröhle körülményeire, állapotára is, különös tekintettel sérülésére és a háború utolsó szakaszában jelentkező nagy népmozgásokra Németországon belül, midőn hatalmas tömegek menekültek nyugat felé az egyre közeledő keleti front elől. Ismeretes, hogy Berchtesgadenben és környékén oly nagy számban telepedtek meg – elsősorban német – menekültek, hogy még a lakosság összetétele is alapvetően megváltozott. Mindazonáltal a kapitulációt követően az amerikai megszálló hatóság Pröhlet és leányát hamarosan a szomszédos Strub kastélyában kialakított menekülttáborban helyezte el, ahol a szál-

⁹⁷ Götz Aly, *Hitlers Volksstaat*. Frankfurt am Main, 2005.

⁹⁸ Vö. 5 Móz. 23,25: „Mikor be menedesz a te felebarátodnak szőlőjébe, egyél abban eleget az te kívánságod szerint, de valami edényedbe azt ne rakjad.” Károli Gáspár fordítása. A Vulgata és nyomában Káldi György fordítása a vers második felében eltér a héber szövegtől és az annak megfelelő Septuagintától. A fringsen szóban a „s” betű egyébként magyar „sz”-nek ejtendő.

lás és az ellátás olyannyira „kifogástalan (einwandfrei)” volt, hogy Pröhle tovább tudott dolgozni nagy műve kéziratán, amit 1945. július 20-án fejezett be. A mű csak jóval halála után, 1978-ban látott napvilágot.⁹⁹

Tanulságos lehet számunkra, hogy Sinor ezekkel a szavakkal zárja rövid visszaemlékezését: „Több mint három tanéven át közeli kapcsolatban álltam Pröhlével. Kínait, mandzsut, tudományos módszert alig tanultam tőle, de kaptam egy életre szóló leckét: az emberek ellentmondásosak és kifürkészhetetlenek.”¹⁰⁰

Remarks on the life of Vilmos Pröhle

István ORMOS

Vilmos (in German publications Wilhelm) Pröhle (1871–1946) was a Hungarian scholar of Turkology. At the beginning of his career he undertook a number of scholarly journeys to the Ottoman Empire and Russia, partly with the aim of acquiring an excellent mastery of modern Turkish and partly with that of collecting first-hand material of various little-known Turkic languages. In addition to his main interest in Turkology, Pröhle, an excellent linguist with a rare gift for languages, mastered Chinese and Japanese, too. He was appointed full professor of Turkology at the University of Debrecen in 1919. In 1923 he was transferred to the University of Budapest (known as Pázmány Péter University at the time) as professor of East Asian (Chinese, Japanese, Manchu) studies. Considered unusual at the time, the latter appointment was due to political reasons as well as to his interest in the comparative grammar of Ural-Altaic languages. His achievements in this field still await objective assessment. Of partly German extraction, Pröhle was a staunch Hungarian nationalist all his life. From the 1930s on his German origins began to play an important role in his world view. He was also very active in right-wing political societies. He left Hungary towards the end of 1944 and died in Germany.

⁹⁹ Décsy, *i. m.*, VIII. Strub ma a Berchtesgadennel szomszédos Bischofswiesen része. Az említett mű *autográf-kiadásban* látott napvilágot 1978-ban, azaz a kiadó fakszimilében jelentette meg a mű kéziratát: Pröhle, *Vergleichende Syntax*. A szöveg 267 oldalra rúg. Egy rövidített változatot Pröhle magánkiadásban adott ki korábban: *Grundriss einer vergleichenden Syntax der uralaltaischen Sprachen mit besonderer Berücksichtigung der japanischen Sprache*. Budapest, 1943, 61 oldal. Amint az előszóban írja, ez utóbbi mű már 1917-ben lényegében elkészült, és tulajdonképpen a második részét képezi a *Keleti Szemle* 17. kötetében (1916/1917) megjelent *Studien zur Vergleichung des Japanischen mit den uralischen und altaischen Sprachen* című írásának (147–183), amely a hang- és alaktan egyes kérdéseit tárgyalja. Vö. a 31. és 46. jegyzethez tartozó szövegrész. Pröhle nagy művének jelentőségét Décsy elsősorban adatgazdagságában látja. Szerinte a japán és a magyar nyelv (illetve az ural-altaji nyelvek) közötti hasonlóságok inkább véletlen egybeesések, semmint genetikai rokonság eredményei.

¹⁰⁰ Sinor, *i. m.*, 103.

Oláh Péter

A török és a magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében

A turanizmus fogalma és értelmezései

A *Turán* szó a 10. századtól kezdve ismeretes. Firdauszi perzsa költő, *Sáhnáme* (Királyok könyve) című munkájában a fogalom az Irántól északra eső, nem iráni népek által lakott vidéket jelöli. Az ezen a területen lakó népek folyamatosan támadták a letelepült, földműves életmódot folytató perzsákat. Ebből kifolyólag a fogalom a későbbiekben – a perzsa kultúrában – a nomád, sztyeppe népek összefoglaló neve lett, melyek általában északi irányból veszélyeztették az aktuális államot.

A mitológiában – a potenciális veszélyen túl – egyenesen a „gonosszal” azonosították. A negativitás, a rombolás, a végtelen mezőkön élő lovas nomád népek szimbólumává váló *Turán* a világ sötét oldalát jelképezte.¹ Az európai köztudatba Abul Gázi 17. századi történetíró *Sedzsere-i Türök* című munkája nyomán került be, amelyben a Kaszpi-tengertől a Pamírig terjedő területet jelölte.² Mások szerint földrajzi tartalma mellett (’a turániak földje’), alapvetően nyelvi kategóriát takar.³

A fogalom etnikai, nyelvi értelemben vett körülhatárolására először Max Müller tett kísérletet. 1861-ben megjelent munkájában ezzel a névvel illetve azon népeket, amelyeket sem az indoeurópai, sem a sémi nyelvcsaládba nem lehetett besorolni.⁴ A *turáni* jelzőt a tudományos nyelvészet elvetette. Helyette az ún. urál-altáji elnevezést használja.⁵

A magyar tudományosság a 20. század elején komoly erőket mozgató meg annak érdekében, hogy a földrajzi terminológia keretein belül definiálja a fogalmat. Germanus Gyula mellett⁶ Teleki Pál is tollat ragadott, hogy felhívja az ér-

¹ Tarık Demirkan, *Macar Turancları*. İstanbul, 2000, 21.

² Kincses Nagy Éva, A turáni gondolat. In: *Östörténet és nemzettudat 1919–1931*. Szeged, 1991, 56.

³ Zaven & Vartouhie Nalbandian, *United and Independent Turania. Aims and Designs of the Turks*. Leiden, 1971, 2.

⁴ Kincses Nagy, *i. m.*, 57.

⁵ Farkas Ildikó, A magyar turanizmus török kapcsolatai. *Valóság* (2007/6) 31–48.

⁶ Ld. Germanus Gyula, *Turán*. Budapest, 1916. Germanus tételelesen cáfolja mindazon nézeteket és tételeket, amelyek faji vagy nyelvi fogalomként próbálják meg ábrázolni a turanizmus, illetve a *Turán* fogalmát. A ’Turán’ kifejezés etimológiája ’gyors’, ’heves’, ’nyugtalan’, tehát azokra volt értendő, akik a letelepedett társadalmakat életmódjukkal nyugtalanították.

telmiség figyelmét: óvakodjanak a dilettantizmustól, ne fordítsanak annyi energiát „ábrándos őstörténeti teóriák kovácsolására”.⁷ A *Turán* földrajzi értelemben történő meghatározására korábban egy orosz szerző, Minorszkij tett kísérletet 1839-ben.⁸

Politikai, kulturális értelemben vett – és egy több tényezőes folyamat részeként is értelmezhető – aktivitás elsősorban a 19. század második felétől figyelhető meg. A pánszláv és pángermán fenyegetettség-érzés mellett valós szimpátia alakult ki és közeledés indult el az Oszmán Birodalom töröksége és a magyar közvélemény, illetve értelmiség között. A két nemzet közötti rokonszenv erősödésében szerepet játszottak az 1848-as emigráció ’67 után visszatért tagjai, a „kurucos” hagyomány, a közös oroszellenes érzélem, valamint Thaly Kálmán romantikus ál-kuruc versei.⁹

A magyar köztudat egy részében tehát szemmel láthatóan felébredt a Kelet iránti érdeklődés, amely nem utolsósorban összefüggött a magyar őstörténet tisztázatlan kérdéseivel. A hagyományos, nemesi identitásban gyökerező hun-tudaton kívül, a magyar keletkutatás kézzelfogható eredménye lett, hogy 1870-ben – a világon elsőként, a budapesti tudományegyetem keretein belül – turkológiai tanszék létesülhetett.¹⁰ Nem meglepő, hogy 1896-ban, a millennium évében, a „turáni lovas” misztikus alakja a dicső magyar múltat megtestesítő szimbólumként jelent meg.

A turanizmus gyökerei és a török nemzeti ébredés kezdete

A turanizmus Törökországban hamar összemosódott a pánturkizmus fogalmával, amely utóbbi alapvetően a török népek érzelmi, kulturális, politikai egyesülését sürgette. Az ideológia egy időben jelent meg azzal a folyamattal, amelyet röviden török nemzeti ébredésnek nevezhetünk.¹¹ Ennek az időszaknak négy meghatározó szellemi pillére volt: a turkológia mint tudományág európai megjelenése, az oroszországi török nacionalista, pántörök mozgalmak, a török történészek és nyelvészek nemzeti jelleget hangsúlyozó munkái, valamint az Oszmán Birodalomban megjelenő nacionalizmus.¹²

Hogy a török nemzettudat mennyire nem létezett még a 19. század második felében sem, arra jó példa egy bizonyos Szülejmán Nazif, oszmán felvilágosult

⁷ Teleki Pál, A *Turán* földrajzi fogalom. *Turán* (1918) 44–48.

⁸ Nizam Önen, *İki Turan. Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*. İstanbul, 2005, 39.

⁹ Farkas, *i. m.*, 31–48.

¹⁰ Önen, *i. m.*, 49.

¹¹ Érdeemes tisztázni, hogy mi a különbség a turanizmus, a turkizmus, illetve a pánturkizmus között. A turanizmus alapvetően minden turáni nép – a finnugor és a mongol népeket is beleértve – egyesítésén fáradozik. A másik két kategória mindössze a „töröknek” tartott népek gazdasági, politikai és nyelvi egyesítésére törekszik. Amíg a turkizmus az államiságra fektet nagyobb hangsúlyt, addig a pánturkizmus tágabb, lazább kötelékű konföderációt is kivitelezhetőnek tart.

¹² Taner Akçam, *A Shameful Act*. New York, 2006, 82.

értelmiségi alábbi érvelése: „Először muszlim, aztán oszmán, utolsóként török vagyok. A lánytestvéremet egy nem muszlim törökhöz nem, de egy nem török muszlimhoz feleségül adnám.”¹³ Sokatmondó Vámbéry Árminnak Abdülhamid szultánnal folytatott bizalmas beszélgetéseire való visszaemlékezése: „... és midőn átadtam a szultánnak egy példányát ujjur nyelvemlékeimnek, kissé meglepődve így szólt hozzám: – Sohasem hallottuk hírét ily régi török nyelvemlékek létezésének, és valóban nagyon érdekes, hogy őseink már az iszlám felvételének ideje előtt is általában írástudók voltak...”¹⁴

Így válik érthetővé, hogy a modern értelemben vett nacionalizmus kezdeti jelei – a kelet-közép-európai térséghez hasonlóan – elsősorban a nyelvi problematikában törtek felszínre. A lengyel emigránsok gyermekeként napvilágot látó Musztafa Dzselaeddin Pasa történelmi jelentőségű, francia nyelven megjelent *Les Turcs anciens et modernes* című munkája, valamint Ali Szuávi *Csin-i Garbi 'de Müsziüman Türkler* (Muszlim törökök Nyugat-Kínában) című 1868-as írása is a török nyelv fontosságának hangsúlyozásán keresztül igyekezett egyfajta török nemzeti tudatot kialakítani. Ali Szuávi a török–magyar rokonság gondolatát is megpendítette, ám a hagyományos vélekedéssel ellentétben a magyarságra nem mint a hunok leszármazottjára, hanem mint az ujjurral rokon népre tekintett.¹⁵

Az oroszországi (volgai és krími) tatárok csoportja volt az a közösség, amely a török nemzeti kérdés napirendre kerülésének tulajdonképpeni motorját képezte. Ennek oka és alapja elsősorban az a tehetős és befolyásos polgári réteg, amely képes volt egyrészt átvenni a legújabb ideológiai áramlatokat az orosz értelmiségtől, másrészt összefogta és megszervezte az oroszországi muszlim közösséget. A cár által ellenőrzött földeknek mintegy 10–11%-án muszlim lakosság élt. Ennek a lakosságnak a 90%-a pedig valamilyen török típusú nyelvet beszélt.¹⁶ Ha ezt az arányt egy 1897-es adat alapján számszerűsíteni próbáljuk, akkor körülbelül 13.600.000 „törökről” beszélhetünk.¹⁷ Az oroszországi muszlim kisebbség ügye így tulajdonképpen egyet jelentett az oroszországi törökség ügyével. Mivel a több milliós, helyenként tömbben élő törökség veszélyérzete egyre inkább erősödött, a politika színterén való közös fellépés igénye is hamar megfogalmazódott. Az orosz politika azonban – az idegen elemek asszimilálása érdekében tudatosan használva egyrészt az ortodoxiát, másrészt a keresztény köntösben megjelenített orosz birodalmi politikát – igyekezett gátat szabni a muszlim (tö-

¹³ *Önce Müslüman, sonra Osmanlı, en sonra Türküm. Kız kardeşimi Müslüman olmayan Türke vermem de, Türk olmayan Müslümana veririm.* (A korabeli oszmánli szövegeket a mai török helyesírásnak megfelelően írjuk át.) Ld. Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği. Kültür Tarihinin Kaynakları*. İstanbul, 1995, 32–33.

¹⁴ Vámbéry Ármán, *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely, 2001, 334.

¹⁵ Önen, *i. m.*, 97–99.

¹⁶ Serge Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, 1960, 9.

¹⁷ Jacob M. Landau, *Pan-Turkism*. London, 1995, 7.

rök) szellemi élet térnyerésének. Létrejött az a paradox helyzet, hogy a muszlim vallási vezetők – akiknek elvileg közösségük jogait és megmaradását kellett volna biztosítaniuk – lettek a legnagyobb hívei annak az oroszító politikának, mely az elavult oktatási rendszer konzerválásával kívánta megőrizni a tatársággal szembeni helyzeti előnyét.

A probléma felismerése Sehábbeddin Merdzsáni nevéhez fűződik. Elsőként szembesült azzal, hogy az orosz és egyéb nyugat-európai nyelvek megtanulása nélkül nem lehetséges a tatár társadalmat felzárkóztatni, illetve, hogy a modern nyelvek ismerete nélkül az oroszországi török nyelvű kisebbség nem fog tudni bekapcsolódni a modern európai eszmerendszerekbe.¹⁸ A pánturkizmus – mint alapvető politikai elképzelés – innen eredeztethető. Ilyen értelemben tehát védekező mechanizmusról beszélhetünk.

A turanizmus (*Turancılık*) és pánturkizmus (*Türkçülük*) fogalmának összemosása és összemosódása már a kezdeti időszakban elkezdődött. A szakirodalom egyetért abban, hogy a keveredéshez nagymértékben hozzájárult egy Tekin Alp nevű szaloniki újságíró. 1914-ben megjelent, *Türkler bu muharebede ne kazanabilir?* (Mit nyerhet a törökség ebben a csatában/harcban?)¹⁹ című irredata kiadványa – mivel azt rövid időn belül több európai nyelvre lefordították – elsőként tudósította az európai közvéleményt a pánturkizmus mibenlétéről. A török nacionalizmus – és így természetesen a pánturkizmus – terjesztésében elévülhetetlen érdemeket szerző gondolkodók közül kettőt kell kiemelnünk. Az egyik Iszmail Gaszpirali (1851–1914), a másik Juszuf Akcsura (1876–1935). Előbbi munkájának eredményeként 1883-ban életre kelt a *Terdzsümán* (Tolmács) nevű folyóirat.²⁰ A kiadvány pontosan száz évvel a Krími Kánság oroszok által történt elfoglalása után jelent meg először.²¹ Célja az oroszországi törökség kulturális kötelékeinek erősítése, méghozzá egy közös nyelv kialakítása révén. A *Terdzsümán* mottója később az egész pántörök mozgalom hívószavává vált: „Egység a nyelvben, a tettekben és a gondolatban.”²²

A magyarországi turanisták (a kezdetektől 1918-ig)

Vámbéry Ármin 1882-ben megjelent *A magyarok eredete* című munkájában vitatta a magyarság finn-ugor eredetét. A magyar szellemi életből többek között Thúry József, Marczali Henrik, Török Aurél és Pozder Károly is a „török párt-

¹⁸ Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*. Stanford, 1978, 94–109. Merdzsáni leghíresebb munkája az oroszországi török népek történelmi, kulturális, nyelvi, etnográfiai bemutatására kísérletet tevő *Müsztegadü'l-Ahbár Fi Ahvál-i Kazan ve Bulgar* című kötet.

¹⁹ Tekin Alp (1883–1961) eredeti neve Moise Cohen volt. Vö. Landau, *i. m.*, 34.

²⁰ Landau, *i. m.*, 9–10.

²¹ A Krími Kánság, mely korábban a Giráj-dinasztia vezetése alatt állt, 1783. április 3-án szűnt meg. Vö. Fisher, *i. m.*, 94–109.

²² Törökül: *Dilde birlik, işte birlik, fikirde birlik*.

hoz” csatlakozott.²³ Ennek az érzületnek, illetve az aktuális politikai kurzus külpolitikai céljainak megfelelően, a turanisták szervezetekbe tömörülése nem sokáig váratott magára. 1891-ben megalakult a Keleti Kereskedelmi Tanfolyam, majd egy sikertelen kísérlet után, 1910-ben – a politikai és társadalmi skála széles repertoárját felvonultató tagnévsorral – létrejött a Turáni Társaság.²⁴ A tiszteletbeli elnöki címet két személy kapta meg: gróf Széchenyi Béla (Széchenyi István fia) és az akkoriban már nagy tiszteletben álló Vámbéry Ármin. Az elnök gróf Teleki Pál lett. Az ő segítői között (betűrendben) olyan nevek bukkanak fel, mint Cholnoky Jenő, Erődi Béla, gróf Károlyi Mihály, Lóczy Lajos, Paikert Lajos és gróf Szapáry László. A társaság tagjai között további neves orientalisták és a tudományos élet területén tevékenykedő személyek szerepeltek: Goldziher Ignác, Mészáros Gyula, Munkácsi Bernát, Sebestyén Gyula, Hopp Ferenc és Vikár Béla. A Turáni Társaság rendes tagjai között a kelet iránt érdeklődő több író, művész és újságíró – Herczeg Ferenc, Herman Ottó, Zempléni Árpád, Hoitsy Pál, Rákosi Jenő – is megtalálható volt.²⁵ Ahogy a fenti névsor is jelzi, korántsem beszélhetünk elszigetelt, periférikus szervezetről. A megalakulást követő két évben a Turáni Társaság aktív, egyrészt tudományos, másrészt a közvélemény figyelmét felkeltő, tájékoztató és népszerűsítő propagandába kezdett.

Oszmán körökben a korabeli budapesti főkonzul, Ahmed Hikmet bizonyosan jó kapcsolatokat ápolt a turanistákkal. 1912-ben, a törökországi Türk Jurdu nevű szervezet Budapesten megnyitotta – Turán néven – egyetlen külföldi fiók-szervezetét. Az iroda vezetője és a kapcsolatok fenntartásáért felelős személy Pekár Gyula lett.²⁶ A Turáni Társaság a különböző konferenciák szervezésén kívül csereprogramokat hirdetett török, bolgár és bosnyák diákoknak. A szervezőmunka eredményeként 1916 és 1924 között 100–150 török, 30–40 bosnyák és körülbelül 20 albán diák érkezett hazánkba.²⁷ 1913-ban első ízben jelent meg a *Turán* című folyóirat, amely kisebb megszakításokkal ugyan, de egészen 1944-ig létezett.²⁸ A *Turán* egyrészt megpróbált tudományos alapokon maradni, másrészt a magyarországi török illetőségű csoportok irányába is igyekezett tájékozódni. A magyarországi muszlim közösség vezetője, Abdüllatif Tanriszever (1886–1946) az egész általunk vizsgált periódusban fontos szerepet játszott a két ország közötti viszony alakításában.²⁹

A magyar kormányzat – a Turáni Társaságon keresztül – 1916-tól kezdődően aktív külpolitikába kezdett. 1916. május 2-án a társaság, eredeti nevét meg-

²³ Farkas, *i. m.*, 31–48.

²⁴ Farkas Ildikó, *A turanizmus*. PhD értekezés. Budapest, 2001, 57.

²⁵ Farkas, *A turanizmus*, 62–63.

²⁶ Önen, *i. m.*, 63–64.

²⁷ Farkas, *A turanizmus*, 73–74.

²⁸ Farkas, *A turanizmus*, 68.

²⁹ Önen, *i. m.*, 64.

változtatva felvette a Magyar Keleti Kultúrközpont (MKK) nevet. A Turáni Társaság nevet csak az alcímben őrizték meg.³⁰

A kétoldalú kapcsolatok erősödését jól jellemzi, hogy 1915-ben, Isztambulban – az egykori orosz területekről elmenekült tatárok, azeriek kezdeményezésére – megalakult a Török–Tatár Muszlimok Jogait Védő Bizottság. A szervezet egy delegációja (Juszuf Akcsura vezetésével) még a megalakulás évében látogatást tett a központi hatalmak fővárosaiban.³¹ A konferenciák és a politikai egyeztetések eredményeként kiadtak egy memorandumot, mely a kisebbségben lévő tatárok, azeriek „oroszok igája alóli felszabadítását” sürgette.³² Az Oszmán Birodalom irányába történő diplomáciai nyitást jelképezi az 1916. november 21-én, Isztambulban megnyitott Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet (KMTI) is.³³ Az intézet vezetője a Szépművészeti Múzeum korábbi igazgatója, Hekler Antal lett.³⁴ A szóban forgó tudományos központ – mely az első külföldi magyar tudományos intézetnek számít – a Vallás- és Közoktatási Minisztérium államtitkáraként dolgozó Klebelsberg Kunó hathatós támogatását élvezte.³⁵ Mint ilyen, a KMTI a két világháború között létrehozott bécsi, római vagy párizsi magyar intézetek mintájául szolgált. A kétoldalú kapcsolatok fejlesztését Mészáros Gyula segítette.

Az egykori Turáni Társaság újonnan választott társelnöke, gróf Bánffy Miklós (a Bethlen-kormány külügyminisztere) Baháeddin Sákiron keresztül 1918-ban felvette a félhivatalos kapcsolatokat a Portával.³⁶ Amennyiben mindehhez hozzávesszük, hogy Bethlen István későbbi miniszterelnök ekkoriban az MKK propaganda-osztályán is tevékenykedett, akkor megállapíthatjuk, hogy a kelet felé történő politikai nyitás nem egy marginális csoport kezében összpontosult,

³⁰ Farkas, *A turanizmus*, 69.

³¹ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876–1935)*. Ankara, 1996, 119. A testület eredeti neve: Türk-Tatar Müslümanların Haklarını Koruma Komitesi.

³² Georgeon, *i. m.*, 119–120. A memorandum szövege: *Osmanlı saltanatının ve halifeliğinin dostları ve müteffikleri olan Avusturya İmparatoru ve Macar Kralı'ndan, Alman İmparatoru ve Bulgar Kralı'ndan ve onların kahraman halkından istirham ediyoruz: Bizi Rus boyunduruğundan kurtarınız!* Az oroszországi törökség földrajzi elhelyezkedéséről még egy térképet is kiadtak, mely munka elkészítésében magyar szakemberek is részt vettek. Ld. Georgeon, *i. m.*, 196. Ek/2. belge.

³³ Hajdú Zoltán, Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. In: *Balkán Füzetek*, No. 1. Pécs, 2003, 20. A KMTI munkájának részletes leírását ld. Tóth Gábor, Az első magyar tudományos intézet (1916–18). *Századok* 129 (1995) 1384–1395.

³⁴ Önen, *i. m.*, 92.

³⁵ Farkas, *A turanizmus*, 69.

³⁶ Önen, *i. m.*, 90. – Baháeddin Sákir személyéről nem sokat tudunk. Annyi azonban bizonyos, hogy az *İtihad ve Terakki* egyik alapítója, majd később „szürke eminenciás”-aként ismert politikus. A háború éveiben – és azt megelőzően is – jelentős befolyással bírt. Az ún. Speciális Szervezet (*Teskilat-i Mahszusza*) prominens képviselőjeként szerepe volt az örmény kisebbséget ért atrocitásokban. 1922-ben, Berlinben egy örmény merénylő áldozataként vesztette életét.

hanem – anélkül, hogy a radikális Turán-értelmezésekkel azonosultak volna – egy fiatal, tehetséges réteg érdeklődésének középpontjába került.³⁷ Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1916-ban Bánffy Miklós és Teleki Pál Isztambulban megalakították a Török–Magyar Baráti Társaságot. Magyarországi testvérszervezetük pedig egy évvel később, 1917-ben, Széchenyi Béla elnöklete alatt kezdte meg működését.

Mindezekből kifolyólag, bár a Turán, mint folyóirat 1913–1917 között nem tudott megjeleni, az első világháború éveiben a magyar turanisták az addigi legnagyobb állami támogatásban részesültek.

A kimondott cél, hogy Magyarország erősítse kapcsolatait a korabeli török elittel, alapvetően sikeresnek mondható, még akkor is, ha – mint majd látni fogjuk – a török fél hivatalos politikájában szintén csak rövid ideig (gyakorlatilag a háború éveiben)³⁸ használta ki a pánturkizmus vagy turanizmus térnyerését. A világháború éveiben megalakult és az oszmán kormány által támogatott Teskilát-i Mahszúsza látta el a korabeli határokon kívül élő török népekkel való kapcsolattartás feladatait. A szervezet vezetője – Enver mellett – a Bánffy Miklóssal jó kapcsolatot ápoló Baháeddin Sákir volt. A Teskilát-i Mahszúsza célját abban határozták meg, hogy az ellenséges területek muszlim és/vagy török nyelvű közösségei között propagandát fejtessen ki, illetve egy esetleges felkelés lehetőségeinek az esélyeit felmérje.³⁹

Ebben az időszakban szimbolikusnak mondható – ám részben máig ható – döntések születtek. Gondolok itt elsősorban Gül baba türbéjének felújítására és megnyitására⁴⁰ vagy Isztambul egyik sugárútjának „Magyar Testvérek útjára” történő átnevezésére.⁴¹

A korszakban a magyar diplomácia – a turanisták kapcsolati tőkéjét felhasználva – tudatosan és a körülményekhez képest szervezeten, mindig hivatalos, törökországi szervezetekkel kereste az együttműködést. Az oroszországi oguz, kipszak és turki területekkel való közvetlen összeköttetés igénye – a politikai jelentéktelenség és a földrajzi távolság okán – az elvi deklarációktól eltekintve sohasem került a magyarországi turanisták érdeklődési körébe.

³⁷ Farkas, *A turanizmus*, 70.

³⁸ Az oszmán külpolitika az 1913. január 23-i katonai puccsot követően kezdte el egyre inkább propagálni a pánturkizmust. Vö. Akçam, *i. m.*, 84–85.

³⁹ Erik J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*. New York, 1998, 114–115.

⁴⁰ A kezdeményezést összesen 26 magyar közéleti személyiség támogatta. Többek között Wekerle Sándor miniszterelnök és Khuen-Héderváry Károly. Apponyi György neve is megtalálható azon aláírók között, akik 1 millió koronás költségen kívánják elképzeléseiket megvalósítani. Peste'de Gül Baba Dzsámi-i Serifi. *Türk Jurdu* 20/Aralık (1333/1917). Reprint kiadás: Ankara, 2000, 308–309. Vö. Ágoston Gábor–Sudár Balázs, *Gül baba és a magyarországi bektasi dervisek*. Budapest, 2002, 78.

⁴¹ Madzsar Kardesler Dzsaddesz. *Türk Jurdu* 30/Ağustos (1333/1917). Reprint: 202–203.

A török turanisták 1918-ig

A *Turan* mint szó elsőként egy turkesztáni tatárok által Isztambulban létrehozott szervezet (Turan Nesr-i Maarif Dzsemijeti) nevében jelent meg 1911-ben.⁴² Ugyanebben az évben alakult meg a Türk Dernegi, mely hasonló néven kiadványt is közölt. A kulturális és tudományos alapokon álló alapítvány – mely az ösztörökség egymással való kapcsolattartását tűzte ki céljául – egyetlen külföldi kirendeltségét Budapesten, Oszmán Irodalmi Társaság (Edebiját-i Oszmanijje Dzsemijeti) néven, Kúnos Ignác vezetésével, illetve Vámbéry Ármin tiszteletbeli elnökletével nyitotta meg.⁴³ A Türk Jurdu Dzsemijeti alapítása is 1911-re esik. 1912-ben hívták életre a Türk Odzsagi nevű, Ahmed Ferid által vezetett egyesület. Ez lesz az a kör, amelyik a két világháború közötti időszakban a leghatásosabb védelmezője és terjesztője a pántörök eszméknek. 1931-es beolvasztásukig nagy szerepet játszottak az állami politika alakításában.⁴⁴ A szervezet taglétszáma – az alapítását követő nyolc hónapos munka után – 1913-ra elérte a kétezer főt.⁴⁵ Feltételezhetjük tehát, hogy a pánturkizmus mint ideológia esszenciális hatással bírt a török nacionalizmus – és így az egész politikai kultúra – keretrendszerére.

Az Oszmán Birodalom első világháborúban betöltött szerepe – mely gyakorlatilag az orosz erők részleges lekötésében merült ki – világossá tette a fiatal értelmiségi és katonai körök számára, hogy sem az egykor elindított oszmán identitás kialakítása, sem a pániszlamizmus nem oldotta meg a birodalom problémáit. Az 1913. január 23-án katonai puccsal hatalomra jutott csoport nyíltan pántörök propagandát kezdett hirdetni. „Az oszmánok természetes határa a Duna!” – szölt a szlogen.⁴⁶ A nemzeti érzés felkorbácsolásában szerepet játszott az 1878 óta elszenvedett vereségek nyomán Anatóliába menekült mintegy 850.000 balkáni muszlim, illetve a Krím-félszigetről korábban beáramló 1 milliós tömeg.⁴⁷ Az ún. triumvirátus (Dzsemál, Talat és Enver) időszakában a pánturkizmus a hadügyminiszteri posztot betöltő Enver pasára volt leginkább hatással.

Eszmei síkon ugyanakkor a turkizmus legjelentősebb törökországi képviselőjének akkoriban Zija Gökalp⁴⁸ számított. Gökalp a Tanzimat kritizálásával egy-

⁴² Önen, *i. m.*, 102.

⁴³ Az iroda könyvtárát Germanus Gyulára és Mészáros Gyulára bízta. Ld. Fusun Üstel, *İmparatorlukta Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912–1931)*. İstanbul, 1997, 20.

⁴⁴ Az alapító tagok az alábbiak voltak: Mehmed Emin, Mehmed Ali Tevfik, Fuad Szábit, Ahmed Ferid, Juszuf Akcsura, Ahmed Agajev. Vö. Üstel, *i. m.*, 53. – A szervezet a politikai szerepvállaláson túl közhasznú feladatokat is ellátott. A Türk Odzsagi az országserzte kialakítandó orvosi hálózat, olvasóköri, népművelésre alkalmas fórumok, előadások megszervezésére és lebonyolítására vállalkozott.

⁴⁵ Üstel, *i. m.*, 54.

⁴⁶ Akçam, *i. m.*, 85.

⁴⁷ Akçam, *i. m.*, 86–87.

⁴⁸ Zija Gökalp (eredeti nevén: Mehmed Zija 1876, Çermik–1924, Isztambul): író, költő, szo-

ben a modernizmus hívének is számított. A korábbi reformmozgalmak nagy hibájának tartotta, hogy megpróbálták a nem muszlim közösségeket is integrálni a török társadalomba. A német nacionalizmus hatásának jeleit mutatva, gazdasági koncepciója azon az elképzelésen alapult, hogy a nemzet – mely kulturális, gazdasági és politikai egységet alkot – foglalkozási struktúrája minden területet le kell, hogy fedjen.⁴⁹ A nacionalisták abban egyetértettek, hogy a birodalom megmentésének programja három fő pilléren nyugszik. Az ezt megtestesítő jelszót először Hüszejinzáde Ali írta le 1907-ben, az Azerbajdzsánban megjelenő *Füjúzát* (Felvilágosodás) című újságjában.⁵⁰ A *Türklesmek, Iszlamlasmak, Avrupalilasmak* mottót Gökalp és Akcsura is el tudta fogadni.⁵¹ Jelkép volt ez abban az értelemben, hogy a nacionalizmus és a modernizmus elválaszthatatlanok. Gökalp azonban – a muszlim népekkel való kapcsolattartás megkönnyítésére való hivatkozással – elutasította azt a törekvést, amely az arab betűs írást igyekezett a latin ábécével felváltani. Ezzel összhangban a török kultúra szerves részének tekintette az iszlámot, ám tagadta azt a nézetet, mely a vallást a törökség „civilizálódásával” kötötte össze.⁵²

A magyar és a török turanizmus közötti alapvető különbség abban tapasztalható, hogy a török turanisták („pánturkisták”) nem számoltak egy sem török nyelvet nem beszélő, sem pedig nem muszlim népcsoporttal. Zija Gökalp, Ahmed Agajev, Ömer Szejfettin vagy Ahmed Hikmet mind-mind vagy a nyelvre, vagy a vallásra való hivatkozással utasította el annak a lehetőségét, hogy Magyarországgal vagy a magyarsággal szemben befogadó álláspontra helyezkedjék.⁵³ Juszuf Akcsura volt az egyetlen, aki megpróbálta a „kis Turán” és „nagy Turán” fogalompárral szélesíteni az értelmezési tartományt. A közös történelmi tudat hangsúlyozásával igyekezett a magyarságot is bekapcsolni a munkába. A probléma gyökerét megragadva Hüszejinzáde Ali így teszi fel a költői kérdést egy 1917-es versében: „Lehetséges-e, hogy elválasszon minket a Biblia és a Korán?”⁵⁴ A szimpátia és érdekazonosság ellenére Ahmed Hikmet pontosan fogalmazott: „Bármí is történjen, a magyarok árván maradnak.”⁵⁵

A háború kimenetelének ismertetésétől itt eltekinthetünk. Musztafa Kemál egy beszédében 1921-ben, még a felszabadító harcok során leszögezte: sem

ciológus. Az ifjútörök mozgalom egyik prominens képviselője. A török nacionalizmus és a pántörök ideológia szellemi atyja.

⁴⁹ Akçam, *i. m.*, 88.

⁵⁰ Landau, *i. m.*, 13.

⁵¹ A jelszó jelentése: „Törökösíteni, iszlamosítani és európaizálni.” Vö. Georgeon, *i. m.*, 103.

⁵² David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876–1908*. London, 1977, 100.

⁵³ Önen, *i. m.*, 112–115.

⁵⁴ *Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kuran?* Vö. Demirkan, *i. m.*, 68.

⁵⁵ *Macarlar nasıl olsa, öksüz kalacaklar*. Ahmed Hikmet ezt egy 1914-es beszédében mondta. A problémát a magyar turanisták is érzékelték. A törökországi kapcsolatokkal rendelkező Móricz Péter, Reşid Saffetre hivatkozva ugyanerre a megállapításra jut. Ld. Móricz Péter, Fasizmus és turanizmus Törökországban. *Turan* (1930) 19.

a turanizmus, sem a pániszlamizmus nem lehet követendő példa a jövőben. Ezen felül pedig nem áll módjában támogatni az új politikai határokon kívül eső olyan pánturkista szervezeteket sem, mint a bulgáriai Turan vagy a ciprusi Kardes Odzsagi.⁵⁶

Mindennek ellenére, vagy ezzel együtt, Juszuf Akcsura a Török Történelmi Társaság elnöke lett és professzorként folytatta az oktatást. 1936-os haláláig a török nemzetgyűlés tagja volt. Tekin Alp újságíróként a kemalizmus legfőbb támogatója lett. Ahmed Agaoglu az ankarai központú állami sajtóosztály vezetőjeként dolgozott.⁵⁷ 1923-ra tehát, mire az új Török Köztársaság alapjai megszilárdulni látszottak, úgy tűnt, a pánturkizmus csak bűvópatakként élheti túl az impériumváltást.

Magyarország: Két világháború között – a pártokra szakadás időszaka (1920–1939)

A trianoni békeszerződés hatásait feldolgozni igyekvő Magyarország és a felszabadítási háborúját megkezdő új Törökország között 1922–1923-ig – a két ország állami stabilitásának létrejöttéig – nem beszélhetünk intenzív kapcsolatokról. 1923 áprilisában, a Musztafa Kemál által összehívott török nemzetgyűlés létrejöttének évfordulója alkalmából Budapesten megemlékezést rendeztek. Az eseményen a felszólalók sorában találjuk – többek között – a Magyarországon élő Refik Emirt, illetve Pröhle Vilmost és Friedrich Istvánt. Pröhle Vilmos nem szalasztotta el leszőgezni, hogy a törökség ünnepében a testvér magyar nemzet is osztozik. Friedrich István Musztafa Kemálra hivatkozva üzenetet tolmácsolt a jelenlévőknek: „Ahogy egyetlen muszlimnak az elnyomatását nem engedném meg, úgy a testvéri magyar nemzet esetében sem fogom engedni, hogy rabláncra verjék.”⁵⁸ A magyar turanisták és a magyar külpolitika reális helyzetfelismerésének eredményeként – hogy tudniillik a diplomáciailag elzárt Magyarország egyik kitérés pontja Törökország lehet – 1923-ban Budapesten megnyílt a Török Köztársaság Követsége. A követ Musztafa Kemál közeli munkatársa, az első világháború során athéni katonai attaséként dolgozó Hüsrev bej lett.⁵⁹

A két ország kapcsolatának minőségét ebben az időben egy speciális problémakör, illetve az ahhoz való hozzáállás érzékeltette. A törökországi örmény- és keresztényellenes pogromok, illetve a genocídiummal kapcsolatos nyugat-európai feltevések – máig érezhető – kényes pontot jelentettek a köztársaság szá-

⁵⁶ Landau, *i. m.*, 74.

⁵⁷ Landau, *i. m.*, 76.

⁵⁸ Nem bizonyított, hogy Friedrich mikor és milyen körülmények között volt (volt-e egyáltalán) Anatóliában és ott találkozott-e Musztafa Kemállal. – Az idézet eredetije: *Nasıl ki tek bir Müslümanın ezilmesine müsaade etmeyeceğim, kardeşimiz olan Macar ulusunun da esir halklar zincirine vurulmasına müsaade etmeyeceğim!* Ld. Demirkan, *i. m.*, 55.

⁵⁹ Demirkan, *i. m.*, 56.

mára. Az európai közvélemény értesült az 1915–1916 folyamán lezajlott, nagyszámú 600–800.000 örmény áldozatot követelő kelet-törökországi vérengzésekről.⁶⁰ 1923-ban a török kormány francia segítséggel igyekezett cáfolni az általuk vádakkal nevezett felvetéseket. Magyarországon az itteni muszlimok vezetője, Abdüllatif Tanriszever irányította a munkálatokat. A brit állásponttal szemben egy hazánkban kiadott brosúrával, illetve a *Turánban* közölt cikkével igyekezett ellenpropagandát kifejteni.⁶¹ Az odaadóan tevékenykedő imám szintén 1923-ban a hazai törökök és tatárok, illetve turanisták jelenlétében Petőfi születésének emlékévében a Tudományos Akadémián kijelentette: „Remélem, hogy közel van az a nap, mikor Petőfi nemzetével együtt mi is újból Nagy-Magyarországot fogjuk tudni ünnepelni!”⁶²

Ami a szervezeti tömörülést illeti, markáns változások tanúi lehetünk. A magyar Turáni Társaságból néhány fő 1920. szeptember 26-án megalapította a Magyarországi Turán Szövetséget (MTSZ). Az új alapítók közül néhányan kiléptek a Turáni Társaságból, ám voltak, akik mindkét szervezetnek a tagjai maradtak. Az MTSZ sajtótermékének neve *Kelet* lett.⁶³ Az MTSZ egyik jelentős eredményeként 1921-ben létrejött a Turáni Hírügynökség, melynek üzemeltetői között találjuk Dessewffy István mellett Kozma Miklóst és a törökországi kapcsolatokért felelős Túrmezei Lászlót. A Hírügynökség munkáját – és általában a kétoldalú kapcsolatok előmozdítását⁶⁴ – az ankarai Etnográfiai Múzeum egykori igazgatója és a magyar Turáni Társaság tagja, az 1917-től 1925-ig Magyarországon tanult Hamit Zübeyir Koşay segítette.⁶⁵

A világháború utáni Turáni Társaság *Turán*-értelmezése némiképp változott. Az „egyedül vagyunk” érzéséből kialakult a kelet és nyugat közötti „híd” szerepének vállalása. A Kárpát-medencébe keleti kultúrával érkező magyarság nagy feladata, hogy mentalitását és tudását beilleszse a nyugat-európai kultúrkörbe, egyfajta hidat alkotva így az egymás mellett élő civilizációk között.⁶⁶ 1929-ben Ahmet Zeki Velidit és Juszuf Akcsurát tiszteletbeli taggá választották, és Romeiser Ferencen, valamint Móricz Péteren keresztül a TT is képviseltette magát a törökországi testvérszervezetek rendezvényein.⁶⁷

⁶⁰ Az áldozatok száma máig tisztázatlan. A török fél 200.000 halálesetet ismer el, az örmények időnként 2 milliós veszteségről beszélnek. Vö. Zürcher, *i. m.*, 121.

⁶¹ Demirkan, *i. m.*, 52. A hivatkozás alapja: *Turán* (1918–1922/3–4) 378–390.

⁶² *Umarım Petőfi'nin ulusunun ve onlarla birlikte bizim yeniden Büyük Macaristan'ı kutlayabileceğimiz günler yakındır!* Ld. Demirkan, *i. m.*, 57.

⁶³ Kincses Nagy, *i. m.*

⁶⁴ Koşay 1923-ban Németh Gyula és Gombocz Zoltán tanítványaként diplomázott a budapesti tudományegyetemen. Ld. Naciye Güngörmüş, *Hungarológia Törökországban*. In: *Hungarologische Beiträge* 4. *Hungarológia Magyarországon kívül*. Jyväskylä, 1995, 25–26.

⁶⁵ Demirkan, *i. m.*, 50.

⁶⁶ Bővebben ld. Paikert Alajos, *A turáni eszme*. Budapest, 1922.

⁶⁷ 1926-ban Romeiser Ferenc, 1930-ban Móricz Péter tartott előadást a Türk Ocağı kongresszusán. Ld. Önen, *i. m.*, 171.

Több orientalista, például Németh Gyula azonban nehezményezte a Turáni Társaság tudománytalan munkáját.⁶⁸ A kor prominens történésze és közéleti személyisége, Szekfü Gyula pedig veszélyt látott az „ábrándos eszmék” kergetésében. Szerinte a nyugati kultúra szerves részének számító magyarság nem eshet abba a hibába, hogy történelme újragondolásával kiírja magát a kultúrnépek sorából.

Az elmélet és az értelmezések körül kialakult viták ellenére, gyakorlati eredményeket is születtek. A frissen megnyílt magyarországi, illetve ankarai követések segítségével jelentős számú, mintegy hatszáz magyar értelmiségi (közgazdász, mérnök, mezőgazdasági szakember) és munkás segítette az újonnan született Török Köztársaság építését.⁶⁹

A Turáni Társaság 1931-ben másik névként felvette a Magyar Néprokon-sági Egyesület nevet.⁷⁰ A 30-as évek magyarországi turanista mozgalmanak legfeltűnőbb, új szempontja a szélsőséges, fajiságot és antropológiát is érvként sorakoztató nézetek megjelenése. A Turáni Társaság maradt a 30-as évekre az a szervezet, mely a realitások és a tudományosság talaján kívánt maradni. E pozíció megőrzése érdekében egyrészt egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a keresztény, európai értékek hangsúlyozására, másrészt harcot indított a radikálisok ellen. Mivel pedig a kormánykörökhöz fűződő jó viszony (és befolyás) megőrzése mellett törökországi kapcsolataik is jelentősnek mondhatók, törekvésüket – ebben az értelemben – siker koronázta. A Finnország felé való nyitás és hangsúlyeltolódás mellett 1934-ben a társaságon belül felállították a Török–Magyar Társaságot, amelynek elnöke – Pekár Gyula 1937-es halála után – Cholnoky Jenő lett.⁷¹ Az intézményes kapcsolatok eredményeként a Turáni Társaság Moravcsik Gyula és Fettich Nándor személyében tudományos szakembereket küldött a Török Történelmi Társaság (Türk Tarih Kurumu) II. Kongresszusára.⁷² Fontos eredmény a két ország közötti tudományos kapcsolatok területén, hogy Rásonyi László vezetésével 1935-ben megalakult az Ankarai Egyetem Hungarológiai Intézete.⁷³ 1936. március 25-én hivatalos törökországi delegáció érkezett Budapestre. A találkozón a Turáni Társaság képviselőin kívül jelen volt Behiç Erkin és Afet İnan.⁷⁴ A Turáni Társaság tiszteletbeli tagjainak névsora további két névvel bővült: Hamdullah Suphi Tanrıöver és Ahmed Nadir bey.⁷⁵

⁶⁸ Bővebben ld. Németh Gyula, *Túrán. Magyar Nyelv* 17 (1921) 109.

⁶⁹ Móricz Péter, A mai Törökország. *Túrán* (1929) 20.

⁷⁰ Farkas, *A turanizmus*, 131.

⁷¹ Farkas, *A turanizmus*, 161.

⁷² Önen, *i. m.*, 237.

⁷³ Güngörmüş, *i. m.*, 26.

⁷⁴ Önen, *i. m.*, 237.

⁷⁵ Farkas, *A turanizmus*, 162. – Hamdullah Suphi Tanrıöver 1920-tól kezdődően a török nemzetgyűlés tagja, 1931–1944 között Törökország bukaresti nagykövete volt. Vö. Necati Sepetçioğlu, *Hamdullah Suphi Tanrıöver*. İstanbul, 1971, IX.

Kulturális téren a Turáni Társaság kezdeményezéseként 1932-ben a budai várban felavatták az utolsó budai beglerbég, Aburrahmán Arnaut pasa máig látható – a háború után rekonstruált – emlékművét.⁷⁶ A török nyelvújítás előremozdításának egyik emblemikus figurájaként Mészáros Gyula 1929-ben tagja lett annak a 20 tagú, hivatalos bizottságnak, amely a kemáli köztársaság megbízásából az arab, illetve perzsa jövevényszavak számának minimalizálásával kívánta megreformálni a török nyelvet.⁷⁷

A félhivatalos találkozók és szimbolikus gesztusok túl a török–magyar viszony a diplomácia területén is rendezettnek mondható. A turanizmus megítélése azonban ezen a szinten már korántsem egyértelmű. Az 1927–1934 között római követként tevékenykedő Hóry András egy 1930-as ankarai látogatása során Atatürkről így írt: „a ghazi... hangsúlyozta örömét afölött, hogy a törökkel mi is rokonnak tartjuk a magyar fajt”. Ugyanakkor a tisztánlátás kedvéért a jelentésben azt is megemlíti, hogy bár a közös történelmi múlt tudatosítása a gyakorlatban is előnyös lenne, „a turáni társaság működését nem látnák nagyon szívesen, mert mindjárt azt a hitet ébresztené ellenfeleinkben, hogy nagy turáni politikát akarnak csinálni...”.⁷⁸ Néhány hónappal később Bethlen István miniszterelnök szintén hasonló tapasztalatokkal távozott a török fővárosból. Az iratanyag szerint a félhivatalos tárgyalásokon „Kemal kifejtette a turáni népek közös örökségét”, valamint felvezetőjében említést tett arról, hogy a „magyarok, bolgárok és törökök összefogása természetszerű.”⁷⁹

A második világháború kitörése és a trianoni béke ratifikálása között eltelt 19 esztendőben a turáni idea egyfelől árnyaltabbá vált, másfelől tovább virágzott. Az értelmezések differenciálódása elsősorban az új geopolitikai helyzetből eredeztethető. Az új határok közé kényszerített Magyarország igyekezett minden lehetőséget megragadni annak érdekében, hogy azokat valamilyen módon revízió alá vonhassa.

Törökország – a stagnálás időszaka (1923–1939)

Ahogy fentebb utaltam rá, a kemalista berendezkedés megszilárdítása után a hivatalos török politika a nemzetállam kiépítését tűzte ki céljául. A turanizmus az új külpolitikai irányvonal kialakításában sem jelenhetett meg. A Török Köztársaság – Musztafa Kemál vezetésével – a forradalmak és belső hatalmi átrendező-

⁷⁶ Ablonczy Balázs, „Lándzsahaigy”, néprokonság, small talk. Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk. Pritz Pál. Budapest, 2006. Ld. <http://mek.niif.hu/05200/05284/05284.htm#4> (2010. június 12.)

⁷⁷ *Turán* (1929) 48.

⁷⁸ MOL, K 64, 1930–32, 41. csomó. Hóry számjeltávirata. 1930. március 12. Száma: 49.

⁷⁹ MOL, K 64, 1930–32. 41. csomó. Budapest, 1930. november 7. Beszélgetés a török köztársasági elnök és Gróf Bethlen miniszterelnök között.

dés legitimálása mellett nem engedhette meg magának, hogy külpolitikai offenzívát indítson a „külhoni” (*diş Türkler*) törökségre való hivatkozással. 1925-ben sor került egy olyan kétoldalú szerződés megkötésére a Szovjetunió és Törökország között, melynek értelmében utóbbi határozottan fellép a pántörök szervezkedések ellen.⁸⁰ Az új Törökország ezzel a lépéssel megteremtette – a térségben elsőként – azt a nacionalista konstrukciót, mely a nemzetet az állammal és a politikai lojalitással azonosítja.⁸¹ Zija Gökalp, korábbi nézeteit összegyűjtve és revidálva, így fogalmaz 1923-ban: „A nemzet saját kultúráját magáénak tudó csoportot jelent. Ebben az esetben pedig a törökség egyedül egy nyelv és egyféle kultúra birtokosa lehet.”⁸² Noha a későbbiekben a szerző külön kitér a törökség más nyelvet beszélő, más kultúrával rendelkező ágaira, az világossá válik, hogy a nemzeti identitást már nem egységesen képzei el. Manapság „a valóság mezején egyedül a ’Törökországizmus’ áll” – írta.⁸³

A szekularizmust a valóságban is végrehajtani igyekvő kemalista rendszer nem tekintette az iszlámot legitimációra alkalmas eszköznek. Helyette – és itt azonosságot mutat a pántörök mozgalom alapvető nézeteivel – a török történelmet vizsgálódása középpontjába állítva hangsúlyozta annak 11. századi, tehát az iszlám felvétele előtti jelentőségét.⁸⁴ Az a történelmi koncepció, melyet maga Atatürk is előtérbe helyezett, furcsa egyvelege volt az Európában korábban megjelent etnikai és nemzetállami felfogásoknak. Anatólia jelentőségét (nemzetállami megközelítés) ugyanis összekötötte a közép-ázsiai török népek kultúrájának és nyugat felé áramlásának történelemformáló szerepével (etnikai szempont). A szintézis hatásaként kialakult egy olyan történelmi tudat, mely a hettitákat, illetve közvetve a sumérok, egyiptomiak ősi civilizációit kapcsolatba hozta a törökséggel.⁸⁵

Látni kell ugyanakkor, hogy a turanisták alapvető kezdeményezéseit az állam – legalábbis a szimbolika terén – részben magára vállalta. A történelemszemlélet változását jelzi például, hogy a bankjegyek legtöbbször feltűnik a később szélsőjobboldali szimbólummá váló *bozkurt* (’szürke farkas’) figurája. Az iskolai nevelésben hangsúlyos szerepet kapott a hazafias-nemzeti jellem kifejlődése.

⁸⁰ Güney Göksu Özdoğan, *”Turan”dan ”Bozkurt”a. Tek Parti Döneminde Türkçülük. (1931–1946)*. İstanbul, 2001, 83.

⁸¹ Fodor Pál, A török nemzettudat kialakulása. In: *Törökország és az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében*. Szerk. Vásáry István. Piliscsaba, 2008, 25.

⁸² Millet, *kendisine mahsus bir harsa malik olan bir zümre demektir. O halde, Türkün yalnız bir lisanı, bir tek harsı olabilir*. Ld. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*. Ankara, 1990, 19.

⁸³ Gökalp, *i. m.*, 23.

⁸⁴ Az első muszlim török dinasztia a Karahanida volt. A 10. század második felében Szatuk Bugra és fia, Arslán hán erőfeszítéseinek eredményeként beteljesedett a dinasztia uralma alatt álló terület teljes iszlamizációja. Ld. Vásáry István, *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003, 53.

⁸⁵ Özdoğan, *i. m.*, 84.

Ez általában divatosá tett jelmondatok, versek formájában jelentkezett.⁸⁶ Azon „keményvonalas” turanisták, akik elvetették az új állammal való együttműködés gondolatát (főleg tatárok, baskírok, azeriek), elsősorban Törökországban kívülről érkeztek. A tendencia megmutatkozik azon pántörök szervezetek elnevezéseiben, melyek a 20-as, 30-as években jöttek létre.⁸⁷

Ilyen kontextusban állt elő az az ellentmondásos helyzet, amelyben a turanizmus egyes elemei úgy integrálódtak az épülő nemzetállami struktúrába és nacionalizmusba, hogy azt a hivatalos retorikában – és különösen a nemzetközi kapcsolatok terén – elvetették. A témával kapcsolatban a II. világháború után írott munkákban ez az időszak turanista szempontból vegetáló, átmeneti szakaszként jelenik meg.

A 30-as évektől kezdődően az európai politikai életben bekövetkezett változások hatásaként Törökországban is megjelent a turanizmus azon szárnya (ún. *Irkçılık–Turancılık*), mely nyíltan antikommunista és antiszemita álláspontot képviselt.⁸⁸ 1931. április 15-én elsőként került kiadásra a Hüseyin Nihal (Atsız)

⁸⁶ Egy korabeli, iskolások körében népszerű szlogen szerint: *bozkurtlara örnektir dernektir mazimiz* („a szürke farkasok számára múltunk példa, egységesülés”) – A diákok számára megtanítandó, 30-as évekbeli versike így szólt (Özdoğan, *i. m.*, 86–87):

Evrenseldir Türk Tarihi, insanlığa kök olmuştur

Hep o selin ayakları: Sümer, Elam, Mısır, Eti.

Türkiye’dir bir kolu da, en yenisi en gürbüzü

Tarih yeni yazmaktadır böyle güçlü bir devleti.

(„A török történelem egyetemes, az emberiség gyökere,

Ezen áradat alapjai mindannyian: a sumérok, Elám, Egyiptom, a hetiták.

Egyik legújabb, leghatalmasabb karja Törökország

A történelem újra teremt egy ily erős államot.”)

⁸⁷ 1924-ben az Azerbajdzsáni Fiatalok Egyesülete (*Azerbaycan Gençler Birliđi*), 1927-ben a Turkesztáni Fiatalok Egyesülete (*Türkistan Gençler Birliđi*), valamint az Új Turkesztán (*Yeni Türkistan*), 1928-ban a Turkesztánt és Azerbajdzsánt Tanulmányozó Társaság (*Türkistan ve Azerbaycan’ı Öğrenme Derneđi*) alakult meg. Utóbbi szervezet létrehozásában jelentős szerepet vállalt a 30-as évek végére ismertté vált Zeki Velidi Togan. Vö. Önen, *i. m.*, 200–201. – Zeki Velidi Togan 1890-ben született, az oroszországi baskírok által lakott terület Kuzen nevű településén. Kazanyban végezte el az egyetemet, majd a török történelemmel és az arab irodalommal kapcsolatban tartott egyetemi órákat. 1916–1917-től kezdődően aktív politikai szerepet vállalt a Dumában. 1923-ig „Baskíria” önálló területi integritásáért harcolt a bolsevikokkal szemben. A Turkesztáni Nemzeti Egyesület keretében – Enver pasával közösséget vállalva – fegyveres ellenállást hirdetett, majd ennek elvézése után kénytelen volt elhagyni hazáját. 1925-ben került Törökországba. 1927-től az Isztambuli Egyetem óraadó tanáráként dolgozott. 1932-ben Bécsben doktorált, majd Bonnban és Göttingenben kezdett dolgozni. Ld. Zeki Velidi Togan’ın Yaşam Öyküsü. In: Özdoğan, *i. m.*, 307. (Ek 3.)

⁸⁸ A törökországi fasiszta-jellegű csoportok elutasították azokat a kísérleteket, melyek a nemzetiszocializmussal ígyekeztek rokonítani őket. Bár a politikai közösséget vállalták, ennél tovább nem mentek. Hüseyin Nihal azzal háritotta el az indoeurópai népekkel való rokonság feltételezését, hogy „az árják a cigányokkal vannak rokonságban.” Ld. Önen, *i. m.*, 255.

vezetése alatt álló *Atsız Mecmuası* című periodika.⁸⁹ A főszerkesztő személyes elképzelései szerint a török társadalmat alapvetően katonai alapokon kellene megszervezni, lévén, hogy „a világtörténelem során legtöbbet harcolt nemzet a török”. Egy 1934-es cikkében több oldalon keresztül sorolja – a kudarcokat gondosan kerülve – az oszmánok katonai sikereit a 14. századtól kezdődően egészen a 20-as évekig. „A listára nézve a török gyerekek tudják meg, kik a barátaink és kik az ellenségeink” – szól az ajánlás.⁹⁰ Atsız és a mögötte álló csoportok a Török Köztársaságra mint a közeljövőben megvalósítandó „Turáni Unió” (*Turan Birliđi*) indítványozójára tekintettek.

A kapcsolatok ezekben az években Zeki Velidi Togan, Baráthosi Balogh Benedek és Györfly György között realizálódtak. Előbbi 1925-ös látogatása során ismerkedett meg a Turáni Szövetség két képviselőjével. 1929-től kezdődően a Turáni Társaság tagjaként rendszeresen publikált a *Leventé*ben. Míg Hamid Zübeyir a TSZ munkáját kísérte figyelemmel, a konzervatív, „ortodox” turanista körökkel való kapcsolattartás munkáját Hüseyin Namık Orkun vállalta magára.⁹¹

Törökország – éledő remények és hanyatlás (1939–1945)

Ahogy Európára hatással voltak a fasiszta, nemzetiszocialista elméletek, úgy Törökországban is érződött a jobboldali radikalizálódás. A háború kitörése, illetve Atatürk halála után megnőtt a pánturkista jellegű lapok példányszáma. A fent említettek mellett (*Atsız Mecmuası*, *Orhun*), további két fontos kiadvány és hozzájuk kapcsolódó csoportosulás jelent meg. Az egyik a török fajiság és irredentizmus hetente megjelenő orgánuma, a Rıza Nur szerkesztésében 1942-től megjelenő *Tanrıdağ* volt.⁹² A másik jelentős kezdeményezés a *Bozkurt* nevű hetilap, melynek kiadása elsősorban Fethi Tevetoglu nevéhez fűződött.

A *Turan* fogalmának értelmezése ebben az időszakban jelentős mértékben beszűkült. Hüseyin Namık Orkun szerint a magyarok, akik politikai céljaik elérése érdekében megpróbálták kisajátítani a fogalmat, valójában „még csak be sem tették a lábukat” a szóban forgó területre, melyről „explicit módon kiderült, hogy az egyes egyedül a törökségé”.⁹³ Az iszlám előtti török történelem irányába forduló kutatások eredményeként, a *Bozkurt*ban megjelent cikkek legtöbbjében a

⁸⁹ Összesen 17 szám látott napvilágot. Az utolsó 1932. szeptember 25-én. Vö. Özdoğan, *i. m.*, 184.

⁹⁰ Türk Ordusunun İftihar Levhası. In: *Hüseyin Nihal Atsız Bütün Eserleri*. 12. Makaleler. 1. İstanbul, 1997, 81. A cikk eredetileg 1934-ben jelent meg, az *Orhun* folyóiratban. A szóban forgó cikkgyűjtemény előszavában Yağmur Atsız azt írja Nihalról: „...bütün Türklerin tek bir bayrak altında toplanacağını öngörüyordu. Yani Turancıydı. (... a török népek egyetlen zászló alatt történő egyesülését jósolta. Azaz turanista volt.)”

⁹¹ Önen, *i. m.*, 290–291.

⁹² Landau, *i. m.*, 90–91.

⁹³ Hüseyin Namık Orkun, Turan Sözüün Aslı. *Bozkurt* (1940/4 Mayıs-Temmuz) 93.

törökség ősi, alapvető kultúrárt hordozó és civilizátor szerepet betöltő nép, melyhez képest a „germán, sőt a görög vagy római történelem is gyerekcipőben jár”.⁹⁴

A turanisták előretörésének jelentőségét mutatja, hogy az állam, mely egyrészt igyekezett megfékezni a szélsőjobboldali, fasisztoid mozgalmat, intézményein keresztül rendszeresen hirdetésekkel közölt, reklámozott a szóban forgó sajtótermékekben, vagyis közvetett úton hozzájárult azok bevételének növeléséhez.⁹⁵ Megállapítható tehát, hogy a törökországi turanisták államon belül betöltött szerepe és helyzete sokkal inkább beágyazottnak tűnik, mint magyarországi szellemi társaiké.

1942-ben Hasan Ferit Cansever így írt: „Amikor az oguzok Karahán nemzetéből származó oszmán uralkodóház az ellenőrzése alá vont török tartományokban létrehozta a szultanátust és az önkényuralmi rendszert, teljesen figyelmen kívül hagyta a török szokásokat és törvényeket; a palotában a török nők helyére kerülő szerb, oláh, magyar (!), arab és cserkesz nőktől származó félvér fiatalokat nevelt ki, s rájuk bízta a hatalmat. Ennek eredményeként a Ruméliára, az arab területekre, Afrikára és Anatóliára kiterjedő Oszmán Birodalom rövid időn belüli gyors hanyatlásának egyik oka az, hogy a (hagyományos) török nemzeti berendezkedés helyére kerülő autoriter szultáni rendszer a török szokásokat és törvényeket nem ismerő félvérek irányítása alá került.”⁹⁶ Szintén az ő javaslatára, az 1942 szeptemberétől újra megjelenő *Türk Yurdu* borítóján kezdett fel-feltűnedezni a régi török kultúra dicsőségét hirdető rovásírás.⁹⁷

Ideológiai szempontból jellemző tendencia, hogy az Atatürk-féle *Ne mutlu Türküm diyene* mottót megfordítva – a kulturális önmeghatározás kizárólagosságát elutasítva – *Türküm, ne mutlu bana* vagy *Ne mutlu Türk yaratılanlara* jelzavakat kezdték használni.⁹⁸ Nihal Atsız szerint „a nemzet végső soron azonos vért és nyelvet jelent. A függetlenségét elvesztő nemzet még talpra állhat. A nyelvét elvesztő nemzet azonban megmegszűnik”.⁹⁹ Az ebben a korszakban a török turanisták által elképzelt *Türk Birliği* („Török Unió”) nem foglalta ma-

⁹⁴ Hüseyin Namık Orkun, Her ırkın üstünde Türk ırkı. *Bozkurt* (1939/2 Haziran) 1.

⁹⁵ Az állami intézmények jelen esetben állami többségű vállalatokat jelentenek. A Ziraat Bankası, az İş Bankası és a Török Légitársaság, a Türk Hava Kurumu is élt a *Bozkurt* hasábjain lévő reklámfelület adta lehetőségekkel.

⁹⁶ *Oğuz Karahan soyundan olan Osmanlı hanedanı hakimiyeti altına aldığı Türk illerinde Türk töre ve yasına hiçbir muhabbet ve ehemmiyet vermiyerek saltanat ve istibdat sistemlerini tesis ederken, sarayda da Türk kadınları yerine, Sırp, Ulah, Macar, Arap, Çerkes kızlarıyla yeni yeni melez döller yetiştiriyor ve saltanatu onların eline teslim ediyordu. İşte Rumeli, Arabistan, Afrika ve Anadolu’da kurulmuş olan geniş Osmanlı saltanatının kısa ömürlü ve sür’atle çöküşe uğramasındaki sebeplerden biri de Türkün millî idare sistemi yerine konulan bu istibdat ve saltanat sistemi ve bu sistemin Türk töre ve yasını bilmeyen melezler tarafından idare edilmesidir.* Hasan Ferit Cansever, Türk Milliyetçiliği ve Cumhuriyet. *Türk Yurdu* (1942/5–6) 1–15. Kasım, 133.

⁹⁷ Özdoğan, *i. m.*, 245.

⁹⁸ Önen, *i. m.*, 293.

⁹⁹ Atsız, *i. m.*, 353.

gában a magyarságot. Muharrem Feyzi Togay¹⁰⁰ igyekezett azonos gyökerüként feltüntetni a magyar nemzetet, ám a korban legfőbb befolyással bíró Reha Oguz Türkkán és Nihal Atsız – minden igyekezet és szimpátia ellenére – egyaránt elutasította ezt a nézetet.¹⁰¹ Ez a fajta új politikai diskurzus – mely a turanizmusnál távolabb mutatva, illetve azt néhány radikális jobboldali elemmel ötvözve jeleníti meg – a *bozkurtçuluk* nevet kezdte viselni.

A világháború kimenetelének körvonalazódásával azonban a turanisták számára is lezárult egy történelmi időszak. A Saraçoğlu-kormány 1944 tavaszán végső döntésre szánta el magát. Az *Orkun* című folyóirat hasábjain megjelent élesen kommunista- és kormányellenes cikkekre való hivatkozással Nihal Atsızt és társait becsületsértés címén perbe fogták. A pereskedés nacionalista oldalon nagy visszhangot váltott ki: az egyetemi ifjúság ezrei tüntettek Atsız mellett.

A tárgyalássorozat 1944. május 3-án kezdődött és 1945. március 2-ig tartott. A vizsgálatok során összesen 57 turanista vezetőt vettek őrizetbe; közülük 23 személlyel szemben indítottak eljárást. A nevek között, a teljessége igénye nélkül, az alábbiak találhatók: Nihal Atsız és felesége, Reha Oguz Türkkán, Fethi Tevetoğlu, Ahmet Caferoğlu, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Hüseyin Namık Orkun, Nebil Buharalı, Necdet Sançar. A per eredményeként összesen 10 embert ítéltek különböző időtartamú börtönbüntetésre.¹⁰²

1945-ben úgy tűnt, hogy a törökországi pántörök, turanista mozgalomra a kormányzat végső csapást mért. A 40-es évek végétől kezdődően azonban a *bozkurt* néven újjáéledő mozgalom a két világháború közötti hatásfokhoz és szervezethez képest sokkal markánsabb erőt képviselve, aktív szereplője lett a török belpolitikai életnek.

Összegzés

A török és a magyar turanizmus összehasonlítása és az adott országban betöltött jelentőségének vizsgálata után megállapítható, hogy bár a szóban forgó ideológia egyik félnél sem vált elsőrendűvé, a kölcsönös kapcsolatok alakítása szempontjából előremutatónak bizonyult. Igaz ez még akkor is, ha ehhez feltétlenül szükség volt az alapvető érdekazonosságra. A turanizmus akkor lehetett hivatkozás tárgya, ha a politikai érdekek találkoztak.

Összességében véve úgy tűnik, hogy bár magyar viszonylatban mindvégig erős kritika illette ezen nézetegyüttest, a nemzetközi kapcsolatok terén mégis nagyobb befolyásra tett szert, mint Törökország esetében. Ennek magyaráza-

¹⁰⁰ Muharrem Feyzi Togay baskír származású író, publicista. 1944-ben Jusuf Akcsura életéről szóló monográfiáját Isztambulban jelentették meg. Szerepet vállalt a 40-es évek turanista tömörüléseinek legtöbbjében; figyelme elsősorban a Távol-Keletre összpontosult.

¹⁰¹ Önen, *i. m.*, 289.

¹⁰² Önen, *i. m.*, 322.

ta a két ország geopolitikai helyzete és szükségletei közötti különbségben keresendő. Míg Magyarország 1941-re lassan-lassan eltávolodott a szövetséges hatalmaktól, addig Törökország – helyzeti előnyét és semlegességét kihasználva – független állam tudott maradni. A függetlenség megőrzésében nem tekinthető elhanyagolható szempontnak, hogy Hatay 1939-es bekebelezésével a török területi igények kielégültek. A térségben közvetlenül érdekelt brit és francia erők alapvető érdeke volt, hogy Törökország legalább a semlegességét őrizze meg. Ezzel szemben a német expanzió 1938-ra elérte hazánk nyugati határát. Ebből kifolyólag nem túlzás azt állítani, hogy Magyarország számára az ataturki köztársaság – külpolitikai, illetve a szövetségesekkel való kapcsolatfelvétel szempontjából – fontosabb volt, mint török szempontból a Kárpát-medence.

Török viszonylatban ugyanakkor a turanizmus vagy pánturkizmus szorosan összetartozott a nemzeti identitás – kései, 19. század végi – kialakulásával. Ebben az összefüggésben egy ellentétes irányú politikai látásmód vázolható fel. Magyar részről gazdasági, politikai téren expanzív hozzáállásról beszélhetünk, melyhez érzelmi munícióként csatlakozik a közös rokonság és a kulturális kapcsolatok jelentőségének hangsúlyozása. Ezzel ellentétben úgy vélem, hogy a török turanizmus alapvető célja – minden társadalmi, politikai hozadékával együtt – a nemzeti öndefiníció megújítása lehetett. A háborút a vesztesek oldalán befejező két nemzet közötti – a kortársak szemében is feltűnő – hasonlóság helyett, én – a nacionalizmus és a nemzeti sorskérdések szempontjából – a különbségeket látom hangsúlyosabbnak. A századforduló Kárpát-medencéjében az államalkotó magyar elem nemhogy le lett volna maradva a kor társadalmi, politikai és szellemi áramlatainak értelmezésében és gyakorlatba való átültetésében, hanem épp ellenkezőleg, motorként funkcionált a történelmi állam területén. Az asszimilációs jelenségeket vizsgálva világossá válik, hogy magyarnak lenni (és magyarrá válni) jövőképet jelentett.

Az anatóliai törökség nem képezte ugyanezt az erőt a saját birodalmán belül. A görög, örmény és balkáni szláv elemek befolyása mellett sokáig mindössze csak szemlélője lehetett az őt ért folyamatoknak. A korábban említett, Anatóliába érkező, vegyes etnikumú csoportok – mivel főként vallási okokból hagyták el szülőföldjüket – nem hasonlíthatók a magyarországi viszonylatban számottevő, asszimilálódott réteghez. 1920 után az új államokban rekedt magyar kisebbség nem új identitást kereső, bizonytalan közösségként jelent meg, hanem öntudatos, határozott fellépésre képes, aktív erőként.

A török turanizmus érintett népei a nacionalizmus korában sohasem tartoztak államalkotó nemzethez. A Krími, Hívai vagy Buhari Kánsághoz hasonló történelmi államok léteztek ugyan, ám kohéziós erejük nem a közös identitásban, hanem egy adott politikai vákuum, a vallás és egy tipikus életforma variációiban lelhető fel.

A magyar társadalom múlttal kapcsolatos frusztrációja 1945 után sem oldódott. A rendszerváltás után pedig azt látjuk, hogy a dilettáns történetírás virágkorát éli. A turanizmus átadta helyét a sokkal vadabb őstörténeti fikcióknak. Jóllehet a *Turán* című folyóirat 1993-ban újjáéledt, ez már korántsem tekinthető mértékadó, tudományos igényességű cikkeket tartalmazó sajtóterméknek.

Ami Törökországot illeti, látnunk kell, hogy az eszme népszerűsége 1945 után is töretlen maradt. A világpolitika színpadán a szovjet blokk elleni turanista tervek és koncepciók nyugati hátszelet kaptak. A *bozkurtlar* elnevezés és a hozzá kapcsolódó szimbólumrendszer a mai napig szerves részét alkotja a török politikai párbeszédnek. Az ország nacionalizmusának megértéséhez ezen irányzat és mögöttes tartalmának ismerete elengedhetetlen. Bár egyes elképzelések szerint a 21. század eleji Európában már nem a nacionalizmus határozza meg a nemzetközi kapcsolatokat, Kis-Ázsia és a Közel-Kelet vidékén – úgy vélem – a politikai gondolkodásmód ezen termékét hiba lenne figyelmen kívül hagyni.

The relationship of Turkish and Hungarian Turanism in the first half of the twentieth century

Péter OLÁH

The main target of the essay is to provide a complex analysis of the Turanist movement both in Hungary and the Republic of Turkey. The common historic (linguistic) and cultural heritage became essential for the ideological background of Turanism. By the end of the nineteenth century interest has increased towards the 'Eastern relatives' as a reason of the overwhelming success of nationalism and its effects on Hungarian self-definition. At the beginning of the 1940's the political importance of Turkey changed, as Budapest needed a bridge towards the Western Allies. The Turanist ideology did not play an outstanding role in the official bilateral relations, however it was not irrelevant. Despite of the fact that the republic could not afford to exert Turanist propaganda, the Turkish political leadership usually did not forget to emphasize the similarities between the two 'brother nations'.

MISCELLANEA

Csorba György

Történész a történelem viharában: Karácson Imre az 1908–1911 közötti törökországi eseményekről

Karácson Imre halálának 100. évfordulójára

A 20. század eleji magyar történetkutatás és kultúrpolitika is felfigyelt a konstantinápolyi levéltárakban és könyvtárakban rejlő óriási mennyiségű magyar vonatkozású történeti anyagra. Thallóczy Lajos 1906-ban azt javasolta Wekerle Sándor miniszterelnöknek, hogy küldjön valakit a török fővárosba, aki megfelelő felkészültséggel rendelkezik ahhoz, hogy ott kutatásokat végezzen.¹ A miniszterelnök támogatta az elképzelést és kijelentette, hogy kormánya fedezni fogja a felmerülő költségeket, és egyben felszólította Thallóczyt, hogy „a kutatások folytatásának mikéntje iránt részletes javaslatot tenni szíveskedjék.”²

Hamarosan rá is találtak a megfelelő emberre. Karácson Imre (1863–1911) fordításaival korábban már bizonyította török nyelvben való jártasságát, és többször járt kutatási céllal Törökországban is. Ismert volt tudósi elhivatottságáról, és pap lévén, család nélkül hosszabb konstantinápolyi kiküldetést is vállalhatott.³ Tökéletes választás volt, aki minden téren beváltotta a hozzá fűzött reményeket.

Thallóczy kutatási feladatként az 1526-tól 1739-ig tartó korszak forrásainak feltárását határozta meg, de figyelnie kellett a Mohács előtti kútfőkre és újabb erőfeszítéseket kellett tennie az esetleges további Corvinák felkutatására is.⁴

Jól ismert, hogy az 1907 áprilisától 1911 májusáig tartó konstantinápolyi tartózkodása alatt milyen nehézségek árán sikerült bejutnia a levéltárakba, de még

¹ A török levéltári kutatások történetére ld. Arbanász Ildikó–Csorba György, *Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt*. In: *A kísérlet folytatódik*. II. *Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2005, 7–46.

² *II. Rákóczi Ferenc hazaszállítására vonatkozó ügyiratok, levelezések 1904–1906. Thallóczy Lajos gyűjtése*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Fol. Hung. 1654. Budapest, 1907. január 4., Wekerle Sándor Thallóczy Lajoshoz. Karácson 1907. április–júniusban és feltehetően a továbbiakban is havi 500 koronát kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól. Ld. erre: *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képvisezőház – irományok*. XX. Budapest, 1908, 686. sz.

³ Bene István, *Karácson Imre élete és művei (1863–1911)*. Győr, 1936. Rövidsége ellenére is alapos áttekintés: Fodor Pál, *Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján)*. *Keletkutatás* 1989 tavasz, 109–114. Egyik ismert utazása 1905-ben volt: „Az elmúlt nyáron Konstantinápolyban voltam s némi kéziratmásolatokat hoztam, melyek feldolgozásával most foglalkozom.” Kúnos Ignác magyar nyelvű levelezése. Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár 19815. Győr-Pér, 1906. január 15. Karácson Imre Kúnos Ignáchoz, ff. 510–512.

⁴ OSZKK Analekta 6028. Thallóczy Lajos, *Utasítások Karácson Imre részére*.

akkor is sebesen kellett dolgoznia, hisz bármikor visszavonhatták az engedélyét, vagy bármilyen indokkal akadályozhatták munkáját. Az általánosan jellemző bizalmatlanságnak tulajdonítható az is, hogy Karácsont több alkalommal vádolták meg azzal, hogy osztrák kém.⁵

Az Oszmán Birodalomban 1908 nyarán zavargások törtek ki, amelyek következtében az ifjútörökök jutottak hatalomra. Karácson ettől kezdve a birodalom sorsát meghatározó történeti események tanúja lett, amelyekről naplójában is megemlékezett. Ez a ritka és értékes forrás megmutatja, hogy a történeti hivatásának gyakorlásáért komoly küzdelmet folytató s életével is fizető tudósember mit tartott fontosnak megemlíteni a kortárs eseményekből. Alábbi írásunkban nemcsak a vonatkozó korszakot mutatjuk be, hanem végigkövetjük Karácson naplójában, illetve újságcikkeiben, hogy ő miként látta és értékelte a történeteket.

1. Az ifjútörökök és az 1908-as forradalom

Az ifjútörök mozgalom meghatározó szerepet játszott II. Abdülhamid (1876–1909) szultán rendszerének 1908-as megbuktatásában és a következő évek politikai eseményeiben. Az „ifjútörök” kifejezést általánosságban II. Abdülhamid szultán ellenzékére használják. 1895-ben az Egység és Haladás Bizottság megjelentetett Párizsban egy újságot, a „*Mechveret Supplément Français*”-t „*Organe de la Jeune Turquie*” alcímmel; ettől kezdve az ifjútörök kifejezést a birodalomban jellemzően a muszlim ellenzéki személyekre használták, míg Európában vallástól függetlenül minden ellenzéki erőre. A mozgalom célja mindenesetre II. Abdülhamid hatalmának megdöntésére és az alkotmányos monarchia visszaállítására irányult. Az ifjútörökök európai értelemben véve alapvetően nem voltak liberálisok és az alkotmányosságot is csak azért szorgalmazták, hogy a nagyhatalmakat távol tartsák a birodalom ügyeibe való beavatkozástól.

Legelső szervezetük, az Oszmán Egység Bizottsága, 1889-ben az Orvosi Akadémián alakult meg, s később változtatták a nevet Egység és Haladás Bizottságára. 1902-ben, az oszmán ellenzéki csoportok első párizsi kongresszusán, szakadás következett be. A többséget vezető, a szultánnal sógorságban lévő Mahmud Dzselaeddin pasa és fiai, Szabahaddin Bej és Lutfullah Bej, örmény és albán csoportosulásokkal, valamint görög értelmiségiekkel összefogva angol segítséggel államcsínyt akartak végrehajtani. A külföldi beavatkozást azonban a kisebbséget vezető Ahmed Riza pasa elutasította, és a törököknek követelte a vezető szerepet nagyhatalmi intervenció nélkül. Az utóbbi csoport 1905-ben Bahaeddin Sákir vezetése alatt újjászervezte magát, és 1907-ben egyesült a

⁵ Bene, *i. m.*, passim; Fodor, *i. m.*, 114; Karácson Imre, *Konstantinápolyi tartózkodásom főbb eseményei*. OSZKK Quart. Hung. 2651. (Továbbiakban: *Napló*) passim.

Szalonikiben egy évvel korábban katonatisztek és hivatalnokok által alapított Oszmán Szabadság Társasággal. Ezt követően az ifjútörök eszmék rendkívül gyorsan terjedtek az európai részen állomásozó oszmán hadsereg tisztikarában; 1908 elejére a mintegy 2000 tag nagy része is tiszt volt.

Az 1908-as „ifjútörök forradalom” lényegében egy jól eltervezett és végrehajtott katonai felkelés volt. A Bizottság célja inkább konzervatívnak, mint forradalminak mondható: megszerezni a hatalmat és véget vetni a birodalom ügyeibe a keresztények védelmének ürügyén beleszóló nagyhatalmak beavatkozásának.

A forradalom kirobbanásában több esemény is szerepet játszott. A hadseregben súlyos bizalmi válság alakult ki: jól kiépített kémhálózat jelentései döntöttek az előléptetésekről, nem pedig az érdem és a rangidősség, ami teljesen megmérgezte a testületi szellemet. A zsoldkifizetés hosszú évek óta rendszeresen több hónapot késett, a katonákat pedig szolgálati idejük letelte után nem engedték leszerelni. Mindezek kisebb tiltakozásokhoz, zendülésekhez is vezettek. 1906–1907-ben Anatóliában komoly adófelkelések és tüntetések zajlottak, amelyeket a kormány képtelen volt katonailag elnyomni. A kiváltó ok két új adó bevezetése volt. A személyi adót – tekintet nélkül a vagyoni helyzetre – mindenkire kivetették, ugyanakkor a felső hivatali réteg mentesült alóla. A másik adófajtát pedig minden marha, illetve háziállat után kellett megfizetni. Sok helyütt végül nem is tudták beszedni az adókat, illetve a tiltakozások hatására elhalasztották behajtásukat. A forradalom kitörésének közvetlen kiváltó oka azonban az volt, hogy a kormány megpróbálta felszámolni az ifjútörök mozgalmat, ráadásul széles körben elterjedt az a hír, hogy VII. Edward (1901–1910) brit uralkodó és II. Miklós (1894–1917) orosz cár Revalban azért találkozik, hogy Macedónia felosztásáról megegyezzenek.

1908. június 28-án egy Macedóniában szolgáló ifjútörök, Ahmed Nijázi őrnagy, a letartóztatástól való félelmében Resznében összehívta társait, és a cselekvés mellett döntöttek. Július 3-án a Bizottság monasztiri csoportjának támogatásával Nijázi 240 felfegyverzett katonával és civilvel a hegyekbe vonult, és felszólította a Portát, hogy állítsa vissza az alkotmányt. Nijázit hamarosan számos más katonatiszt követte – zömében ifjútörökök. Az ellenük vezényelt csapatok megtagadták a harcot, a lázadókhöz egyre többen csatlakoztak, ráadásul újabb és újabb városokban törtek ki zavargások. A szultán látva a megállíthatatlan folyamatot, július 24-én kihirdette, hogy választásokat tartva összehívja a parlamentet.⁶

⁶ Részletesen ld. M. Şükrü Hanioglu, Committee of Union and Progress. In: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Eds. Gábor Ágoston–Bruce Masters. New York, 2009, 139–141; Uő, Young Turks. In: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 604–606; Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*. Leiden, 1997, 29–114; A. L. Macfie, *The End of the Ottoman Empire 1908–1923*. London–New York, 1998, 20–38.

2. Karácson és az 1908-as forradalom

Karácson konstantinápolyi életét teljesen kitöltötte a levéltári kutatás, illetve a levéltárakba való bejutás, ahol számtalan esetben kellett megbirkóznia a bürokráciával és a korrupciós elvárásokkal is: az első időszakban csak szórványos megjegyzéseket tett a török viszonyokra, ami azt látszik alátámasztani, hogy nem érzékelte a küszöbön álló változásokat. 1908. február 7-én feljegyezte, hogy I. Károly portugál király (1889–1908) meggyilkolásáról a cenzúra miatt nem adnak hírt a török újságok, attól tartva, hogy valaki ötletet meríthet belőle.⁷ Július 18-án viszont arról írt, hogy komoly pénzihiány van az országban, három hónap óta nem fizetik az embereket. Egyik ismerőse, Zijá efendi hodza az Aja Szófiában tőle kért kölcsön pénzt.⁸

Karácsont meglepték a júliusi események. Midőn 22-én délután a Portára tartott, a Báb-i Áli útra érve azt látta, hogy az utca közepéről rendőrök igyekeznek két oldalra visszaszorítani a sűrű tömeget. Ismerőseitől megtudta, hogy a szultán délben Ferid pasa nagyvezírt letette hivatalából, helyette pedig Szaid pasát nevezte ki. Karácson az utcán megvárta az új nagyvezír felvonulását és saját szemszögéből értékelve az eseményeket ezt írta: „Nagyobb baj lesz az most rám nézve, hogy egy hónapig legalább várnom kell, mire valamiféle engedélyt kaphatok munkám folytatására.”⁹

Július 24-én a reggeli lapok Karácson óriási meglepetésére csupán egy rövid közleményben tudatták, hogy a szultán elrendelte a parlament összehívását. Ő azonban így panaszkodott: „Ez a török nép valóban buta és érzéketlen minden iránt. Más országban a nép ily nagy eseményre örömnapot, tüntetést csinálna”. Másnap viszont már elismerően jegyezte fel, hogy „ma végre felébredt a török nép s az alkotmányos szabadság második napján olyan tüntetést rendezett a Portán, a Szeraszkeriatban, mely valóban meglepő. A zászlókkal, zeneszóval felvonuló óriási tömegből sűrűn hangozott a hurriet, vatan szó.”¹⁰ Meglepő! Ez aluszékony nép mily hirtelen átváltozott.”¹¹

Másnap a *Budapesti Hírlap*ba küldött is egy írást a benyomásairól, amely „*A szabadság első napjai*” címmel jelent meg. „Az uj-török harminc éves küzdelmének eredménye az alkotmányos szabadság, mint a nagy forráság által hirtelen és váratlanul megérlelt gyümölcs a fáról, tegnap egész meglepetésszerűen hullott a török nép ölébe. (...) A szabadság éltetésébe belehangzik a padisah éltetése is és Abdul Hamid szultán, ki két nappal előbb még rettegve bújt népe

⁷ *Napló*, I. 31r.

⁸ *Napló*, I. 42r.

⁹ *Napló*, I. 42v–43r.

¹⁰ Szeraszkeriat: 'hadügyminisztérium'. Hürijet: 'szabadság'. Vatan: 'haza'. Július 25-én a források szerint mintegy 50 ezer ember vonult fel. Kansu, *i. m.*, 101.

¹¹ *Napló*, I. 43r–43v.

elől... ma bámulva láthatja a hirtelen változást, mert rögtön oly népszerű lett, a minő még soha sem volt.” Ha most a „szultán megérti népének szívének dobbanását, ezzel a hadsereggel és néppel, a mely még mindig rajong a padisah személyeért, csodás dolgokat végezhet.” A hadsereg ugyanis különös szerepet töltött be az események folyamán. Míg más országokban a katonság általában a parlamentarizmus, a szabadság elnyomásának eszköze, addig itt a hadsereg tisztikara játszotta a fő szerepet az alkotmány visszaállításában és a parlament összehívásában. „Az európai országoktól eltérően az alkotmányos szabadság Törökországban inkább a katonai szuronyokra támaszkodhatik csak egyelőre, nem pedig a népre.”¹²

Július 28-ára a szabadság láza elfogta a törököket. A tüntetések napról-napra nagyobbak lettek, azonban nem váltak erőszakossá. Karácson szerint a sajtó szeme „felnyílt”: némely lap „oly erősen” írt, hogy bármely más európai újsággal felvehetette a versenyt. A két nappal korábban rendőrminiszterre kinevezett Hamdi bej perai műtaszarifot¹³ és – nem mellesleg – gyűlölt besúgót a lapok oly vehemenciával támadták, hogy estére már meg is bukott. „Szép látvány egy ily rabszolgánép ébredése. A politikai foglyokat kibocsátották a börtönökből. Rajongó tisztelettel veszik őket körül. Ez a török nép sokkal felvilágosultabb, mint hittem.” A szabadságot jelzi, hogy új lapok indultak meg. A komoly átalakulás azonban nem kezdődött még el a törököknél. Az ortodox örmények is megmozdultak: letették pátriárkájukat, a renegát Ormániánt.¹⁴

Karácson augusztus 2-án szinte hitetlenkedve írta, hogy a mozgalom még egyre tart Konstantinápolyban. Legnagyobb bajnak azonban a pénzhiány látszott, mindenki elmaradt fizetésének kiadását követelte. „Érdekes történeti jelentőségű napok ezek a törököknél. A hosszú időn át tartó zsarnoki elnyomás visszahatása érezhető minden téren.”¹⁵

Az eseményekről írt augusztus 7-i hosszú beszámolóját ismét a *Budapesti Hírlap* jelentette meg. Ebben taglalta az alkotmány kihirdetésének jelentőségét, beszámolt a tüntetésekről és az ünnepekről. Kiemelte, hogy „alig lehetne találni népet Európában, mely méltóságjeljesebben tudott volna örömeinek, hazafias felbuzdulásának kifejezést adni, mint a török nép. ... Nem csekély dolog a legkegyetlenebb és legönzőbb abszolutizmus zsarnoki uralmából hirtelen beleugrani abba a szabadságba, melyet más népek csak hosszú véres küzdelmek árán tudtak elérni. S ebben a hirtelen változásban is megőrizte a török nép higadgt mérsékletét, mert ily nagy átalakulásnál számításba sem jöhet, hogy egyes

¹² Karácson Imre, A szabadság első napjai. *Budapesti Hírlap* 1908. július 30.

¹³ 'Előljáró'.

¹⁴ *Napló*, I. 43v–44r.; Július 26-án hirdettek amnesztiát az összes politikai elítélt számára, amelyet kiterjesztettek valamennyi menekültre, szökevényre és emigránsra is. Kansu, *i. m.*, 102–103.

¹⁵ *Napló*, I. 44r.

nagyállású, de köztudomású gonosztevők ellen itt-ott gyűlöletét is kifejezte a tömeg, ha útjába kerültek. Mindezeket látva, hinnünk lehet, hogy ez a nép csakugyan megérett a szabadságra.” Az alkotmányos szabadság alapját biztosítja, hogy a katonai alakulatok felsőbb parancs nélkül is felesküdték az alkotmány védelmére. A katonák kokárdát viseltek, melynek szalagján egyfelől a „Sokáig éljen a padisahom”, másfelől az „Éljen a szabadság, egyenlőség, testvériség” felirat szerepelt. Karácson a „láthatatlan fejű új-török” Bizottság szerepét is elemezte. Ő is úgy látta, hogy a szervezet „behálózta az országot s valóságos hatalom az államban a nélkül, hogy forradalmi jellege volna. Sőt ellenkezőleg, ez a bizottság nyugalomra inti a népet, kibékíti a keresztényeket és mohamedánokat, fönntartja a rendet, örködik az alkotmányon, ellenőrzi a közigazgatást, nyilvánosságra hozza a visszaéléseket, lehetetlenné teszi a becstelen egyének hivataloskodását.” Megjegyzi, hogy „akár van középponti szervezet, akár nincs, meglepő ügyességgel és fürgeséggel működik s minden alkalmat felhasznál, hogy az alkotmányos érzés minél hamarabb gyökeret verjen a török társadalom minden rétegében.”

A cikk hátralévő részében Karácson a török újságírás állapotáról írt részletesen. A lapok az alkotmány kihirdetését követő napokban még csak dicshimnuszokat írtak a szabadságról, hamarosan azonban nekifogtak tényfeltáró cikkek megjelentetésének is. Az új stílusú sajtóra annyira ki volt éhezve a nép, hogy nem győzték nyomni a lapokat. A legjelentősebb újság a 30 ezer példányban megjelenő *Ikdám*, amelynek egy-egy napon egekbe szökött az ára.¹⁶

Augusztus 6-án ismét új nagyvezírt neveztek ki és új minisztériumot hoztak létre; ezen a héten a miniszterek részben már harmadszor cserélődtek ki. Karácson tévesen azt írta, hogy a külügyminiszter kivételével csupa új miniszter lett Kámil pasa nagyvezírral az élén, pedig Tevfik pasa külügyminiszteren kívül még az igazságügy- és az oktatási miniszter személye sem változott.¹⁷ „Az új törökök bizottsága az Oszmanli Terakki ve Ittihad Dzsemijeti¹⁸ ugyancsak kezébe kapta a hatalmat. Most már nem a szultán az úr a birodalomban, nem is a kormány, hanem az új-török bizottság.” Többször is megjegyezte, hogy újabb és újabb lapok indultak, ami nem csoda, hisz a Porta kezdetektől fogva erős cenzúrát gyakorolt a nyomtatott termékek felett: az 1865-ös sajtótörvény óta minden sajtótermékhez kormányzati engedély kellett. A forradalom azonban eltörölte a cenzúrát, s 240 új sajtótermék jelent meg a konstantinápolyi utcákon az 1908 júliusát követő egy éven belül.¹⁹

¹⁶ K[arácson]. I[mre]., A török alkotmányosság. *Budapesti Hírlap* 1908. augusztus 11.

¹⁷ Kansu, *i. m.*, 127.

¹⁸ A *Napló*ban eredetileg arab írással szerepel az elnevezés.

¹⁹ Palmira Brummett, Revolutionary press. In: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 488. A sajtó szabadsága azonban nem tartott sokáig, az új kormány visszaállította a cenzúrát, különösen az 1909-es ellenforradalmat követően.

Augusztus 7-én Semszeddin Számi Fraseri (1850–1904) albán származású író harminc éve betiltott *Besza Jahut Ahde Vefa* ('Besza avagy hűség az eskühöz') című hazafias darabját adta elő egy társulat. „A színelőadás óriási hazafias tüntetés volt. Beszédeket mondtak az előadás közben s elég volt említeni csak a haza, szabadság szót s a közönség óriási módon tüntetett. Egy jelenséget vettem észre a tüntetéseknel, hogy a szultán iránt való lelkesedés meglehetősen leszállott, mert a padisah említésekor igen feltűnő volt a gyenge éljenzés. Meglátjuk mit hoz a jövő.”²⁰

Augusztus 20-án „az újtörökök által jóváhagyott kormány ... az állami kiadások fedezésére a szultánt kényszerítette, hogy összehalmozott óriási összegű pénzből adjon az államnak. Áferin törökök! Eddig a szultán zsarolta országát, most fordult a kocka s az állam kényszeríti a szultánt, hogy adja vissza a kiszarolt pénz egy részét. A megrémült szultán fizet, csak helyén maradjon.”²¹

Másnap a tepebasi színházban óriási közönség előtt mutatták be Námik Kemál (1840–1888) költő, újságíró *Vatan jahut Szilisztre* ('A haza, avagy Szilisztre') című hazafias és liberális eszméket hirdető darabját, amelynek bevételét a „Niazi és Enver páncélosok vásárlására szánták.”

Augusztus 23-i bejegyzés szerint „az alkotmányosság felvillanyozta a zárkózott török nőket is, akik gyűjtést indítottak a Niazi és Enver hadihajók vásárlására. Húsz török asszony nyitott arcczal, vállukon piros-fehér szalaggal indult el a szigeten az előkelő házaknál gyűjteni a nemzeti célra. Óriási feltűnést keltettek a török nők, kiknek nagy része igazi tüneményes szépség volt” – jegyezte meg Karácson.²²

A változásokra a vallási élet is reagált. Augusztus 28-án az *Ikdámban Bir teklij-i mühim* ('Egy fontos javaslat') címen Ali Mevlevi levelét közölték, aki azzal a javaslattal állt elő, hogy az ulemákból egy bizottság álljon össze s készítsen török nyelven új kommentárokat (tefszireket) a Koránhoz. Karácson szerint ez „a reform nagy fontosságú lesz, mert új magyarázatot fog adni a Koránnak.”²³

Augusztus 31-én a konstantinápolyi francia és török lapok kivonatban lehozták a *Budapesti Hírlapban* megjelent fent említett két cikkét.²⁴

Szeptember 6-án az *Ikdám* közölte Karácson törökül írt cikkét *Oszmanli Mesrutijeti ve Madzsarisztan* ('Oszmán alkotmányosság és Magyarország') címmel.²⁵

Októberben súlyos csapások érték a birodalmat: 5-én Bulgária kikiáltotta függetlenségét, másnap az Osztrák–Magyar Monarchia annektálta Bosznia–

²⁰ *Napló*, I. 44r–44v.

²¹ *Napló*, II. 2v.

²² *Napló*, II. 2v–3r.

²³ *Napló*, II. 4r–4v.

²⁴ Karácson, A szabadság; K. I., A török alkotmányosság; *Napló*, II. 4v.

²⁵ *Napló*, II. 5v. Sajnos a cikket nem sikerült felkutatni.

Hercegovinát, a következő nap pedig Görögország mondta ki egyesülését Krétával. Ráadásul október 6-án az orosz külügyminiszter is azzal fordult a Portához, hogy vizsgálják felül a szorosokról szóló egyezményeket. A Porta a válságra kénytelen volt diplomáciai megoldást keresni, ugyanis az katonailag teljesen felkészületlenül érte. Október 7-én a *Szervet-i fünün* című lapban megjelent egy, a monarchia áruival szembeni bojkottra felszólító írás, amelynek hatására az osztrák–magyar áruk elleni bojkott példátlan gyorsasággal terjedt szét a birodalomban – a Bizottság tagjainak segítségével és szervezésében. A mozgalomnak óriási szerepe volt abban, hogy a Monarchia kénytelen volt végül hosszas alkudozás után 1909. február 26-án megegyezni a török kormánnyal egy jelentős összegű kompenzáció kifizetéséről.²⁶

Október 11-én az *Ikdámban* Iszmail Hakki felhívást közölt *Madzsar Kardeslerimize* ('Magyar testvéreinkhez') címmel, melyben a rokonságra, a közös múltra hivatkozva arra szólítja fel a magyarokat, hogy a delegációban tagadják meg a költségvetés megszavazását Bosznia miatt. „Naiv politikusok ezek a törökök!” – jegyezte meg naplójában Karácson. A cikket mindenesetre elküldte a *Budapesti Hírlapnak*: „Ha tetszik nekik, feleljenek rá. Én nem avatkozom a politikába.” A *Török testvéri szózat* október 15-én jelent meg végül az újságban, ahol a szerkesztők is elutasították a felhívást, kissé cinikus hangnemben: „De szerelmes török testvér, mi ez a mai kis differencia ahhoz az irtóztató testvérháborúhoz képest, a melyben mi századokon át voltunk! És bizony, nem mi mentünk török földet hódítani...” 1878-ban pedig azért vonták a Monarchia felügyelete alá Boszniát és Hercegovinát, „mert nektek az a két tartomány nem erőtök, hanem gyöngeségtök volt... Barátságból, szeretetből tettük. Törökország védelme rejlik cselekedetünkben...”²⁷

Karácson október 22-én meghallgatott egy prédikációt a Bajezid-dzsámiban, ahol a hodzsza arról beszélt, hogy a parlamenti választáskor a muzulmánoknak együtt kell működniük, mert különben sok keresztény jut be a parlamentbe, ami pedig magában hordozza azt a veszélyt, hogy az örmények autonómiát fognak követelni Örményország számára. A hodzsza ezt követően a hívőket az Ausztria elleni gazdasági háború folytatására buzdította. A prédikáció végével egy ismerős oszmán tiszt ment oda Karácsonhoz, és arra figyelmeztette, hogy a következő napokban ne menjen a dzsámiba, mert összetéveszthetik az osztrákokkal és inzultálhatják. Pár nappal később is feljegyezte, hogy minden téren érezhető a nagyon feszült politikai helyzet a Monarchia és az Oszmán Birodalom között.²⁸

²⁶ Roderic H. Davison, *The Ottoman Boycott of Austrian Goods in 1908–9 as a Diplomatic Question*. In: *IIIrd Congress of the Social and Economic History of Turkey*. Ed. by Heath W. Lowry–Ralph S. Hattox. Istanbul–Washington–Paris, 1990, 1–28; Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu. Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İstanbul, 2004.

²⁷ *Napló*, II. 6r–7v; *Török testvéri szózat*. *Budapesti Hírlap*, 1908. október 15.

²⁸ *Napló*, II. 8v.

A Taskisla kaszárnyában november 2-án a szultáni palotaőrsgéhez tartozó katonaság összeütközött egy Szalonikiból érkezett csapattal, amelynek következtében hárman haltak meg. Az esemény már jelezte a megoldatlan, lappangó feszültségeket és előrevetítette a későbbi, 1909. áprilisi eseményeket.²⁹

November 22-én óriási tüntetéseket rendeztek a városban a képviseléválasztások alkalmával.³⁰ Mintegy húszezer görög ugyanis azt követelte a Porta elé vonulva, hogy a Bejogluban lezajlott választás eredményét törvénysértések miatt semmisítsék meg, valamint emeljék fel a választások időtartamát négyről tíz napra. A tüntetések részleges sikerrel jártak. Az eredményt ugyan nem semmisítették meg, de az időtartamot végül nyolc napra emelték.³¹

November 24-én Karácson feljegyezte, hogy az osztrák áruk elleni bojkott egyre erősödik. „Csodálatos jelenség, hogy Ausztria egy népnél sem tud rokonszenvet kelteni maga iránt.”³²

Folytak az előkészületek az oszmán parlament megnyitására. A török lapok jelentették, hogy az osztrák képviselőház gratulált a török parlamentnek. „A magyar parlamentről nem lehet olvasni semmit. Kétségbeejtő az a szűklátókörűség, mely a mi hazánkat s főkép képviselőinket jellemzi. Aprólékos pártpolitikai ügyekben merítik ki egész erejüket, a világ folyásáról pedig úgyszólván semmit sem tudnak.”³³ A parlament megnyitásáról december 17-én így írt: „Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a rabságból felszabadult keleti népnek lelkesedése.”³⁴

1909. január 6-án Karácson felkereste a sejhüliszlámot, mivel előző nap Thallóczy útján azt az utasítást kapta a miniszterelnöktől, hogy a Gül baba mecsethez szerezzen egy török hodzsát. A vallási vezető beszélt a politikai viszonyokról is. Ismételten hangoztatta a magyarok iránti rokonszenvét, de azt mondta, hogy „ily népmozgalomnál mely most itt van, a tömeg nem tesz különbséget magyar és osztrák között” – utalva a bojkottra. Nézete szerint „a török kormány óhajtása ellenére támadt eme mozgalom el fog simulni, csakhogy a török közvéleményt egy kissé czirógatni kell.”³⁵

²⁹ *Napló*, II. 9v; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ordu ve Siyaset*. İstanbul, 2001², 105–107.

³⁰ *Napló*, II. 12v.

³¹ Kansu, *i. m.*, 208.

³² *Napló*, II. 12v.

³³ *Napló*, II. 14v.; Karácson nem írta le a későbbiekben, de valójában a magyar országgyűlésben 1909. december 16-án Justh Gyula képviselőházi elnök javasolta, hogy a parlament a képviselőház elnöke útján üdvözölje a török képviselőházat, amelyet az ülés „általános élénk helyeslés” mellett elfogadott. A javaslat mellett Thaly Kálmán is hosszasan felszólalt. *Az 1906. évi május hó 19-én hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló*. XXII. Budapest, 1908, 394. ülésnap, 410–413.; A török képviselőház elnökének köszönő sorait 1909. január 25-én olvasták fel a ház éljenzése közepette. *Az 1906. évi május hó 19-én hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló*. XXIII. Budapest, 1909, 403. ülésnap, 149.

³⁴ *Napló*, II. 14v.

³⁵ *Napló*, II. 16v–17r.

Karácson ezután a *Budapesti Hírlap* január 13-i vezércikkét kivonatossan törökre fordította az *Ikdám* számára. Ebben a Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti megegyezés következtében kialakuló helyzetet elemezték, valamint a széleskörű politikai-gazdasági-kulturális-tudományos török–magyar együttműködés fontosságára hívták fel a figyelmet.³⁶

Január 19-én Ahmed Dzsevdet bejt, az *Ikdám* tulajdonosát rábeszélte, hogy lapjában írjon a magyaroknak Boszniához való kizárólagos jogáról. Dzsevdet cikke másnap meg is jelent, amelyet Karácson lefordított magyarra, és elküldte a *Budapesti Hírlap*nak, amely január 23-án kivonatossan – pár sorral – le is hozta azt. Ebben a szerző kifejezi azt az állítólagos török óhaját, hogy a két annektált tartomány ne Ausztriához, hanem Magyarországhoz tartozzon, mert a „fajrokon magyarsággal óhajtanak atyafiságos szomszédságot.”³⁷

Idővel Kámil pasa nagyvezír megpróbálta egymás ellen kijátszani a különböző politikai csoportokat, megszabadulni az ifjútörökök befolyásától, s így kiépíteni saját hatalmát: odáig merészkedett, hogy február 10-én a maga emberei közül nevezte ki a hadügy- és a tengerészeti minisztert. Ekkor teljes erővel lépett fel ellene a Bizottság, és a parlamentben bizalmatlanságot szavazva megbuktatták. Helyére a Bizottság által is támogatott Hüszejn Hilmi pasa került.³⁸ Karácson február 16-án déltől estig a török képviselőházban volt, ahol Hilmi pasa nagyvezír kormányának beköszöntőjét hallgatta meg, valamint látogatást tett Ahmed Riza parlamenti elnöknel. Az ülést a diplomaták páholyából hallgatta végig. Bár azt írta, hogy az észleléseit máshol jegyezte le, ennek nem sikerült nyomára akadni.³⁹

Az *Élet* című lapba írt áprilisi levelében írta le, hogy egy évvel korábban még elképzelhetetlen lett volna, hogy a szultán arcképét árusítsák, vagy nyilvános helyen mutogassák, de a szabad sajtó óta már meg lehet ezt is tenni; igaz, a rikancsok kezdetben mindig a neve után azt is kikiáltották, hogy éljen, most pedig már az élclapok is karikatúrákat közölnek róla.⁴⁰

A Kámil pasa bukását követő két hónapban az összes Bizottság-ellenes erő azon volt, hogy megdöntsék annak hatalmát. Tevékenységük az 1909. április 13-i eseményekben tetőzött, amelyet a török történetírás a régi naptárrendszer miatt „március 31-i eseménynek” nevez. A felkelést a szofták, a teológus-hallgatók vezették, akik komoly propagandát folytattak a helyőrségi katonák között, s elérték, hogy azok melléjük álljanak az események kirobbanásakor. Az „ellenforradalmárok” legfőbb jelszava a seriat, az iszlám jog visszaállítása volt, de

³⁶ *Napló*, II. 17v.; Új helyzetünk a Balkánon. *Budapesti Hírlap* 1908. január 13.

³⁷ *Napló*, II. 18r–18v.

³⁸ Stanford J. Shaw–Ezel Kurat Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. II. *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*. New York, 1988, 279; Ahmad Feroz, The Young Turk Revolution. *Journal of Contemporary History* 3/3 (1968) 25–26.

³⁹ *Napló*, II. 20v.

⁴⁰ Levél keletről. *Élet* 1909. április 11.

fontos követelésként fogalmazódott meg a „mektepli”, azaz az akadémián végzett katonatisztek leváltása is, akik között rengeteg ifjútörököt találunk. Ezenkívül a nagyvezír, a hadügyminiszter, valamint a képviselőház elnökének eltávolítását akarták elérni. A szultán a kritikus helyzetben nem tudott és nem is akart a követeléseknek ellenállni, így végül a lemondott nagyvezír helyére Tevfik pasát nevezte ki április 14-én. A Bizottság azonban teljes mértékben elutasította a változásokat és az új kormányt: Macedóniában sereget szerveztek a főváros elleni katonai felvonulásra. A Hareket Orduszu (‘Akcióhadsereg’) április 17-én indult meg azzal a deklarált céllal, hogy helyreállítsa a rendet a fővárosban, illetve a fegyelmet a hadseregben. Konstantinápolyban április 23–24-én komoly összecsapások alakultak ki, amelyek végén a fővárost a Mahmud Sevket pasa által vezetett Hareket Orduszu erői foglalták el.⁴¹

Karácson az áprilisi katonai összecsapásról lemaradt, ugyanis április 2-án Magyarországra utazott, és csak 26-án érkezett vissza Konstantinápolyba, ahol ostromállapotok uralkodtak: a Taskisla és a Takszim kaszárnyákat „összelövdözve” találta, a lapok közül alig néhány jelent csak meg, és naplójegyzete szerint a szultán uralkodásának órái meg vannak számlálva.⁴² A parlament április 27-i ülésén valóban detronizálta a szultánt, s helyére Mehmed Resad került V. Mehmed (1909–1918) néven. Ezt másnap hozták nyilvánosságra, miután Abdülhamid szultán székhelyének, a Jildiz palotának a cseléségét elfogták. Délután négy órakor már Karácson is látta az új szultánt kíséretével a Divanjolun elvonulni. 28-án közzétették a sejhülszlám fetváját az uralkodóváltásról, és 29-ére virradóra a bukott szultánt Szalonikibe szállították. Az ostromállapot Karácson feljegyzése szerint még április 30-án is tartott, és tömegesen tartóztatták le az embereket.⁴³

Az ellenforradalomról április 29-i levelében is beszámolt az *Életben*: „Mikor e sorokat írom, ágyúdörgés, puskaropogás, tűzijáték, harsogó zenészó és százazrekre menő tömeg éljenzése hirdeti a nagykiterjedésű Konstantinápoly minden részén, hogy a nemzetgyűléssé átalakult török parlament II. Abdul Hamid szultánt 33 évi uralkodás után trónvesztettnek nyilvánította és helyébe Resad Mohammed herceget V. Mohammed néven trónra ültette.” A cikk további részében a szultánok történelmi közjogi helyzetét tekintette át, valamint a fetva jelentőségét és kiadásának módját írta le.⁴⁴

⁴¹ Az eseményekre részletesen ld. Shaw, *i. m.*, 279–282; Ahmad Feroz, *The Making of Modern Turkey*. London, 1993, 36; David Farhi, *The Şeriat as a Political Slogan: Or the ‘Incident of the 31st Mart’*. *Middle Eastern Studies* 7/3 (1971) 275–299; Victor R. Swenson, *The Military Rising in Istanbul 1909*. *Journal of Contemporary History* 5/4 (1970) 171–184; Alkan, *i. m.*, 87–152.

⁴² *Napló*, II. 23v.

⁴³ *Napló*, II. 24r; Shaw, *i. m.*, 282.

⁴⁴ Levél keletről. *Élet* 1909. május 9.

Május 3-án megkezdték a haditörvényszék által hozott ítéletek végrehajtását. Tizenhárom embert akasztottak fel nyilvános helyen; a Galata-hídnál kivégzettek tetemeit még Karácson is látta.

Régi szokás szerint az új uralkodót Oszmán Gázi kardjával kellett felövezni, amely a szultánok legitimációjának egyik legfontosabb eleme volt. V. Mehmednél ez május 10-én történt meg, és Karácson a díszmenetet meg is tekintette.⁴⁵ Az *Élet* című lapban ezt követően egy újabb írása jelent meg, amelyben a ceremónia háttéréről olvashatunk. Többször beszélgetett a kardfelövezést hagyományosan elvégző kónjai mevlevi dervisek vezetőjével, aki kijelentette előtte, hogy ha a jelenlegi kormány akadályozta volna eme jogának gyakorlásában, akkor kész lett volna jogai védelme érdekében Angliához fordulni, melynek a legtöbb muszlim alattvalója van. V. Mehmed volt egyébként az első szultán, aki már az alkotmányra is letette az esküt. A forradalom elsöpörte a régi „bizarr és nevetséges” címeket is, amelyben oly gazdag volt az előző kor: már senki sem nevezte a szultáni trónt „égig érő magas trónusnak” és nem használták rá „a föld királyainak és császárainak menedékhelye” kifejezést sem. Karácson írt arról is, hogy a korábban Abdülhamid által lakott Jildiz palota oly gyűlöletes, hogy azt az új szultán a török nemzetnek adta és turistalátványosságnak szánja.⁴⁶

Karácson megfigyelése szerint a török alkotmányosság az európai államok gyakorlatához képest jobban korlátozza a szultán hatalmát. A szultán május 20-án megjelent a képviselők eskütételén, s ott az elnöki emelvényen foglalt helyet, amíg a beszédét felolvasták, azután pedig páholyába ment s végighallgatta a tanácskozást.⁴⁷

A tudós ifjútörökök iránti kezdeti szimpátiája ekkora már alaposan megcsappant. „Az ujtörökök, kik felületesen némi műveltséget sajátítottak el Európában, valójában ép oly fanatikus muzulmánok, mint az ortodox turbánosak. A jelek már most mutatkoznak, hogy a keresztényekkel való teljes egyenlőséget soha sem fogják megvalósítani. Ha hatalmuk volna az uj-törököknek Európával szemben époly kegyetlen hódítást végeznének, mint négyszáz évvel ezelőtt.” – olvasható a napló június 25-i bejegyzésében.⁴⁸

1909 júliusában nagy készülődés folyt az alkotmány kihirdetésének évfordulójára. A török lapokat a Magyar Távirati Iroda „felültette” azzal, hogy magyarok is érkeznek az ünnepségre, amely azonban nem történt meg, pedig a törökök még küldöttséget is kiállítottak annak fogadására. Július 23-án fényes ünnepséget tartottak az alkotmány kihirdetésének első évfordulóján.⁴⁹ „De századok óta

⁴⁵ *Napló*, II. 24v–25r.; A ceremónia korabeli leírása: Turkey. Investiture of The Sultan. *The Times* 1909. május 11. A korabeli ceremóniákra általában: Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaş! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*. İstanbul, 2004, különösen: 46–75.

⁴⁶ Levél keletről. *Élet* 1909. június 27.

⁴⁷ *Napló*, II 26v. A parlamenti eseményre ld. *Budapesti Hírlap* 1909. május 21.

⁴⁸ *Napló*, II 30r.

⁴⁹ *Napló*, II. 32r–33r. 1909. július 17-i, 22-i és 23-i bejegyzés.

megromlott közerkölcsöket, teljesen korhadt intézményeket, sötét tudatlanságot és fanatizmust egy évi alkotmányos szabadsággal megszüntetni nem lehet, különösen pedig mikor... komoly munka semmi.” Karácson felvetette olvasóinak, hogy lehet-e az iszlámmal modern államot és társadalmat létrehozni, mikor a nők jogai annyira korlátozva vannak, hogy például a muszlim nők az áprilisi véres események alatt sem segíthettek a sebesült katonákon vallási előírásaik megsértése nélkül.⁵⁰

Szeptember 19-én az *Ikdám*ban vezércikket írt „Az oszmán nyelv megtisztítása és a magyar nyelv” címmel, amiért komoly támadás érte őt a törökök részéről. Ugyanakkor a szeptember 25-i számban egy olvasó felkérte, hogy Karácson adjon a nyelvújításhoz tanácsokat.⁵¹

„A törökök között a reform az új-török regime alatt sem megy előre. Most is ott vannak, ahol előbb. Így van ez jól, legalább a belső romlás siettetni fogja az ország pusztulását és feloszlását, melyre már régen megérett.” – jegyezte fel keserűen decemberben. A hónap végén újabb kormányválság tört ki, amelynek során Hilmi pasa nagyvezírt lemondásra kényszerítették. Karácson szerint őt áldozták fel az elégedetleneknek a bagdadi vilajetben kitört „elégtelenség” miatt.⁵²

Karácson véleménye szerint a török parlament „ügyetlenül” működik és „haszontalan, aprólékos dolgokkal vesződik”, mint például amikor arról tárgyalt, hogy hová tegyék azt a halcsontvázat, mely a Szeráj padlásán található.⁵³

Január 26-án este Dzsevdet bejjel, az *Ikdám* tulajdonosával beszélgetett újra, aki elfogadta Karácson véleményét, hogy az „iszlám vallással lehetetlen modern államot alkotni és fenntartani.” Dzsevdet elmesélte, hogy egy hodzsa egy képes elemi iskolai könyvet széttépett, mondván, a seriáttal ellenkezik a képek használata.⁵⁴

Április 9-i feljegyzése szerint nagy a baj az albán lázadás miatt, ahol vallási követelések is vannak, pl. az iskolai könyvekben ne legyenek képek.⁵⁵ Valójában azonban ennél sokkal súlyosabb okok miatt tört ki a lázadás: autonómiát szerettek volna, albán tisztviselőket a tartományi hivatalokban, hivatalos albán nyelvhasználatot, hagyományaik védelmét, valamint tiltakoztak a magas adók és az újabb újoncozás ellen.⁵⁶

1910. május 13-án este Juszuif Izzeddin trónörökös Londonba utazott, hogy részt vegyen VII. Edward angol király temetési szertartásán. „Az új-török párt

⁵⁰ Levél keletről. *Élet* 1909. augusztus 15. A cikkben egyébként az oszmánli nyelv megértési nehézségeit is eseteli a török–magyar rokonsággal összefüggésben.

⁵¹ *Napló*, II. 36v–38r.

⁵² *Napló*, II. 45r–46v.

⁵³ *Napló*, II. 47r.

⁵⁴ *Napló*, II. 48v.

⁵⁵ *Napló*, II. 55r.

⁵⁶ Csaplár-Degovics Krisztián, *Az albán nemzettévalás kezdetei (1878–1913) – a Rilidnja és az államalapítás korszaka*. Budapest, 2010, 210–211; Shaw, *i. m.*, 287–288.

hatalmas győzelme az iszlám fanatizmus fölött ez az eset”, hisz korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy az Oszmán-dinasztia valamely tagja egy keresztény uralkodó temetésén tiszteletét tegye.⁵⁷

Az év hátralévő részében már egyre kevesebb politikai hírről olvashatunk a naplóban. Az egyik bejegyzés szerint Ahmed Számimot, a Bizottság-ellenes *Szedá-i Millet* szerkesztőjét június elején meggyilkolták, és a Bizottság igencsak igyekezett tisztázni magát a gyilkosság vádja alól. „Ezekbe a politikai kérdésekbe azonban nem keveredem, még véleményt nyilvánítani sem szeretek.”⁵⁸

Június végén arról írtak a török lapok, hogy Magyarországgal kereskedelmi összeköttetést akarnak szervezni, ami Karácson szerint „óriási illúzió”.⁵⁹

Augusztus 26-i feljegyzése szerint a törökök útját állják, hogy a nők is emberi jogokhoz jussanak, s e tekintetben az újtörökök nagy része is éppoly korlátozott – tegyük hozzá, ekkor a világ nagy részével egyetemben.⁶⁰

Október 13-án „a Portán hosszasan beszélgettem Abdurrahman bej volt miniszterrel. Panaszkodva említi, hogy az újtörök kormányzás semmiféle ügyosztályban nem megy rendesen. A hivatalokba beállított emberek tudatlanok, tapasztalatlanok s az elégtelenség mindenütt érezhető. Legnagyobb baj a pénztelenség, mely mindent megakaszt.” A pénzügyi helyzet sem sokat változott 1908 óta, sok helyütt nem fizetik rendesen a béreket, amely miatt újabb kormányválság is kezdődött. Ráadásul minden bajért mindenhol az ifjútörököket okolják, mivel minden fontos pozícióba saját embereiket ültették.⁶¹

December 12-én azt tartotta érdemesnek feljegyezni, hogy a török demokrata párt minden második-harmadik nap új lapot indít, mert a hadi törvényszék rendszeresen felfüggeszti azok kiadását. Erre készültek is, ezért előre harminc újság kiadására szereztek jogot. Lapjaik címei változatosak és beszédek voltak: *Esek* (‘Szamár’), *Alafranga* (‘Nyugati módra’) stb.⁶²

Az 1911-es évből Karácson már csak egy témánkba vágó dolgot jegyzett fel, április 5-én, ami miatt teljesen felháborodott: „A törököknél most igazán kitűnik, hogy szabadság nem lehet: a rendőrség betiltotta a mára meghirdetett, tisztán tudományos, nyelvészeti jellegű konferenciát, melyet az oroszországi tatárok közül Juszuf Akcsora bej és néhány képzett társa akart tartani, egyedül a török irodalmi nyelv nemzeti jellegének megőrzéséért.”⁶³

⁵⁷ *Napló*, II. 58r.

⁵⁸ *Napló*, II. 59v–60r. 1910. június 19-i feljegyzés.

⁵⁹ *Napló*, II. 60r.

⁶⁰ *Napló*, II. 64v. A muszlim nőknek megtiltották, hogy egy kocsiban utazzanak egy férfival, még ha családtagjuk is. *Budapesti Hírlap* 1910. augusztus 24.

⁶¹ *Napló*, II. 71r–71v.

⁶² *Napló*, II. 78r.

⁶³ *Napló*, II. 92v.

E bejegyzés után sajnálatosan alig egy hónappal, május 2-án Karácson sok szenvedés után vérmérgezésben hunyt el Konstantinápolyban, s lett a „magyar tudományos kutatás vértanúja.”⁶⁴

Annak ellenére, hogy viszonylag röviden intézi el naplójában az eseményeket, Karácson nagyon is érdeklődött a történetek iránt, sőt, saját eszközeivel igyekezett is megélni és alakítani azokat. Cikkeket írt a magyar lapokba, ahol személyes benyomásairól, véleményéről számolt be, török lapokban fejtette ki nézeteit bizonyos kérdésekről, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Lefordított magyar vonatkozású török írásokat a magyar sajtó számára, találkozott a korabeli politikát alakító jelentős szereplőkkel, pl. az *Ikdám* tulajdonosával, akivel cikket is íratott, a sejhüliszlámmal, egy egykori miniszterrel. De meg is tapasztalta a forradalom hangulatát, amikor az ünneplő vagy a tüntető tömeg közé veyült, meglátogatta a korábban betiltott színművek előadását, a parlament megnyitását, üléseit. A kezdeti lelkesedés után azonban ő is érzékelte, hogy túlságosan zavarosak még a viszonyok, s míg 1908–1909-ben igyekezett helyzetéhez mérten véleményt formálni, 1910-ben már nem szívesen tette ezt naplója szerint sem; ennek megfelelően egyre kevesebb aktuálpolitikai eseményt találunk írásaiban. Karácson tehát nem csak a múlt iránt volt érzékeny, egyértelműen felismerte, hogy az 1908-as eseményekkel új, de – mi már tudjuk – rövid korszaka kezdődött az Oszmán Birodalom történetének.

FÜGGELÉK

Kiegészítések Karácson Imre bibliográfiájához⁶⁵

- A török alkotmányosság. *Budapesti Hírlap* 1908. augusztus 11.
 Levél keletről. *Élet* 1909. március 14., április 11., május 9., június 27.,
 augusztus 15.
 A sztámbuli falak. *Élet* (1911) 317–318.

⁶⁴ Bene, *i. m.*, 21.

⁶⁵ Az itt közölt bibliográfiai tételek a Bene István könyvében található könyvészeti adatokat egészítik ki. Bene, *i. m.*, 27–37.

Csáki Éva Terepmunkáimról

A turkológusok egy része végez terepmunkát, más része nem. Utóbbiak – gyakran az adott téma jellegéből fakadóan – inkább levéltárakban, archívumokban, könyvtárakban dolgoznak. Szegedi egyetemi éveim alatt tanárom, Róna-Tas András megbízott azzal, hogy a nemrég elhunyt Németh Gyula Szegedre került hagyatékának feldolgozásában részt vegyek. Az egyetem utáni első munkahelyeim, az Akadémiai Levéltár, majd a Keleti Gyűjtemény bő teret adtak az ilyen jellegű ténykedésnek (Scheiber hagyaték, Kúnos hagyaték). Aztán jöttek a kutatóutak. Nagyon változatosnak bizonyultak, teli váratlan fordulatokkal, de természetesen ezek nem értékmérők. Nem is rangsorolnám egyik tevékenységet a másik elé vagy mögé, de mostanra megállapítottam magamban, hogy a terepmunka sokoldalúbb, sokrétűbb, olykor veszélyesebb tevékenység. Az persze soha sem volt kérdéses, hogy a férjem – Sipos János – kutatásaiból származó szövegekhez mindig hozzáfértem, s fordítva is igaz, hogy bárhová indultam terepmunkára, a lelkemre kötötte, minimum 200 dalt kell hazahoznom a gyűjtőútról.

Saját gyűjtéseink feltétlen és legnagyobb értéke az, hogy mindegyik hiteles, adatolva van, ellenőrizhető. Házi archívumunkban ott sorakoznak a felvételek magnetofonszalagon, videokazettán, fényképeken. Lehetőleg mindent digitalizálva is őrzünk. Magunk sohasem tudjuk majd mind feldolgozni, de ez az anyag használható, hozzáférhető mások számára is. Igyekszünk részletes katalógusokat írni a felvételekről.

El sem tudom képzelni, hogy W. Radloff a 19. század második felében szibériai gyűjtése során az akkori viszonyokkal hogy tudott megbirkózni. Milyen lehetett a közlekedés, milyenek a fizikai körülmények és más hasonlóak? Mégis, ő és mások milyen hatalmas anyagot gyűjtöttek össze, s – nem egészen mellékesen – micsoda szótárakat tudtak szerkeszteni a szövegek alapján! Vagy egy másik terepmunka hozadéka: ha Kúnos nem gyűjtött volna fel ada-kalei népdalokat, talán fogalmunk sem lenne az ottani nyelvjárásról.

A közlekedési nehézségekkel még a 20. század végén nekünk is meg-meggyűlt a bajunk. Elég, ha csak a két mongóliai gyűjtésemre gondolok, például a nalayhira¹ 1997-ben. Két fiatalember, Selenge és Somfai Dávid² is elkísért, ám alighogy elhagytuk Ulanbatort, az autóbusz defektet kapott, karnyújtásnyira a

¹ Rövid ismertetőjét ld. Csáki Éva, *Collecting in a Mongolian Kazakh Mining Village: Nalayh*. In: Sipos János, *Kazakh Folksongs from the Two Ends of the Steppe*. Budapest, 2001, 28–30.

² Mindketten az ELTE Belső-Ázsiai Tanszék hallgatói voltak akkoriban.

világ végétől, és sem előre, sem hátra nem lehetett továbbmenni. Órákkal később jött arra egy másik busz, az vitte vissza az utasokat a mongol fővárosba.

Általános észrevételek

A legkorábbi török népdalszövegeket Kasgári *Díván-i Lugát at-Turk* című művében találjuk.³ Ezeket a verseket többen feldolgozták, elemezték, megvizsgálták. Elég utalni Brockelmann, Doerfer, Sztebleva, Tekin tanulmányaira.⁴ Tudunk korai kínai verselési formákról is. Doerfer⁵ megemlíti, hogy a Tang dinasztia idején a négysorosokat tekintették szabályos versnek, *aba* rímeléssel. Ez a forma a legerjedtebb mind a török, mind a magyar népdalokban.

Terepmunkák kapcsán Kakuk Zsuzsa többször is a lelkemre kötötte, hogy soha el ne hagyjam a gyűjtés helyszínét, míg az összes szöveg le nincs írva, de lehet, hogy ez esetben még most is ott lennék az adatközlőknél. A tanács mégis megszívlelendő, mert valóban nehéz, sőt nem is mindig lehet pontosan leírni a rögzített beszélgetéseket, pláne az énekelt szövegeket hetekkel, netán évekkel később. Megeshet, hogy az adatközlő különös nyelvjárásban beszél, van, hogy ismeretlen kifejezések özönét árasztja a hallgatóra. Olyan is előfordul, hogy foga sincs, van viszont háttérzaj, esetleg a rábízott apróság bömböl,⁶ netán a társa próbál alkalmatlankodni,⁷ jelezvén, hogy nincs ínyére a felvétel.

A gyűjtő sohasem veszítheti el a türelmét, egy-egy értékes adat reményében fel kell függesztenie mindenféle megszokott elvárását. Arról nem is beszélve, hogy a gyűjtő mindig kér. S ugyan melyikünk fakadna dalra pusztán csak azért, mert egy messziről frissen érkezett, mondjuk, külföldi személy elébe tesz egy mikrofont?

Az adatközlők természetesen kéretik magukat, kínálgatják a hívatlan „vendéget”, teáztatják a török világban rendszeren, de ugyanezt tapasztaltam a mongóliai Nalayhban élő kazakok közt is. Inni kell négy-öt vagy még inkább nyolc-tíz teát, órákon át tart az ismerkedés, míg ki nem derül, hogy az ember tényleg nem rossz szándékkal, tényleg tudományos elkötelezettségből „nyomul”. Eltökélten

³ Robert Dankoff–James Kelly, *Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luḡāt at-Turk)*. I–II. (Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources, VII.) Cambridge, Mass., 1982–1985.

⁴ Carl Brockelmann, *Alttürkistanische Volks poesie. Asia Major*. I. Berlin, 1923, 1–23, 24–44; Ija Vaszilevna Sztebleva, *Poetika drevnetjurkszkaj literatury*. Moszkva, 1976; Talat Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*. Ankara, 1989.

⁵ Gerhard Doerfer, *Formen der älteren türkischen Lyrik*. (Studia uralo-altaica, 37.) Szeged, 1996, 74.

⁶ Konyában gyűjtöttünk egy igen gazdag repertoárral megáldott karacsáj adatközlőtől (S. T.), aki éppen felügyelte kisördög unokáját.

⁷ Egy trákiai faluban találtunk rá E. E. énekes asszonyra, akit hosszú élete során a legkülönbözőbb alkalmakra szoktak felbérelni. A férje hosszasan becsmérelte hihetetlen munkavégző képességéért, majd testi zajokkal próbálta megghiúsítani a felvételt.

minden helyzetben a gyűjtés sikerére kell gondolni, hiszen ez a cél, ezért vagyunk ott. Olyan anyagokat kell összegyűjteni, amelyek ma még rögzíthetők, de holnap már nem lesz, aki emlékszik rájuk. Az a cél, hogy a hagyományról, ez esetben az énekes szokásokról minél több konkrét adatunk legyen, mert az egyik magyarázata lehet, hogy a másokban rejlik.

A gyűjtött szövegekben, hasonlóan más, akár epikus folklór szövegekhez, megjelennek a hagyományokra utaló nyelvi elemek, fordulatok, netán olyan események, melyekről egy kívülálló mit sem tudhat, míg a helyieknek fontos, élte-tett emléke. A magyar őstörténet kutatása szempontjából újabb és újabb adatok előbukkanását várjuk e ritkán kutatott területről is. Van-e olyan elem, akár formai vagy tartalmi, néprajzi, nyelvi stb. amelyik előfordul a mi hagyományainkban? Mindig az a legnagyobb öröm, ha olyanra bukkanunk, amely hasonlóságot mutat a sajátjainkkal s amely összeköt bennünket.⁸

A szövegekből értesülhetünk a közösség értékrendjéről, melyet a gyűjtő akaratlanul is mindig szembeállít a sajátjával s rácsodálkozik a különbségekre. Fel-tétlenül jó lehetőség van arra, hogy mélyebb bepillantást nyerjünk a lelkivilá-gukba. Az egyes közösségek büszkék arra, amit a felmenőiktől örökölték, s még fel tudnak mutatni a világnak. Nagyszerű érzés az együtténeklés abban a falusi közösségben, amelynek tagjai a rendkívül nehéz mezőgazdasági munkák után bizonyos szertartásokra felveszik az ünneplőt és emelkedett lélekkel közeled-nek Istenhez.

Van, aki nem tud énekelni, de az is előfordul, hogy valakinek nem illik. Bartók is leírta 1936-os gyűjtésében,⁹ hogy milyen szomorú volt a helyi szabályok miatt. A női énekekre utalok, melyekből nem sikerült gyűjtenie. A török nők nem énekelnek, nem énekelhetnek minden további nélkül bárkinek. Ennél szemérmesebbek is, valamint a rangidős jelenlévő férfi amúgy sem nagyon enged-né. Sok-sok ilyen élményünk van, általában azzal hártanak el bennünket, hogy „nem tud az semmit sem”, vagy pedig „nem emlékszik már semmire sem”. Ezeket a válaszokat a helyükön kell tudni kezelni, ettől még jól sikerülhet egy gyűj-tés, csak ki kell várni a sorát. 2000-ben egy izmíri kongresszus után elirányí-tott az Izmiri Rádió népzene-kutatója egy környékbeli faluba. Ott azzal fogadtak, hogy hiába fáradtam, az egész faluban senki sem tud semmit, pontosabban egy

⁸ Nagy eredményeket mutat fel Bartha Júlia, *A Kunság népi kultúrájának keleti elemei*. Debrecen, 2002; Uő, *Nagykunsági néprajzi tanulmányok*. Karcag, 2007; Kovács Előd, *Népköltészet, jelző és asszociáció*. 1. Budapest–Debrecen, 2003; Uő, *Török népdalok Európától Szibériáig*. Debrecen, 2005. – Mindketten a debreceni néprajzos iskola jeles képviselői. Több tanulmányuk török terepmunkák alapján hasonló céllal készült.

⁹ „It is a pity that I could not get any women singers (except the old woman from Ankara and the little girl from Höyük), in spite of all my efforts, because of the still prevalent religious superstitions of the Mohammedans. This is a serious handicap in collecting Turkish folk songs. ... If this situation does not change, then half of the Turkish population will be artificially excluded from making any contribution to folk music collections!” (Béla Bartók, *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Princeton, 1976, XVII–XVIII.)

valaki nagyon sok régi éneket ismer, de ő most éppen elutazott. Aztán mégis sikerült egy pár jó, régi *zeybek* éneket felvennem szép előadásmódban.

Nehéz leírni a gyászolók között felvett sirató énekek súlyos érzelmi terhét. A gyűjtő, mondjuk én, ugyanúgy hatása alá kerülök, mint a többi hallgató, velük sírok, bánkódom, keservegek.

A trákiai kutatás

A trákiai kutatásunk elé kívánczozik a dátum: 1999. november 11. Ekkor ért véget Isztambulban egy nemzetközi turkológus kongresszus, melyen Sipos Jánossal ketten vettünk részt Magyarországról. A Hadtörténeti Múzeum (Askerî Müze) csodaszép helyszínt biztosított a többnapos eseménynek. Az utolsó előadásokra már be sem ültem, mert még szövegeket egyeztettem a folyosón E. A. adanai professzorral. Korábbi felvételeim problémás szövegrészeit volt szíves áthallgatni velem, amikor óriási földrengés rázta meg Düzcét. Az előadótermekből rémülten futottak ki az emberek, mindenki azonnal tudta, hogy miről van szó. Nem így mi, magyarok! Nehezen fogtuk fel a helyzetet, mi soha sem éltünk át még ilyet. A több száz kilométerre lévő epicentrumban minden romhalmazzá változott. Nehéz dilemma előtt álltunk; induljunk-e azonnal haza, vagy mégis vegyünk-e részt a trákiai bektasi előjárók éves kongresszusán, ahová nem várt helyről kaptunk meghívást.

Másnap korán reggel már robogott velünk Çorluba a helyközi busz. O. B. fogadott bennünket, s vitt el a találkozóra, ahol az utóregének miatt egész nap lengtek a csillárok. Aznap volt a lánya esküvője, így vele csak másnapról kezdődhetett a gyűjtés. Olyan adatközlő ő is, akivel minél több időt érdemes eltölteni, mert mind anyai, mind apai ágon több bektasi előjáróval büszkélkedhet.¹⁰ Ismeri ő maga is a hagyományait, sok *cönk defteréből*¹¹ nem is tudta, melyiket nyitogassa. Egymás után hangzottak fel a szebbnél szebb *nefesek* és *semahok*, mindegyiket bőséges magyarázat követte. Megvilágította az elhangzott szövegekben benne rejlő átvitt értelmet, az eseményeket, a példabeszéd értékű erkölcsi tanítást, netán az abszolút alapfogalmakat.

Ekkor még nem is sejtettem, hogy mibe is botlottam, hogy milyen mély és sötét lyukba tornáztam bele magam.¹² Arra végképp nem gondolhattam, hogy majd a tíz évvel később megjelenő tanulmánykötetünket hosszan tartó kutatások, különleges konzultációk irodalmárokkal, nyelvészekkel, folkloristákkal,

¹⁰ Több ilyen adatközlőre találtunk gyűjtőútjainkon, akiknek a felmenői úgyszólván kivétel nélkül a Balkánról települtek vissza a közeli vagy távolabbi múltban.

¹¹ Kézrel írott szöveggyűjtemény, különös elrendezésben, általában egy vastagabb füzetben.

¹² A bektasi kutatás kapcsán több cikket írtam, illetve előadást tartottam a Körösi Csoma Társaságban és a Magyar Azeri Baráti Társaságban. Révfülöpre 2006 májusában Pócs Éva hívott meg az Angyalok, démonok, látók és szentek című konferenciára. Előadásom címe: *Angyalok és szentek a trákiai bektasiknál* volt.

történészekkel, különböző iszlám konferenciák¹³ résztvevőivel, interjúk az előjárókkal, hosszabb-rövidebb együttlétek a közösség tagjaival és hasonlók kell, hogy megelőzzék. Sokat segített az is, hogy az ankarai Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi tudományos folyóiratában szerkesztőbizottsági tag lettem, így számos cikknek a bírálatát végeztem el, melyek szintén a legkülönfélébb aspektusokból gyarapították a bektasikra vonatkozó ismereteimet.

Összeszedtük a lehetséges szakirodalmat, kijegyzeteltük valamennyit, ami szintén komoly eredmény, ha meggondoljuk, hogy Magyarországon nem árulnak török nyelvű könyveket. Mindezek nélkül elképzelhetetlen lett volna a misztikus iszlám szövegek magyarra fordítása, azoknak a terepen gyűjtött szövegeknek, amelyekben a szavak titkos értelme hordozza az igazi mondandót.¹⁴

Ámulatba ejt, hogy egy-egy nyelvjárásban beszélő írástudatlan ember milyen sok, a szájhagyományozásból reámaradt középtörök nyelvű szöveget tud. 2002. december 5-én egy szertartáson B. baba az előjáró elénekelt például a 13–14. században élt Junusz Emre egyik versének változatát, vagy 1999 novemberében a közösség énekelt el Pir Szultán Abdal versét, melyeket Doerfer is közöl és elemez.¹⁵ Ezek az adatközlők mind analfabéták voltak, de a közösség őrzi a szövegemlékeket.

Estére O. B. a szüleit is behozta a falujukból, más rokonokat is meghívott,¹⁶ mind együtt vacsoráztunk náluk, majd a vendégekkel együtt felidéztek a *muhabbet*¹⁷ lényegi részeit, valamint más népi hagyományokat, ezekről is készíthettünk felvételeket.

Másnap a Havsához tartozó Musulçába vártak bennünket. Az ottani előjáró, a *dede* személyesen hívott meg minket egy szertartásra. Musulça tipikus bektasi falu, ahonnét nem vezet tovább országút. Havsából kétszer megy ki *dolmuş* a faluba, kétszer jön vissza is. Aki eljut oda, csak visszafelé indulhat, nincs más lehetőség. Ilyen helyeket választanak maguknak lakóhelyül legszívesebben a bektasik, akik tartózkodnak a közéleti jelenléttől, semmi hajlandóságot sem mutatnak a vitára, meggyőzni sem akarnak senkit.¹⁸ Védekezésről szó sem lehet az

¹³ Hacı Bektaş Veli születésének 800. évfordulóján 2009-ben több nemzetközi konferencián tartottam előadást bektasi kutatásaimról.

¹⁴ Ismételtelen kifejezem hálámat Mithat Durmuş turkológusnak, akivel Kırşehirben volt szerencsém megismerkedni egy, az áhírról szóló konferencián. Mithat Bey végezte el kiválasztott szövegeink lektorálását, tanulmánykötetünk ismertetését.

¹⁵ Doerfer, *i. m.*, 224, 229.

¹⁶ Az eseményről fényképet közzeltünk, éppen tiszteletét fejezi ki három férfi a babának. János Sipos–Éva Csáki, *The Psalms and Folk Songs of a Mystic Turkish Order. The Music of Bektashis in Thrace*. Budapest, 2009, 63.

¹⁷ A szó 'szép beszélgetés'-t jelent, de a szertartásnak azt a részét értik alatta, amikor az előjáró elmondja nevelő célzatú gondolatait egy-egy szent himnusz kapcsán. Van, hogy az egész szertartásra utalnak ezzel a szóval.

¹⁸ Alapszabály a bektasiknál, hogy *eline, beline, diline sahip*, vagyis hogy nem lopkod össze-vissza, erkölcsös életet él és jól vigyáz a nyelvére. Aki vétséget követ el, azt sem citálják bíróság elé, saját közössége megvetése sújtja.

esetükben. Gondoljon vagy mondjon róluk bármit a közbeszéd, nem vitatkoznak, nem fenyegetőznek sajtóperekkel sem. Nem igazán érdekli őket ez az átmeneti helyszínnek tekintett világ sok megkérdőjelezhető értékével, kettős mércéjével, hajmeresztő következetlenségeivel. Mit is számít ez a pár évtized, míg itt tartózkodunk az örökkévalósághoz képest? Ők úgy tartják, hogy a lelkünk halhatatlan, vándorol, s minden halál után új alakot ölt. Nem alakoskodnak, nem akarnak senkit meggyőzni. Bárki csak a saját meggyőződéséből és csak felnőtt korban csatlakozhat a rendhez, lehetőleg a házastársával együtt teljes egyetértésben.

Musulçában alig engedte meg az előljáró, M. Ç., hogy az édesanyja, nagynénje, menyé¹⁹ vagy más nő, például az érkezésünk hírére bekukkantó szomszédasszony is énekeljen nekünk.²⁰ Inkább csak este a szertartáson²¹ és másnap tudtunk hosszabb felvételeket készíteni. Emlékezetes a *Dört kurt* 'Négy farkas' legendája, melyet bulgáriai apósától tanult adatközlőnk.

Kılavuzluban R. E. várt bennünket, aki feleségével együtt csatlakozott a bektasikhoz. Ő maga Trákia minden falvát végigjárta, ismeri mindegyiknek a történetét, amolyan amatőr történész, aki tudja, melyik faluban milyen rend tagjai laktak, melyiknek mik a jellemzői. Az évek során többször találkoztunk konferencián, szertartáson R. Beyjel.

A terepmunkák legfőbb hozadéka első kézből való információk özöne, melyeket jó esetben fel lehet használni tanulmányokban. Természetesen nemcsak a konkrét kutatási téma, hanem számos más is előkerül egy-egy gyűjtés során. Az énekek nyelve mindig archaizáló, legyen szó akár népdalról, akár szertartás-énekről.

A vallási énekek és szertartások kapcsán elmesélték, hogy ki hogyan került velük kapcsolatba, ki volt a közvetítő, a mester, kit mi vezetett az elhatározásra, hogy felnőtt fejjel, saját akaratából rálépjen erre az útra. Ki melyik rendről mit tud, melyiknek mik a sajátosságai, melyiknek milyen a szertartása, hol vannak szent helyeik, hol nyugszanak a szentjeik? A renden belül hogy áll fel a hierarchia, hogyan választanak vezetőt maguknak? Milyen feladata van az egyes tisztségviselőknek?

Bektasi közösségek vezetőivel (H. Y., A. H. E., O. B., M. Ç., B. B.) interjúkat készítettünk saját élettörténetükről, a betelepülésükről, történelmükről. Az identitástudatukról is vannak felvételeink. Kérdeztünk a rend korai történetéről, a fontosabb korszakokról, a 13. századi babaí lázadásról, a bektasik legfőbb szentjeiről (Ali és fiai, Haszán és Hüszejn). Beszélgettünk a bektasik csoportjairól, az eltérő szokású trákiai rendekről (Amuca, Gülşeni, Bedreddini stb.), az áhiság lényegéről. Vannak felvételeink arról is, hogy ők hogyan defi-

¹⁹ Fényképét beválasztottuk a bektasik énekes hagyományairól szóló kötetünkbe. Sipos–Csáki, *i. m.*, 45.

²⁰ Azt is felvettük, ahogyan megpróbálja beláttatni velük, hogy semmire sem emlékeznek már.

²¹ A musulçai szertartás *zakirjai* (éneklő dervisek, akik hangszeren kísérik *nefeseiket*) is szerepelnek könyvünkben. Sipos–Csáki, *i. m.*, 53.

niálják magukat a többségi iszlámhoz képest. Mit tartanak fontosnak az alapfogalmaikról: szolgálat, 4 kapu – 40 szint, lélekvándorlás, a böjt, a *muhabbet*, az áldozati állat stb. Természetesen beszélgettünk napi (erkölcsi, gazdasági, társadalmi) problémáikról is.

Mi mindent örökítettek át a felmenők? A betelepülésük részleteiről is számos beszélgetésünk került felvételre, a szájhagyományozott történelem mindannyiunk saját, megélt történelme, melyben a szubjektív elemek dominálnak. Még a vitáik is emlékeztetnek, amikor zárt körben beszélgetve, a fiatalabbak próbálnak modernebb eszközöket bevezetni.

Aztán szó esett különféle népszokásokról, mint a tevejáték, az esővarázslás, a *Nevruz* és a *Hidrellez* hagyományok. Megemlékeztek a gyapjúkészítésről, a *kulaç* (olajban sült lángos) készítésről,²² a szomszédok megvendégeléséről, a színek szimbolikájáról. Hiedelmeik közül szó esett a sámánisztikus vonásokról,²³ a víz- és fakultusról, a sóval²⁴ kapcsolatos hagyományokról. Beszélgettünk régi viseleteikről, legendáikról, az *aşure*-készítésről,²⁵ de életfordulókhoz (születés-külvő-halál) kapcsolódó eseményekhez kötődő hagyományokról is; mind-mind gazdagított bennünket.

Nagy örömet okoz minden új fogalom, lexikai egység, például a szótáramba is belekerülhettek olyan szavak, melyek konkrét adatközlők magyarázatainak köszönhetők. Mégis a legnagyobb járulékos nyereség a szeretet, mely nehéz helyzeteken segített át életem ilyen-olyan szakaszaiban. Rengeteg jegyzetet is készítettem, még olyankor is, amikor már fejlett technikai eszközök segítették a munkát, nehogy véletlenül elveszítsek bármi fontos, megvilágító magyarázatot.

A kutatott téma mindig keretet szab, amúgy sem engedi meg az akármerre való elkalandozást, de ha az ember nem azért megy terepre, hogy bizonyítékot leljen egy hipotézisre, akkor van esélye az örömteli munkára. Kellő nyitottsággal álltunk hozzá a bektasikhoz, s nagy mennyiségű anyag gyűlt össze tőlük. A folklórszövegek a leggyakrabban archaikusak, a nyelvjárások különben is több nyelvtörténeti adatot őriznek, mint a köznyelv vagy az irodalmi nyelv. Nem csalatkozik a gyűjtő, ha az adatközlők személyes kapcsolatait, családját,

²² A Kúnos gyűjtötte ada-kalei mánikban *topnak* nevezik ezt a fajta sült tésztát, melynek elkészítésével és kínálgatásával kapcsolatos szokást *Hidrellez*kor vettem fel Kılavuzluban F. T-től. Kúnos Ignác, *Ada-kalei török népdalok*. Budapest, 1906, 112.

²³ Visszatérő vitatéma a bektasiknál a sámános hagyományok megléte. Vö. Csáki Éva, *Shamanistic Features Preserved in Bektashism*. In: 2. *Uluslararası Türk kültür evreninde Alevilik ve Bektaşilik bilgi şöleni bildiri kitabı*. I. Haz. Filiz Kılıç–Tuncay Bülbül. Ankara, 2007, 421–442.

²⁴ A sóval kapcsolatos hagyományaikról megjelent cikkem alapjául a bektasik legfőbb előljárójával, a *dedebabával* folytatott beszélgetésem szolgált. Csáki Éva, *Türk Kültüründe ayrıntılar: tuz. Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* (Kış 2001/20) 231–235.

²⁵ Muharrem a gyász hava, melynek 10. napja hajnalán hatalmas üstöket állítanak fel. Ezekben főzik az *aşure* nevű édes levest mindenféle száraz magvakból és szárított gyümölcsökből. Amikor elkészül, nem esnek neki, hanem legelőször nagy kondérokban küldenek belőle az árvaházakba, a laktanyákba, öregotthonokba stb.; így is jótékonykodnak.

iskoláit (ha van) mind végigkérdezgeti, mert ezekben sokszor benne rejlik a magyarázat is egy-egy nem várt adathoz.

Trákiában az alábbi helyszíneken, jellemzően picike falvakban gyűjtöttem: Çorlu, Musulça, Karacakılavuz, Kaşıkçı, Tekirdağ, Kılavuzlu, Yenibedir, Devletliagaç, Çeşmekolu, Kırklareli, Lüleburgaz, Kofçaz, Tatlıpınar, Karıncak, Ahmetler, Topçular, Enez; térképen megtalálhatók a kutatást összefoglaló kötetünkben.²⁶

Nyelvészeti megfigyeléseim mind nyelvjárásiak, mind nyelvtörténetiek.²⁷ A magyar nyelvtörténetben Horger törvényként is ismert kétnyíltszótagos tendencia a török nyelvtörténetben – ugyanúgy, mint a magyarban – a kezdetektől jelen van. Előkerült Trákiában is, de tán ez a legkevésbé meglepő, hiszen énekelte szövegekben a szótagszám megváltoztatásának a lehetősége a variánsoknál szükséges. A vallási énekek szövegei ugyanúgy hagyományozódnak, ugyanazon közösségek által, mint a népdalszövegek, ezért egymás mellett élő változatokat²⁸ is rögzíthettünk.

A népdalszövegek változatai

Színhagyományozódás során mind a dallam, mind a szöveg változhat, a változatok újabb és újabb környezetbe ágyazódnak, netán más dallammal is megőrződnek. Az ismétlés elég gyakori jelenség, erről Sudár Balázs²⁹ is írt már korábban. Az ismétlés erősíti az énekesek biztosságérzetét, az újonnan jöttek könnyebben megjegyzik, számos előnye van. Sugallja azt is, hogy azonos szótagszámmal egy-egy kifejezés, szólás, szóösszetétel meg is változtatható, az ismétlés során egy-egy szinonimával színesíthető. Lükő a magyar regösénekekről írt tanulmányában utal arra, hogy ez ismert jelenség az obi-ugoroknál, és az olasz népdalokban is előfordul.³⁰

Alkalmanként az ismételt sorokat egy kicsit megritmizálják, összerázzák, mert máshova kerülnek az elválasztások, máshogy törik a sor a szinonimacserék miatt. Ez érdekesebbé teszi a népdalt, ébren tartja az érdeklődést.

Tapasztalatból tudjuk, hogy számos olyan kiadvány jelent már meg, melynek címe mondjuk „Török népzene”, anélkül, hogy benne akár csak egyetlen

²⁶ Sipos–Csáki, *i. m.*, 661.

²⁷ Sipos–Csáki, *i. m.*, 359.

²⁸ Ilyen szövegváltozatokat szedtem csokorba a Talat Tekin születésnapjára megjelenő emlékkönyvben (Éva Csáki, *On the Variability of Texts as Seen in Bektashi Nefes. Articles on Turcology. Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth. International Journal of Central Asian Studies* 13 (2009) 123–135. www.iacd.or.kr/pdf/journal/13).

²⁹ Sudár Balázs, *Szövegvariációk a török ásik-költészetben*. In: *Mindenes gyűjtemény. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. I. Szerk. Csórsz Rumen István. (Artes Populares, 21.) Budapest, 2005, 39–56.

³⁰ Lükő Gábor, *Hímfi és a szarvas. Finnugor mítoszok és magyar emlékeik*. (Lükő Gábor művei, 4.) Budapest, 2003, 116.

egy kottát is közölne a szerző. Erre való tekintettel nem hagyhatom ki, hogy legalább mutatványokat ne közöljek török népdalszövegekből.

Három szöveggyűjtemény (korábbi gyűjtéseink anyagából, más gyűjtők³¹ megjelentetett szövegei) vizsgálata során a következő észrevételeket tettem:

A többféle szöveg tanulsága, hogy a gyűjtés helyétől és idejétől (?) függetlenül ugyanaz a sor megjelenhet:

1. Első sorként, s folytatódhat akárhogy, akár nagyon hasonlóan is, minimális eltérésekkel

(Sipos–Csáki, <i>i. m.</i> , 427.)	(V/1A-153)
<i>Meşeli dağlar, meşeli,</i>	<i>Meşeli dağlar, meşeli</i>
<i>Dibinde halılar döşeli.</i>	<i>Dibinde halılar döşeli.</i>
<i>Kül oldum ben bu derde düşeli</i>	<i>Kül oldum ben bu aşka düşeli</i>
<i>Al beni esmer güzeli,</i>	<i>Al beni esmeri³³ güzeli,</i>
<i>Yarimle kol kola gezelim³²</i>	<i>/yarim ol esmeri güzeli.</i>

Tölgyes hegyek, tölgyesek,
Alattuk kiterített szőnyegek.
Elhamvadtam, mióta bajba³⁴/szerelembe estem
Vigyél el fekete szépség,
Hadd sétáljak kedvesemmel kart karba öltve/
Legyél a kedvesem, fekete szépség!

(Sipos–Csáki, <i>i. m.</i> , 575)	(I/4A-77)
<i>İşte gidiorum çeşmi siyahım</i>	<i>İşte gedyorum³⁶ çeşmi siyahım</i>
<i>Önümüzde dağlar kiralansa da,</i>	<i>Evimizden dağlar sıralansa da,</i>
<i>kiralansa da</i>	<i>sıralansa da</i>
<i>Sermeyem³⁵ derdimdir, servetim</i>	<i>Sermayem derdimdir, servetim ahım</i>
<i>ahım</i>	<i>Karardıkça bahtım hey hey karalansa</i>
<i>Karardıkça bahtım karalandı ya.</i>	<i>da.</i>

³¹ Kúnos, *i. m.* Ebben a szöveggyűjteményben is találtam sorokat, sőt néha teljes strófákat is, melyek más, törökországi gyűjtéseink (népdal vagy vallási szöveg) variánsának tekinthetők. Sipos János, *Török népzene*. I–II. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 14–15.) Budapest, 1994–1995.

³² Nagyon tipikus a természeti kép; mint strófakezdő a magyar népdalokban is kedvelt.

³³ A szó helyesen *esmer*, de rajta van egy plusz szótag, mely jelentést nem hordoz, hanem csak ritmizál.

³⁴ A 'baj' éppenséggel itt azt jelenti, hogy 'szerelem'. Sokszor szerepel a két szó szinonimaként török dalszövegekben utalván arra, hogy nem egy könnyed kis ügyet értenek alatta.

³⁵ A *sermaye* standard szónak nyelvjárási alakváltozata Trákiában.

³⁶ A *git-* ige *get-* változata csak nyelvjárási különbség, az utóbbi archaizál.

Lám elmegek fekete szeműm
 Még ha előttünk hegyek szürkéllenek is/a házunk előtt hegyek sorakoznak is,
 Tókém a bajom, vagyonom a jajom,
 Nekem bealkonyul, be is sötétedett/hej, hej, ha be is sötétedik.

(Sipos–Csáki, *i. m.*, 392.)

Kırmızı gülün dalı var
Her gün ağlasam yeri var
Kırmızı gülün çiçeği

(Kúnos, *i. m.*, 66.)

Kırmızı gülün hari var
Bugün benim efsarım var
Her gün ağlasam yeri var

Piros rózsának ága van/tövisé van
 Minden nap jogosan sírhatnék/Ma nekem jó szándékom van
 Vörös rózsza virága/Minden nap jogosan sírhatnék

(Sipos–Csáki, *i. m.*, 429.)

Evlerinin önu bađlı,
Ben isterim burda kırmalı yađlı.

(Kúnos, *i. m.*, 30.)

Evlerimin uni pelin,
Ver babam elin öpeyim.

A házak eleje kertes/,Házam előtt keserű fü
 Finom kukoricás lepényt ennék/Atyám, kezéd hadd csókolom”

2. Azonos szótagszámmal hasonló strófakezdés:

(Kúnos, *i. m.*, 68)

Mezerimi kızlar kazsın dar olsun,
Etrafçıđım lale zümbül bađ olsun

ADA 1.1 (S2/A-62)

Mezarımı derin eşin, dar olsun
Eterafı³⁷ mor sümbüllü bađ olsun

Síromat a lányok ássák, szűk legyen,/ Síromat mélyre ássátok, szűk le-
 gyen

Körültem tulipánt jáczint kert legyen/ Körülötte lila jácintos kert legyen

II/3A-353

Ala gözlı nazlı dilber
Halimden haberin var mı?

(Sipos–Csáki, *i. m.*, 577.)

Ala gözlı güzel pirim
Derdime dermana geldim

Mézsín szemű kényes kedves/Barna szemű szép szentem
 Tudod-e, hogy mi van velem?/Bajomra gyógyírért jöttem

Az első oszlopban lévő két sor egy Karacaođlannak tulajdonított dalkezdet,
 míg a második egy sivasi imam *nefes* éneke elején hangzott el.

³⁷ Töltelékszótagra (*etraf*) volt itt is szükség a vers ritmusa kedvéért.

Más ritmusú sorban is megjelenik ez a fordulat, igaz ott nem strófakezdőként (Sipos–Csáki, *i. m.*, 524. No. 294.):

Ela gözlü pirim gel himmet eyle Jöjj barna szemű szentem, te segís

A sorkezdések, csakúgy, mint a rímképletek, külön-külön tanulmányt érdemelnek. Itt most csak a ritmusra utalhattam egy villanás erejéig.

Ahogy a Kúnos gyűjtötte ada-kalei vagy sokkal később Kakuk Zsuzsa³⁸ által lefordított krími, illetve kazáni és miser tatár népdalok között is találni aktuálisat, helyi jellegűt, illetve örök általánosat, ugyanúgy a trákiaiak között is ilyenek vannak. Ez utóbbiak a természeti képpel kezdődők, melyek hangulata a szerelmes szívébe markol. A rózsán búsán daloló csalogány száz évvel Kúnos után is előfordul, csakúgy, mint a hírt vivő darumadár és a szökkenő szarvas.

A népdalok szövegének kutatása időigényes tevékenység csakúgy, mint a mesekutatás, mert igen sok szöveg elolvasását igényli eredeti nyelven. Cserébe viszont soha nem látott tárházba léphetünk, ahol nyelvi és nyelvészeti különlegességek között válogathatunk, melyek sok esetben standard szövegekben nem fordulnak elő. Ezek az adatok megbízhatók nyelvtörténeti és néprajzi szempontból egyaránt. Nem véletlenül olvastatunk turkológus hallgatókkal annyi eredeti nyelvi szöveget. Kiben milyen érdeklődés munkál, annak megfelelően lelheti örömét bennük.

Terepmunkáim

- 1986 Mongólia: akadémiai csere, mongol népdalgyűjtés
- 1987–1993 Török népdalgyűjtés Anatólia különböző vidékein (Denizli, Antalya falvaiban)
- 1997 Nalayh, Mongólia: kazak népdalgyűjtés
- 1999 Bektasi kutatás Trákiában, népdal és vallási énekek gyűjtése
- 2000 Armutlu és Gülbahçe, Nyugat-Anatólia: török népdalgyűjtés
- 2001 Özdere: látogatás a bektasik legfőbb elöljárójánál, vallási énekek, népdalok gyűjtése
- 2001 Karacsáj gyűjtés Konya–Eskişehir–Afyon környékén
- 2001 Ankara környéki karacsájoknál gyűjtőúton
- 2002 Kumüköknél Ahiköyben, karacsájoknál Yağlıpınarban, alevi közösségben Ankarában
- 2002 Bektasi közösségeknél szertartások gyűjtése
- 2003 *Aşure* és *Nevruz* ünnepi szertartások gyűjtése Trákiában
- 2003 Bektasi fesztiválon Topçularban

³⁸ Kakuk Zsuzsa, *Hoztam tenger mélyéből. Krími tatár népdalok és találós kérdések*. Karcag, 2004; Uő, *Bükkönyrét a Volga partján. Kazáni tatár és miser népdalok*. Karcag, 2005.

- 2006 Bartók nyomában; gyűjtőúton Kelet-Anatóliában; barakoknál
- 2010 Osmaniye: népdalgyűjtés
- 2011 Ankarai alevi közösségek
- 2011 Turkestan: kazak női énekek
- 2012 Eskişehir: karacsáj szövegellenőrzés, alevi közösségben (*cem*)

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

Sudár Balázs

Egy török vers európai karrierje*

A horvát származású Georgievics Bertalan (Bartholomeus Georgievitz) Szalkai László prímás és kancellár kíséretéhez tartozott, s urával vonult a mohácsi csatába is, ahol fogságba került. Számos megpróbáltatás után 1538-ban Jeruzsáleből sikerült megszöknie a helyi ferencesek segítségével, s hamarosan II. Lajos özvegyének, Mária királynének az udvarába került Németalföldre, ahol egy újabb magyar humanista, Oláh Miklós vette szárnyai alá. Később többször járt Magyarországon, 1547-ben például egy dervissel hitvitázott Váradon, 1550–1551-ben pedig Nádasdy Tamás udvarában a nemesifjak tanítója volt.¹

Az Oszmán Birodalomban eltöltött 13 év során tengernyi tapasztalatot szerzett a törökökről, amelyet többször, több formában is megírt és kiadott. 1544-ben megjelent „Könyvecské”-je (*De afflictione tam captivorum quam etiam sub Turcae tributo viuentium Christianorum*) a török rabságban sýnlódóknak kívánt lelki vigaszt nyújtani, egy másik kötete – *De origine imperii Turcorum* – az oszmán birodalom leírását tartalmazta, egy harmadikban pedig a török szokásokról értekezik (*De Turcarum ritu et caeremoniis*). Ez utóbbi munkában jegyzett fel egy rövidke verset is a következőképpen:²

*Birichen bes on eiledum derdumi
Iaradandan istemiscem iardumi
Terch eiledum zahmanumi gurdumi
Ne ileim ieniemezum gunglumi*

Az értelmezési nehézségekről majd később, előljáróban azonban mégis álljon itt a fordítás:

* Csörsz Rumen Istvánnak tartozom köszönettel, hogy Aranka György kéziratával a témára felhívta a figyelmemet.

¹ Életére: Tardy Lajos, *Régi magyar követjárások Keleten*. Budapest, 1971, 94–100; Ritoók Zsigmondné, Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits. In: *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk. Vujicsics D. Sztoján. Budapest, 1972, 53–70; *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomból*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1977, 181–194; *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a XV–XVI. századi oszmán fogságról*. Sajtó alá rendezte Fügedi Erik. Budapest, 1976, 223–232; Bánki Éva, Georgievits Bartholomaeus. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. III. Budapest, 2005, 261–262.

² Bartholomaeo Georgievich, *De Turcarum ritu et caeremoniis*. Antwerpen, 1544, számozatlan.

Ha egy bánatom volt, ötté-tízzé tettem.
 A Teremtőtől kértem segítséget.
 Elhagytam földemet, hazámat.
 Mi tegyek? Nem győzhetem le szívemet.

A versecske tehát először 1544-ben látott napvilágot a *De Turcarum ritu* lapjain Antwerpenben, melyet még abban az évben követett a német és a francia fordítás, majd egy 1545-ös párizsi újranyomás is. A szöveg azután bekerült Bibliander híres Korán-fordításának második kiadásába (1550),³ amely számos csatlakozó irodalmat is tartalmazott. 1553-ban Georgievics újra kiadta művét egy másik munkával együtt – új cím alatt (*De Turcarum moribus Epitome*). E kötet azután rendkívül sikeressé vált, és számos kiadást megért. (Paris: 1556, 1560, 1566, 1567, 1568. Lyon: 1553, 1555, 1558, 1567, 1568, 1578, 1598, 1629. Genf: 1598, 1629.)⁴

A versecske tehát meglehetősen közismertté vált Európában, komolyabb érdeklődést azonban csak két helyen keltett: Hispániában és Magyarországon. A spanyolok számára az tette érdekessé, hogy szerepelt egy, a bevezetés szerint 1557-ben íródott nevezetes spanyol munkában is (*Viaje de Turquía*), amelyet Cristóbal de Villalón személyéhez is szokás kötni (magyar fordítása az ő neve alatt jelent meg).⁵ Később bekerült – műfordítás formájában! – Gonzalo Argote de Molina (1548–1596) *Discurso sobre la poesía castellana* című munkájába (Georgievicsre hivatkozva),⁶ s onnan kezdve az újabb irodalomtörténetek is jegyzik a darabot (időnként mint az arab irodalom példáját...)⁷

³ Theodore Bibliander, *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran*. Basel, 1550, 184.

⁴ Georgievics műveinek kiadásaira: Jürgen Schwarzwald, *Bartol Đurđević: bibliografija izdanja 1544–1686*. Zagreb, 1980; N. Melek Aksulu, *Mohaç esiri Bartholomaeus Georgievic (1505–1556) ve Türklerle ilgili yazıları*. Ankara, 1998; Uő, *Bartholomäus Georgievics Türken-schrift "De Turcarum ritu et Caeremomiis" (1544) und ihre beiden deutschen Übersetzungen von 1545*. Stuttgart, 2005; *Books published in France before 1601 in Latin and Languages other than French*. Ed. by Andrew Pettegree–Malcolm Walsby. I. Leiden, 2012, 863–864. Az Országos Széchényi Könyvtár számos példányt őriz: OSzK App. H 1736 (Paris, 1545), H 331 (Lyon 1553), RMK III. 428/1 (Lyon, 1555), RMK III. 454 (Lyon, 1558), H 395 (Paris, 1566), H 1820 (Lyon, 1567), H 1824 (Paris, 1568), H 470 (Lyon, 1578), H 620 (Genf, 1598). A párizsi és a lyoni kiadások lényegében újranyomásnak tekinthetők, az előbbieken a 21–22., utóbbiakban a 26–27. oldalon található szövegünk.

⁵ Cristóbal de Villalón, *Viaje de Turquía*. Barcelona, 2011, 299; Uő, *Törökországi utazás*. Budapest, 1984, 399–400.

⁶ Gonzalo Argote de Molina, *Discurso sobre la poesía castellana*. Sevilla, 1575, 95; Victoriano Suárez, *El "Discurso sobre la poesía castellana"*. Madrid, 1926, 37.

⁷ Francisco Mariano Nipho, *Caxón de sastré, ó monton de muchas cosas, buenas, mejores y medianas*. III. Madrid, 1761, 269; M. A. Bruce-Whyte, *Histoires des langues Romanes et de leur littérature depuis leur origine jusqu'au XIVe siècle*. I. Paris, 1841, 481.

A *De Turcarum moribus Epitome* néhány magyar főúr – például a Zrínyiek – könyvespolcán is helyet kapott,⁸ és a későbbiekben is ismerték. A vers Aranka György gyűjteményébe (1782 körül) a török nyelv példajaként került be latin fordításával egyetemben.⁹ Negyedszázaddal később Kazinczy figyelmét is felkeltette, aki a – nem túl magasra értékelt – négyes bokorrímet a régi magyar költészettel állította párba: „Versezetünk e nemét a Napkeletiektől vevénk. Georgievics a Törökök életek módjáról és szokásairól írt munkájában, (Wittenberg, 1560) e verset hozza elő:

*Birechen bes on eiledum derdumi
Jara dandam istemiscem iardumi,
Terch eiledum zahmanumi gurdumi:
Ne ileim? Jenjemezum glunglumi!*

Mind meg annyi rotyogni, potyogni! Hellásznak szép népe! A te füled nem talált ebben semmi csiklandó kedvességet. Mennyivel vagyunk hátrább náladnál annak érzésében, a mi szép és nemes!”¹⁰ A nem túl felemelő kritika után a versezet itthon még egy – spanyolból készült – magyar fordítást is megért, éppen a már említett Villalón munkájának lapjain.

Nem kérdéses, hogy Georgievics a verset török földön tanulta, az viszont meglepő, hogy ott máig sem tűnt el. A szöveg bővebb változata Hasan Muratlı betoldásával és Yüksel Dural zenéjével komoly népszerűsége tett szert Törökországban. A szöveg így hangzik:¹¹

*Bir iken beş on eyledim derdimi
Yaradandan istemiştım yarımı
Terkeylesem anamı yurdumu
Neredeyim yenemiyom gönlümü
Yare doğru gönlüm durmaz giderim
Gece gündüz al atımı sürerim
Ulaşamam gül dudağın öpmeyi
Ne edeyim kaderime küserim*

⁸ A *De Turcarum moribus* megvolt Zrínyi Miklós és Péter könyvtárában. Hausner Gábor–Monok István–Orlovsky Géza, *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Budapest, 1991, 185, 574.

⁹ Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Fol Hung 126. Vö. Stoll Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Budapest, 1963, No. 345.

¹⁰ Kazinczy Ferencz levelezése. IV. 1806. január 1. – 1807. április 30. Budapest, 1893, 546. Az említett kiadás: *Erzelung der Tuerckischen Keiser Namen Empter Leben Sitten vnd Tyranny in jrem Reich daraus zusehen wie eintrechtig sie bey samen halten alle die jenigen auszurotten vñ zudempffen die sich fuer gliedmas des Herrn Christi bekennen. Beschrieben In Latein durch Bartholomeum Georgieuütz ... verdeuscht [v. (Jacobus Eisenberg.)] Mit einer Vorred Philippi Melanthonis*. Wittenberg, 1560, 48.

¹¹ <http://members.fortunecity.co.uk/mesut3000/sarki/yerli/muazzezersoy.html>.

Egy volt, ötté-tízzé tettem (azaz megnöveltem) bánatom
 A Teremtőtől kértem kedvesemet
 Ha elhagynám is anyámat, hazámat
 Hová jutok? (Mire megyek vele?) Nem győzhetem le szívemet
 Szívem meg nem áll, a kedves felé megyek
 Éjjel nappal hajtom vörös lovamat
 Nem jutok hozzá, hogy rózsá ajkát csókoljam
 Mit tegyek? Haragszom a sorsomra.

Mindezek után lássuk a szövegváltozatokat és a körülöttük felmerülő kérdéseket! A legjobb állapotot természetesen a *De Turcarum ritu* és annak utánnomái adják. A *De Turcarum moribus* lyoni változata már két rontott alakot tartalmaz: *birichen* helyett *birechen* és *gunglumi* helyett *glunglumi* áll. A német kiadás ezt rontja tovább, a *iaradandanból* *iaradandam* lesz. A Villalón művébe ágyazott szöveg a végletekig eltorzult, a *bes on eiledum* helyett például *beg, ori ciledum* található – a törökül nem értő szedő félreolvasásainak következtében. (A szöveg egyébként világosan a *De Turcarum ritura* alapul.) Molina változata viszont egyértelműen a lyoni kiadásokat követi, tovább rontva azokat (*terch* helyett *terach*, *glunglumi* helyett *glun glumi* áll). Kazinczy – ahogy említi is – a német kiadást másolja és „magyarosítja”, Aranka szövege talán a lyoni kiadást veszi alapul számos hibával.

A rekonstruálás során természetesen a kezdeti, 1544-ben kiadott szövegből kell kiindulnunk, de mindenképpen érdemes használnunk a Georgievics által csatolt – több nyelvre lefordított – szójegyzéket. (A versnek ismertek latin és spanyol fordításai is, de minthogy ezek a latin szójegyzék alapján készült konstrukciók, az értelmezésben komolyabb jelentőségük nincs.) Maga a szöveg nagobbrészt nem okoz nehézséget, az európai helyesírás többé-kevésbé vissza tudta adni a török nyelv hangjait. Néhány esetben azonban a szerző nem döntötte el, vagy egyszerűen nem is törődött vele, hogy milyen ortográfiát használ – ezzel némi nehézséget okozva olvasóinak.

Az első sorban a *birichen-birechen* szó a török *bir ikenre* megy vissza, mely annyit jelent: amikor egy [volt], egy lévén. A fordításokban viszont a versszak megfelelőbb egyből (*ex una, dune* [d'une]) alak áll.

A második sor *istemiscem* szava egyértelműen az *iste-* 'akarni' ige E/1. személyű alakja. Fejtörésre a c betű ad okot. Több megoldás is elképzelhető, mint-hogy Georgievics éppen a sziszegő hangok jelölésével meglehetősen hadilábon állt: az sz hangot pl. s, ss, ts formában írja, de néha előfordul sc-ként is (*Scizunki* = *sizinki* 'tietek'). Mivel azonban a latin fordításban a múlt idejű *postulau* szó áll, a legvalószínűbb megoldásnak egy sajtóhiba feltételezését látom: az sc talán st lehetett, így könnyen lehet, hogy a mai török versben álló alak helyes: *istemiştim*.

Komolyabb értelmezési kérdést csak a harmadik sor vet fel. A *terk eyledim* kifejezés egyértelmű: 'elhagytam'. A *zahmanumi gurdumi* azonban erősen kérdéses. *Zahman* szó ugyanis az oszmánliban nem létezik. Georgievics patriaként (a franciában: *pays*) adja vissza, így jobb híján talán *zemín* 'föld' alakban rekonstruálhatjuk.¹² Nem kevésbé talányos a második szó, mely *visitationem*ként ('meglátogatását') lett lefordítva: a szerző a *gör-* 'lát' igetöre gondolt, amiből azonban nem lehet *gördüm* alakú névszót képezni. Szóba jöhetne esetleg a *gördüğim* ('általam látott'), de egyfelől ennek a ma *ğ* betűvel jelölt hangja még valószínűleg jól hallatszott a 16. század elején (Georgievics is kiírja máshol: *tsag = sağ* 'jobb'¹³), másrészt a kifejezés nagyon furcsa lenne egy ehhez hasonló versben. Ráadásul Georgievics a *j* hangot időnként *g* betűvel adta vissza. A Miatyánk török átíratában például a *verde* szó *gyrde* formában áll.¹⁴ Mindezek alapján a *yurdumi* 'hazámat' olvasat tűnik valószínűnek, amelyet a mai török szöveg is támogat.

Némiképp problémás a negyedik sor *ienimezum* szava is. A fordítás – *non possum vincere* – alapján egyértelmű, hogy a *yen-* 'győzni, legyőzni' ige E/1. személyű, régies alakjával van dolgunk. A kérdés az, hogy az *n* után miért áll egy *i* betű – a válasz egyelőre nem világos.

A *gunglumi* ma *gönlümü*nek hangzana, s azt jelenti: szívemet. Minden rendben is lenne, de meglepő módon Georgievics „elmémet” (*mentem meam*) alakban adja vissza, s a francia fordításban is a *courage* szó szerepel.

A szöveg a fentiek alapján a következőképpen rekonstruálható (mai török helyesírással):

Bir iken beş on eyledim derdimi
Yaradandan istemiştım yardımı
Terkeyledim zeminimi (?) yurdumu
Neyleyim yenemezım gönlümü

A lejegyzett vers egyetlen 4 soros, 11 szótagos strófát alkot, aaab rímeléssel. A szöveg egyértelműen nem időmértékes, így az ásíkköltészet körébe tartozik. Az is bizonyos, hogy egy hosszabb vers kiszakított darabjáról van szó, mivel a fenti rímképlet nem jellemző a versek első strófájára; az ásik versek általános rímélése ugyanis: xaxa bbba ccca ddda ... stb.¹⁵ Érdekes, hogy a 20. századi bővítés immár aaba rímszerkezettel csatolja a második strófát.

¹² A szóval a török szerzők sem tudtak mit kezdeni, Bülent Aksoy *zemin*nek értelmezi, Muratlı pedig – mint feljebb láthatuk – kicseréli a szót a népköltészeti hagyományokhoz jól illeszkedő *ana* 'anya' szóra. Bülent Aksoy, *Avrupalı gezginlerin gözyüyle Osmanlılarda musiki*. İstanbul, 1994, 29.

¹³ Georgievitz, 1558, 71.

¹⁴ Georgievitz, 1558, 141. Hasonlóképpen a *yıl* 'év' szó *gyl*, a *yoldaşum* pedig *gioldassum* alakban áll. Uo, 70, 117.

¹⁵ Az ásíkköltészetéről: Sudár Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban*. Budapest, 2005. 77–80.

Érdemes felfigyelnünk a török költészetről adott információkra is. Eszerint a törökök egyféleképpen verselnek, minden vers 11 szótagos. A megállapítás világosan az ásikköltészetre utal, amelyben a 11 szótagos sorhossz a 16. században is túlnyomó többséget képviselt. (A klasszikus költészetben ugyanakkor nagyon ritkán bukkant fel.) Érdekes, hogy Georgievics bethlernek, azaz bejtlernek nevezi a lejegyzett szöveget. A bejt valójában a klasszikus költészet műszava, és az időmértékkel íródott, két félsorra tagolódó verstani alapegységet – magyar szemmel nézve lényegében sorpárokat – nevezik így. Tudjuk azonban, hogy a szónak volt egy tágabb értelmű, köznapiabb használata, ekkor általánosságban csak verset jelentett.

A szerző még azt is tudatja, hogy a versek a törökül Ásiknak (*Assich, Aβich*) nevezett istennő alkotásai. Ez esetben egyértelmű a félreértés: a török költészetben természetesen a szerelemnek nincsen istenasszonya, ásiknak pedig magát a költőt nevezik.

Bízvást állíthatjuk tehát, hogy e négy sor a 16. századi Európa legismertebb török költeménye lehetett, a török szerzők pedig az egyik legkorábbi népköltészeti lejegyzésnek tekintik.¹⁶ Méltán lehetünk rá büszkék, hogy elterjesztésénél egy „hungarus” bábáskodott, s mint láttuk, később sem volt ismeretlen Magyarországon.

¹⁶ Aksoy, *i. m.*, 28–29. A szerző a legrégebbi török népdalnak tekinti a szöveget – ami perze nem igaz.

FÜGGELÉK

1. Az eredeti latin szöveg az 1544. évi antwerpeni kiadásban

R V M M O R I B.

Ne, id est, Quid. ileim, id est, faciam. ieniemezum, id est, non possum vincere. gun glumi, id est, mentem meam.

¶ De Monachis illorum.

Non desint illis Monachi DERVISLAR vocati, varij quidem ac in primis triplicis ordinationis. Primus ordo talis est, qui nihil proprij habentes, quasi nudi incedunt, præter pudenda pellibus ouinis tecta, & tempore frigoris ad cooperiendum dorsum similiter pelle. latus, manus, pedes, & caput nullo prorsus tegunt vestimento: Exigentes eleimosynam tam à Christianis quàm à Turcis ALLAHITSI petentes, quod significat, propter Deum. Hi deuorata herba MATSLACH vocata, in rabiem aguntur, adeo vt per pectus totum in transfuersum vulnus ducant, itidem per brachium vel nullo dolore dissimulato, & fungum arborum incensum capiti, pectori, manui suppositum remouent, donec in cineres resoluatur. Aliud genus vidi, qui incedunt pertusa verpa, & incluso anulo aereo ponderis trium librarum, à coitu disculsi, obseruandam castitatem. Tertium genus raro egreditur, sed manent die noctuq; in templis, habentes in angulis templorum

tu-

2. Cristóbal de Villalón művének kérdéses részlete

- „János: – Hát ott is írnak verseket? Szavamra, szívesen meghallgatnék egyet, hogy milyen is lehet!
- Péter: – Ez egy közismert szerelmes dal, amit a szerelem istennőjéhez, Ásikhoz énekelnek.
- János: – Mit jelent?
- Péter: – Egyszer, ötször, tízszer is voltam már szerelmes, és a Teremtőt hívtam segítségül; megvetvén hazám vigaszát. De mit tegyek, ha vágyamat le nem győzhetem?
- Mátyás: – Szép vers.
- Péter: – Aki érti, mind azt vallja, hogy török nyelven íródtak a földkerekség legszívhezszólóbb dalai; írni-olvasni tudó ember pedig sokkal több van ott, mint minálunk.”

3. A szöveg változatai

Georgievics, 1544

*Birichen bes on eiledum derdumi
Iaradandan istemiscem iardumi
Terch eiledum zahmanumi gurdumi
Ne ileim ieniemezum gunglumi*

Georgievics, 1558

*Birechen bes on eiledum derdumi
Iaradandan istemiscem iardumi
Terch eiledum zahmanumi gurdumi
Ne ileim ieniemezum glunglumi*

Villalón, 1557

*Birichen, beg, ori ciledum derdumi,
iaradandam iste miscem iardumi,
terch, eiledumza anumi gurdumi,
ne ileim ieniemejun gunglumi.*

Molina, 1575

*Birechen bes ora eisledum derdumi
yaradandan istemiscen jardumi
terach eiledum zahmanumi gurdumi
neileim jeniemezum glun glumi.*

Aranka György, 1782

*Birechen beson eiledumderdumi, faradandan Iste miscem jardumi
Terch eiledum Jah manumi gurdumi ne elein Jenichmezun glungumi.*

4. Fordítások

Latin

*Ex una tribulatione mea feci quinque decem,
a Creatore postulavi auxilium,
Neglexi patria mea visitationem.
Quid faciam? Non possum vincere mentem meam.*

Spanyol (Villalón)

*Una vez cinco y diez he estado apasionado,
Demandando del Criador ayuda;
menosprecié el consuelo y placer de mi tierra,
Qué haré, que no puedo vencer la voluntad?*

Spanyol (Molina)

*De una de mis cueytas he fecho cincuenta
al Criador acorro en esta sobrevienta
demandando le ayuda, en tan gran tormenta
del regalo de mi patria, non fago ya cuenta
que faré que non puedo vencer me en esta afruenta.*

Dávid Géza

Redzseb bin Abdullah tímár-birtoka

Tizenhat évvel ezelőtt jelent meg az a Szakály Ferencsel közösen jegyzett tanulmányunk, amelyben Tinódi Lantos Sebestyén egyik műrészletének – a *Verbőczi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja* címet viselőnek – hitelességét vizsgáltuk egy török forrásban megbúvó rövid történet segítségével.¹ Mondanom sem kell, a szóban forgó adat jelentős mértékben igazolta a magyar dalnok által megelevenített esemény valóságtartalmát. A felhasznált bejegyzés a magyarországi hódoltság szempontjából korainak számító, több száz oldalas nyilvántartásban maradt ránk, melyben főként az újonnan adományozott javadalmakat rögzítették.² A tímár rúznámceszi kategóriába tartozó lista tüzetesebb átvizsgálása során még egy, szorosan az említett témához tartozó kiutalásra bukkantam. Ennek közlése azért tarthat számot érdeklődésünkre, mert egyfelől újlággal bizonyítja Tinódinak a kérdéses esettel kapcsolatos ismereteinek pontosságát, másfelől egy-két helyen teljesebbé teszi az *ItK*-ban mondottakat.

A vonatkozó tétel szöveget így fordíthatjuk magyarra:

[A bejegyzés fölött:] „Négyezerre parancsoltatott.

Lefcsei³ náhije a Szendrői szandzsákban.

Redzseb bin Abdullah tímárja, Mehmed solymász (bázdár) kiutalási okmányáról (tahvıl).”

(Két falu, az egyik 4759, a másik 468 akcse.)

¹ Szakály Ferenc–Dávid Géza, Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez. Hajdar bin Abdullah tímár-birtoka. *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996) 481–489.

² İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye defteri 34. E kötet bemutatását ld. Robert L. Staab, The Characteristics of the Timar System in Pasa [Recte Paşa vagy Pasha] Livası in the 16th Century: Based on the Examination of the Maliyeden Müdevver Defteri, No. 34. In: *X. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 22-26 Eylül 1986. Kongreye sunulan bildiriler*. IV. Ankara, 1993, 1898–1926.

³ Ma Levač néven tájegység Szerbia középső részén a Gledička Planina és a Juhor hegység között, a Morava folyótól nyugatra. Ld. Claudia Römer: On Some Hâşş-Estates Illegally Claimed by Arslan Paşa, Beglerbegi of Buda 1565–1566. In: *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*. Ed. by C. Heywood and C. Imber. İstanbul, [1994], 299/20. jegyzet.

„Összesen 5227 [akcse]	
A n[evezett] részlete ⁴	4000 [akcse]
A másik részlet	1227 [akcse]

Az említett nem jött el Buda védelmére, és [mivel] mostanság a világ menedékhelyéül szolgáló udvartól nemes parancs érkezett arra nézvést, hogy tí-márt osszanak azon személyeknek, akiknek vitézsége az ottani végeken több alkalommal megnyilvánult s használhatósága ismertté vált, [az alábbi eset] terjesztett a boldogságos küszöbhöz: szolgálja, Kászim mohácsi szandzsákbég emberei közül Redzseb bin Abdullah [nevű] szolgálját a lázongó Virbőfcsi Imre (Verbőczi Imre) egyik kiváló embere,⁵ a Sárkezi Gabró (Sárközi Gábor) nevű hitetlen kihívta párviadalra. A Száz (Szászvár) nevű vár előtt egymással megküzdöttek, majd karddal és tőrrel többször egymásra rontottak, végül a hitetlen több helyen megsebesült, s elgyöngülve fejjel lefelé a lováról leesett; midőn [Redzseb] éppen azon volt, hogy fejét levágja, a porba sújtott hitetlenek közül egy csapat lovas közbeavatkozott s kimentette [Sárközit]. Ezenkívül korábban a szekértábor csatában⁶ fejet vágott, s különféle haditetteket vitt végbe, s bátorsága és hősiessége az itteni végeken számos alkalommal megnyilvánult; szolgálja minden tekintetben méltó a magas uralkodói kegyre, s ezért [az említett tímárt] kiutalták [neki], s beterjesztett. 948. zilkáde 24-én.”⁷ (=1542. március 11.)

A fentiek Tinódi alábbi soraival vetendők össze:

Ő magában Kászon azon bosszankodik,
Hogy Verbőczi Imre véle tusakodik,
Oly gyakor csatákkal véle ellenkodik,
Őtet elvesztené, azon igyeközik.

Bajviadalt kére minap az úrfitul,
Bizon el sem múlék jámbor szolgálítul,
Sárközi Gábriel, Budaházi Jánostul,
Az többivel öszve az Muti Istvántul.

.....

⁴ A kifejezés értelme lehet 'a nevezett részlet' is.

⁵ A török megfogalmazás itt nyelvtanilag hibás: „adamlarınun yararlarından” helyett „adamlarından yararlarından” szerepel. Eredetileg talán csupán „adamlarından”-t akartak írni.

⁶ „Szekértábor” csatán a törökök az 1541. évi hadjárat Gellérthegy alatti ütközetét értették. Vö. Fodor Pál, Így kezdődött a török hódoltság... *Keletkutatás* 1995. tavasz 94/9. jegyzet.

⁷ Maliye defteri 34, f. 630^v. Minthogy a két passzus az eredetiben nagyon hasonlít egymáshoz, a korábbi átültetésen alig változtattam, bár egy-két fordulatot ma másként adnék vissza.

Ha jó kedve juta vitéz Kászon béknek,
Ajándékot ada bajvívó hőseknek,
Bárson subát, ezor oszporát ada Recsefnek,
Hatvan forint érő szablyát ada ez vitéznek.

Im az Kara Hajdarnak ada egy aranyas bársonst,
Kétezör oszporát, egy ezüst sisakot,
Terek Pétörnek ötszáz oszporát, öt sing jó skarlátot,
Kikkel egyetemben minden barátságot.”⁸

Tinódi itt-ott eléggé nehézkes szövegéből idézett dolgozatunkban azt hámoztuk ki, hogy a bajvívást az oszmán szolgálatban lévő katonák kezdeményezték.⁹ A jelen előterjesztés viszont azt sugallja, hogy a magyar fél indítványozta a párviadalt.

Az bizonyosra vehető immár, hogy Redzseb Sárközi Gáborral, nem pedig Muti Istvánnal állt ki megküzdeni. Török szemmel ő sem volt sikeresebb Budaházi Jánosnál, aki szó szerint ugyanúgy szenvedett vereséget Hajdar bin Abdullahtól, mint Sárközi Redzsebtől.

Sárközi Gábor kilétéről továbbra sem sikerült sokat kideríteni. Bár Nagy Ivánnál szerepel egy ilyen nevet viselő személy, nem tudta őt elhelyezni az azonos famíliák tagjai között, ráadásul az illető Zaránd megyében volt birtokos.¹⁰ Ezért sokkal valószínűbb, hogy – mint cikkünkben utaltunk rá – a Márton nevű tagjával felbukkanó Tolna megyei kisbirtokos Sárközi családba tartozott.

Az a tény, hogy a két elbeszélés szinte szó szerint azonos, némileg megintgatja hitelüket, de talán nem annyira, hogy teljesen elveszük őket; magyarán elfogadhatjuk, hogy a két magyar vitéz alulmaradt az összecsapásban.

A két első generációs muszlim azonos értékű, egyenként 4000 akcsés tímár-birtokban részesült. Így módosítanunk kell azt a megállapításunkat, hogy Hajdart jutalmazták meg jobban; az ajándékokkal együtt hozzávetőlegesen azonos kegyekben részesült. Talán nem véletlen, hogy Tinódinál Redzseb került az első helyre, ő állhatott Kászim szívéhez közelebb.

⁸ Tinódi Sebestyén, *Krónika*. Sajtó alá rendezte Sugár István. Budapest, 1984, 458–459.

⁹ Egy tárgyrágot ott is ki kellett tennünk, hogy a fordulat értelmes legyen.

¹⁰ Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. X. Pest, 1863, 61.

SZEMLE

KÖNYVEK

ZRÍNYI-ÚJVÁR EMLÉKEZETE

Szerk. Hausner Gábor–Padányi József. Argumentum Kiadó, Budapest, 2012, 201 oldal, színes képmelléletek

A török hódoltság kései korszakának legendás helyszíne volt Zrínyi-Újvár, amelynek a magyar romantikus nemzeti történetírásban gyakran túlzott katonai szerepet kölcsönöztünk anélkül, hogy pontos fogalmaink lettek volna annak elhelyezkedéséről, méreteiről, funkciójáról és pusztulásáról. Az ostrom után földig rombolt védművek sorsa összekapcsolódott az építető, Zrínyi Miklós megítélésével, akinek érdemeit felesleges volna itt felsorolni. Azonban azt sem volna szabad tagadnunk, hogy gyakran túlzó jelzőket aggatott rá a nemzeti historiográfia, miközben az ellenfelének tekintett Raimondo Montecuccoli méltatlanul a feledés homályába került. A Hausner Gábor és Padányi József szerkesztette új kötet a hajdani erősség valós értékelésére tett tudományos erőfeszítések egyik első komoly szintézisét jelenti. A Magyar Tudományos Akadémia már az 1990-es évek közepén kezdeményezte a kutatásokat, amelyek végül a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem (ma Közszolgálati Egyetem), valamint a Somogy Megyei és a Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságai, illetve a lelkes helyi önkormányzatok (Belezna, Órtilos) és civilek együttműködésével indulhattak meg 2005-ben. Az azóta folyó régészeti, történeti, hadtörténeti és nem utolsósorban orientalisztikai kutatások összegzése alkotja e tanulmánykötet tartalmát.

A könyv nyitófejezetét a korszak kutatásának legelismertebb magyarországi szaktekintélye, R. Várkonyi Ágnes akadémikus asszony írta. A neves történész nagy ívű bevezetőjében a tőle megszokott élvezetes stílusban, európai távlatokba helyezve eleveníti fel a korszak, a Zrínyiek és a vár emlékét. A további fejezeteket a szerkesztők öt csoportra bontották: az első a várépítés és az ostrom történetére, a második a helyszíni kutatásokra, a harmadik az ott nyert leletek feldolgozására helyezi a hangsúlyt. A következő rész azt mutatja be, miként él tovább a történelmi események emléke a helyi közösségekben, míg az utolsó nagy egység a Zrínyi-Újvárra vonatkozó források gyűjteménye.

Az első rész kezdő tanulmányában Kelenik József hadtörténész a katona szemével mutatja be Zrínyi-Újvárat. Az írás katonásan logikus szerkezetben a geostratégiai körülmények, a politikai célok és a katonai tényezők elemzésére vállalkozik. A földrajzi szempontok közül kiemeli a folyóvizek rendkívül fontos védelmi és logisztikai szerepét, amely alapvetően meghatározta a hadműveletek irányát és lehetőségeit. A szerző hangsúlyozza, hogy a Mura parti helyszín stratégiai fontosságára már a 16. században felfigyeltek. A vár építésének politikai jelentő-

ségét vizsgálva elsősorban a Zrínyi által hangoztatott indokokat elemzi, szükségességét pedig főleg a portyázások biztosításában és a „fegyveres béke” idejére való védelmi feladatokban látja. A várépítés megindulásához végül is a II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után kialakult helyzet nyújtott jó lehetőséget.

A második tanulmányt Domokos György, a magyar kora újkori várépítéssel kiváló szakértője jegyezte. A rendkívül részletesen dokumentált írásban a szerző összefoglalja a korábbi kutatások eddig elért eredményeit, és számos új problémát vet fel. A tanulmányban részletesen elemzi az 1661–1664. évi háború katonai és politikai helyzetét, valamint megpróbálja elhelyezni Zrínyi-Újvár erődítményét a korabeli ábrázolások segítségével a 17. század végi védelmi rendszerek széles palettáján. A légi felvételeken is pontosan lokalizált vár – Domokos György megállapítása szerint – nem tartozott a kor legkorszerűbb erődítményei közé, ennek fényében nem meglepő viszonylag gyorsan zajló bevétele. Ugyanakkor kutatásai fényében tévesek azok a nézetek, amelyek szerint Montecuccoli eleve fel akarta volna adni a várat, sőt a források ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Az erődítmény jelentősége elsősorban stratégiai helyzetében rejlett.

Az ezt követő rövid tanulmány többek között a keletkutatás iránt érdeklődő olvasók számára jelent csemegét, hiszen Sudár Balázs a Zrínyi-Újvár bevételeit leíró oszmán forrásokat tekinti át. A cikkben hét szerzőről emlékezik meg (Nihádí, Erzulumlu Oszmán dede, Evlia Cselebi, Abdurrahman Abdi pasa, Szilahdár Mehmed, Rasíd Mehmed efendi és Behdzseti), akik szövegei közül négyet le is fordított, Evlia Cselebi nevezetes útleírásának korábbi magyar fordítását pedig alaposan átdolgozta. (Az ostrom eddig homályos pontjait új megvilágításba helyező, alapos jegyzetekkel ellátott szövegek a kötet ötödik, forrásokat tartalmazó részében olvashatók.)

A kötet második részében a régészeti kutatások kerültek bemutatásra. Négyesi Lajos és Padányi József tanulmányából megismerhetjük a régészeti feltárások módszereit és első eredményeit. A harctérkutatás neves magyar képviselői a legmodernebb fémkereső eszközökkel eredtek a hajdani vár és az azt eltüntető ostrom részleteinek nyomába. A térképek és más források alapján nemcsak a vár sáncainak elhelyezkedése és tűzrendszere vált lokalizálhatóvá, hanem a török ágyúk elhelyezkedése is. E rekonstrukció és a fémkereső eszközök segítségével gazdag tűzérségi leletanyag került napvilágra, amelynek elemzését a kötet további tanulmányaiban végezték el a kérdés szakavatott művelői. A tűzérségi tevékenység nyomai további támpontokat nyújtottak az erődítmény sáncainak lokalizálásához, melynek következtében 2010-ben lehetővé vált egy méretarányos makett elkészítése is. Az ezután következő tanulmányban Vándor László egyrészt kiegészíti az előző régészeti szócikket, másrészt pedig összefoglalja a 2011–2012. évi kutatások menetét. A szerző szerint a régészeti feltárás eddigi legfontosabb eredménye a vár belsejében egykor álló és térképen is ábrázolt

épület és kút maradványainak feltárása. A leletanyagok közül a kerámialeletek (konyhai és asztali kerámia, kályhacsempék stb.) bemutatására kerül sor.

A könyv harmadik egységét a régészeti kutatások során feltárt értékelhető leletek további kutatásával és feldolgozásával kapcsolatos írások alkotják. Költő László az ólomlövedékek elemvizsgálata során az ólom mellett megfigyelt egyéb fémek jelenléte alapján feltételezi, hogy a muníció nyersanyaga különböző területekről származhatott, amelynek pontos megállapítása azonban még várat magára. Polgár Balázs a helyszínen nagy számban megtalálható hasítással készített lövedékek leírásán keresztül azok feltételezett használatával kapcsolatos kérdéseket fogalmaz meg. Négyesi Lajos írásában az ásatások legizgalmasabb leleteit – két 26 cm átmérőjű mozsárbombát – ismerteti, illetve azok készítési és alkalmazási módjait mutatja be. Az egyik ilyen épen maradt mozsárbomba feldarabolása és töltetének elemzése vált Sándorné Kovács Judit tanulmányának tárgyává. Az egykori lőpor (szerencsére!) a hosszú idő alatt végbemenő kémiai folyamatok eredményeképpen teljesen átalakult és ártalmatlanná vált, de a fennmaradt granulátum alapján így is következtetni lehet annak minőségére is.

A negyedik részt a történelmi emlékezetnek szentelték a kötet szerkesztői. Papp Ferenc ezredes írásában felvázolta azokat a kapcsolatokat, amelyeket a Honvédelmi Minisztérium alakított ki a Zrínyi-Újvár vonzáskörzetébe tartozó magyar és horvát településekkel, ismertette az ottani emlékhelyek kialakításának, valamint a Zrínyi-Újvár Várjáték és Kulturális Bemutató hagyományválasztásának történetét. Jancsecz Lajos és Giegler Ildikó tanulmányában a Belezna községhez kapcsolódó Zrínyi hagyományokról, illetve azok ápolásának és hasznosításának lehetőségeiről írt. Ezek közül említést érdemel az az egyedülálló hadtörténelmi tanösvény, amely a helyiség Zrínyi Miklóshoz kötődő történelmének állít emléket.

A kötet utolsó egysége az erődítményre vonatkozó írásos forrásokat tartalmazza, amelyeket két nagy csoportra osztottak a szerkesztők: keresztény és török kútfőkre. Az első csoportban főleg Zrínyi levelek, illetve egyéb iratok találhatóak, amelyeket Esterházy Pál *Mars Hungaricus* című művének egyik fejezete és Montecuccoli 1664. évi hadjárati leírásának egy magyarra fordított részlete követ. A török forrásokat a már említett Evlia Cselebi, Nihádi, Erzulumlu Oszmán dede, Behdzseti és Szilahdár Mehmed műveiből vett szövegek alkotják. A könyv tudományos értékeit emeli a részletes bibliográfia és a gazdag illusztrációs melléklet. E sorok szerzőjének is része volt abban a szerencsében, hogy egy rövid ideig részt vehetett a régészeti kutatások munkálataiban, és személyes tapasztalatai alapján is megismerhette a programban részt vevő szakemberek lelkesedését és alaposágát. E könyv híven tükrözi a kutatás előrehaladásának folyamatát, és kiválóan összefoglalja az elért eredményeket. Mindezeket figyelembe véve elmondhatjuk, hogy Zrínyi-Újvár történetének további kutatásához egy immár megkerülhetetlen alapmunkát hoztak létre a kötet szerzői.

Tóth Ferenc

IN MEMORIAM URAY-KÓHALMI KATALIN (1926–2012)

Az ő hosszú élete végén is fájdalmas ez a búcsú özv. dr. Uray Gézáné, dr. Kőhalmi Katalintól, a kiváló Belső-Ázsia kutató filológustól. Leginkább nyelvészettel foglalkozott, mongol, mandzsu, tunguz szövegekkel, ám voltaképpen Belső-Ázsia és Szibéria népei egész hagyományos kultúrájának áttekintője volt. Amikor most legelső sorban a budapesti, szegedi és bécsi egyetemmel való kapcsolataira, a Kőrösi Csoma Társaságban, a magyar Vallástudományi Társaságban betöltött szerepére, a *Shaman* folyóirat szerkesztésében való részvételére gondolunk, azt is megjegyezhetjük, hogy Kőhalmi Katalinnak a néprajz és folklórisztika keretében is folyt nemcsak képzése és önképzése, aspirantúrája és publikációinak sora, hanem érdeklődése is kiterjedt mind e népek anyagi kultúrájára, mind folklórájára, epikájára. Széleskörű ismereteit kamatoztathatta a *Mongolok titkos története*, a *Manasz*-epika, vagy a *Gesz*-szövegek bonyolult kérdéseiről készített, megvilágító jelentőségű írásaiban. A nemzetközi altaisztika talán a legtöbbre becsüli *Die Mythologie der mandschu-tungusischen Völker* című szakszótárát – amit rajta kívül más aligha tudott volna elkészíteni.

Nálunk sokan tudják, mégsem elégszer írták le, hogy alapos szövegismere- te, kiváló nyelvtudása (ide értve a magyart is) révén páratlanul szép és jó magyar antológiái jelentek meg: *Sámándobok szóljatok* címmel a hagyományos szibériai műfajokból, meg a *Manasz* epikus énekeiből. A gyönyörű nyelvű szövegek (Bede Anna költői megformálásában) voltaképpen azt vetítik elénk, amit a magyar őstörténet-kutatás évszázadok óta keres: a honfoglalás előtti magyarok kultúráját – vagy ennek előzményeit, párhuzamait – egyszóval annak nem „égi mását”, hanem „régii mását”, valódi nemzeti örökségünk megértéséhez nagyon fontos szövegeket és ezek magyarozatát. És mindezt erőltettség és túlfűtöttség nélkül.

Kőhalmi Katalintól az ilyen jellemvonások eleve távol álltak. Kevés nála józanabb, precízebb, hitelesebb és következetesebb kutatót ismertem. (Felejtethetetlen férje, a tibetológus Uray Géza volt még ilyen tudós.) Kőhalmi szerény (túl szerény!), szavatartó és pontos (rendetlen országunkban ez nem erény!), nyugodt asszony volt. Ám aki ismerte, tudja, hogy egyáltalán nem volt életidegen és rideg ember. Szelíd derűje, és ha szükség mutatkozott erre, rögtön előbukka- náló segítőkészsége egész élete során megnyilvánult.

Nálunk a temetéseken azon szoktak keseregni, hogy az elhunytat életében nem ismerték el eléggé. Ez egyébként az ő esetében is igaz, ami a fokozatokban mérhető dekórumot illeti. Most persze dicsérő nyilatkozatok érkeznek kopor- sója mellé! Ám, örömmel említhetjük, az utóbbi években igazán tisztelettel becsültük – és ez neki is jól esett. Ő maga legtöbbre azt tartotta, ha meghallgatták,

tanácsait elfogadták. Szerencsére évek, évtizedek óta voltak tanítványai, és a hazai mongolistákról készült fényképek is őrzik a vidám együttlétek hangulatát.

Szinte pontosan egy évvel ezelőtt, a pesti egyetem bölcsészkar tanácstermében ünnepeltük a 85 éves bölcsetanót. Mongol nagyköveti kitüntetéssel, személyes visszaemlékezésekkel, tudományos előadásokkal, sőt filmfelvételekkel is, amelyeken, vagy fél évszázaddal ezelőtt, az akkori fiatal és hősies mongolisták még lóháton is láthatók voltak... Örömmel hallhatta, hogy tiszteletére külön kiadvány készül. Az általa igazán fegyelmezett végigült ünnepnapon nemcsak kortársai, hanem tanítványok és a tanítványok tanítványai vették körül. Amikor a nap végére értünk, megkérdeztem tőle: nem volt-e fárasztó mindez? Azt válaszolta: nem is tudom, honnan szerezték meg a bemutatott dokumentumokat. Sok mindenről, amiről most szó esett, szinte meg is feledkeztem. Pedig „amint látom, ezért éltem”. Azt hiszem, ennél tömörebben más sem fogalmazhatná meg Köhalmi Katalin értékelését.

Ő egyébként igen jó, tüzetes emberismerő volt, és noha másokról alkotott véleményét alig lehetett belőle kihúzni, azért, amit mondott, mindig tanulságosnak bizonyult. Életútja tudóshoz méltóan egyirányúnak, akárha szürkének tűnhet, ám olykor elejtett szavaiból kiderült, ez sem volt olyan egyszerű, különösen egy „polgári” családból származó és Bécsben született, 1945 után azonban Budapesten élő tudósjelölt esetében. És még akkor is, ha édesapja, a könyvtáros és könyvtártudós Köhalmi Béla volt, a Galilei Kör tagja, Szabó Ervin munkatársa, a Tanácsköztársaság könyvtárügyi megbízottja, majd perbe fogják, emigrál, 1934-ben tér haza családjával. 1945 után – éppen valódi baloldali múltja miatt – hol kitüntető megbízások, hol gyanakvás övezi. Szinte jelképesnek mondhatjuk, hogy 1960-as nyugdíjba küldésekor egyetemi tanári szobája pár lépésre volt Ligeti Lajosétól, és néhány tucat lépéssel arrébb volt az egyetemi Néprajzi Intézet. Lányát, Katalint ez a tájékozódás mélyen befolyásolta, sőt maga évtizedekig dolgozott az Akadémiai Könyvtárban – ám őt magát nem a politikai széljárások, sokkal inkább a tudományos tények, a tudományos vélemények érdekelték. Itt kérelhetetlen módon ragaszkodott a bizonyítható állításokhoz. Többoldalas levélben részletezte, miért nem jó az a tunguz etimológia, amit én nem is javasoltam, csak megemlítettem. Uray Gézá és őt is egyetemista korom óta ismertem (a Keleti Könyvtár olvasójából). Ám leginkább az utóbbi években dolgozhattunk egy kicsit együtt. Ekkor vettem észre: további csodálatot érdemlő tulajdonsága volt a csoportmunka iránti érzéke, és ennek keretében „alkalmazkodó képessége”. (Talán ezért is nem kapott csillogó vezetői funkciókat életében... Viszont annál több mindenre tudta megtanítani azokat, akik hozzá fordultak.)

Jó lenne azt hinni, távoztával nem szűnik meg a hazai tunguz és mandzsu kutatás, továbbra is akad, aki e népeket magyarul is közel hozza majd, költészetüket nyelvünkre fordítja. Igaz, olyan szinten nehéz lesz mindezt folytatni, ahogy Köhalmi Katalin tudta.

Sokat foglalkozott a szibériai népek világképével, a túlvilágra, reinkarnációra vonatkozó elképzelésekkel. Ő biztosan pontosan tudta, most mi történik vele, a testi halál után. Az evilág és a túlvilágok „urai” segítsék lelkét! Emlékére mi pedig ne csak kőhalmokat emeljünk, hanem eleven, tiszta, emberi tudományt. Csak így köszönhetjük meg azt, amit tőle kaptunk.

Voigt Vilmos

